

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ POEZİYASINDA MİLLİ
YADDAŞ VƏ ONUN YARATDIĞI MİLLİ ÖZÜNÜFADƏ ƏNƏNƏSİ**

İxtisas: **5716 .01 – Azərbaycan ədəbiyyatı**

Elm sahəsi: **Filologiya**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi

almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı:

Esmira Xəlil qızı İsmayılova

Elmi rəhbər:

Filologiya elmləri doktoru, professor

İslam Eynəli oğlu Qəribov

Bakı – 2023

Mündəricat

Giriş	3
I Fəsil	11
MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ POEZİYASININ MÖVZU DAİRƏSİ VƏ PROBLEMATİKASI	11
I.1.Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycandilli ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixinə ümumi nəzər	11
I.2.Şairin anadilli əsərlərinin əsas mövzuları. Vəzn və janrlar	36
II Fəsil	55
MİLLİ YADDAŞ VƏ ONUN YARATDIĞI MİLLİ ÖZÜNÜİFADƏ ƏNƏNƏSİ MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR POEZİYASININ BAŞ VƏ APARICI MÖVZUSU KİMİ	55
II.1.Şairin lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarışları. Azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsi.....	55
II.2.Millətin və dünyanın dünəni, bu günü və sabahı haqqında düşüncələr	78
III Fəsil	92
MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN POEMALARI MİLLİ VƏ BƏŞƏRİ DÜŞÜNCƏLƏRİNİN BƏDİİ SALNAMƏSİ KİMİ	92
III.1.“Səhəndim”, yaxud “Şəhriyarın vətəniyyəsi”	92
III.2.“Heydərbabaya salam” poemasında yaddaşa qayıdış və milli özünüdərək	106
III.3.“Heydərbabaya salam” poemasının təsir dairəsi	126
Nəticə	148
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	156

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Zamanın vaxt və bəxt sınağından üzünə çıxıb əbədiyaşarlılıq qazanan poeziya nümunələrinin və onları yaradan sənətkarların tarixdə qalması sözün ilahi seyrindəndir. Bu mənada “*Əvvəli sultani-əşq, axırı ustadi-şeyr Şəhriyar*” adlandırılan ustad şair Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) xoşbəxt insan, sənətkar sayıla bilər. Çünki bu sənət dahisinin yaratdığı sənət inciləri zaman-məkan sərhədi tanımadan bu günümüzdə də ən oxunaqlı əsərlər sırasındadır və bədii dəyərini, aktuallığını saxlayır.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, şöhrəti zaman-məkan sərhədini aşaraq bütün dünyanı dolaşan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın adı Arazın bu tayında, Şimalı Azərbaycanda XX əsrin ortalarından çəkilməyə başlanıb. Ötən əsrin ikinci yarısından şairin həm farsdilli poetik əsərlərindən edilmiş tərcümələr, həm də anadilli şeyr və poemaları dəfələrlə nəşr olunaraq ölkəmizdə yayılmış, yaradıcılığı barədə dəyərli tədqiqatlar aparılmış, monoqrafiyalar yazılmış və bu proses bu gün də davam etməkdədir.

Ustad sənətkar olduqca zəngin bədii miras qoyub və bu irsi hər zamanın tələbinə uyğun araşdırmağa, təhlil etməyə, tərbiyəvi əhəmiyyətindən söz açmağa dəyər. Düşünürük ki, “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında milli yaddaş və onun yaratdığı milli özünüifadə ənənəsi*” mövzusunun tərəfimizdən ayrıca araşdırılması şairin yaradıcılıq yolunun, anadilli əsərlərinin ideya-məzmun, bədii xüsusiyyətlərinin təhlili baxımından əhəmiyyəti olacaq, yeni müzakirələrə yol açmaqla şəhriyarşünaslığa töhfə verəcək.

Dünyanı global problemlərin cənginə aldığı, xalqlar, millətlər və ölkələr arasında inteqrasiya prosesinin intensivləşdiyi bir vaxtda, insanların milli köklərindən uzaqlaşdırılması siyasəti yürüdüldüyü hazırkı dövrdə milli yaddaş problemi, millətlərdə milli mənlik şüurunun formalaşdırılması, uzun əsrlər boyunca yaranmış milli adət-ənənələrə, milli mentalitetə qayıdışın təmin edilməsi, gənclərimizin milli-mənəvi irsə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi, cəmiyyətdə özünüdərkini təbliği və s. məsələlər dövrümüzün aktual problemləri olaraq qalır.

Millətlərin tarixinə diqqət edəndə görürük ki, insanların zəka səviyyəsi onların mədəni inkişafında müəyyən qədər rol oynasa da, bu amil milli tərəqqini tam şərtləndirmir. Millətin özünütəsdiqində, tanıtımında mental dəyərlərə sadıqlıq, milli soy-kökə bağlılıq da əhəmiyyətli rol oynayır. Bu gün bütün xalqlara dünyəviləşən ziyalılarla yanaşı, öz milli kimliyinə, qan yaddaşına, adət-ənənələrinə bağlı olan vətənpərvərlər, yurdsevərlər də gərəkdir. İkinci Qarabağ müharibəsində xalqımız üçün ölüm-dirim məsələsi olan ata-baba torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad edilməsi zamanı biz bunun bir daha şahidi olduq. Azərbaycanın onun torpaqlarının 20% zəbt etmiş qəsbkar Ermənistana qarşı haqq savaşında-Vətən müharibəsində milli yaddaş amili əhəmiyyətli rol oynadı və xalqımızın Zəfər sevincini yaşaması səbəblərindən biri oldu. 30 il öncə valideynlərin ayaqyalın tərk etdikləri doğma yurd yerlərinə o övladlar məhz milli yaddaşın diktəsi ilə tanklarla daxil oldular, valideynlərinin qisasını güc yolu ilə aldılar, Azərbaycan tarixinə şanlı Zəfər səhifəsini yazdılar. Yaxın keçmişimizdə baş verən bu hadisələr göstərdi ki, millətin milli qan yaddaşı və özünüdərkli aktual problem kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, eyni zamanda, cəmiyyətdə milli ruhun oyadılmasında, vətənpərvərlik hissənin yüksəldilməsində poeziyanın təkanverici gücündən, ədəbi dəyərlərimizdən, klassik irsimizdən bacarıqla istifadə edilməlidir. Şəhriyar yaradıcılığına müraciətimiz, onun anadilli irsinin milli yaddaş kontekstindən araşdırmaq istəyimiz də bu ali məqsədə xidmət edir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın doğma dildə qələmə aldığı əsərlərinin müasir elmi-filoloji-ictimai-siyasi səviyyədən araşdırılması, hazırkı tarixi şəraitə uyğun qiymətləndirilməsi mövzumuzun aktual və ədəbiyyatşünaslığımız, ictimai-siyasi fikrimiz üçün əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Dünya ədəbiyyatı tarixinə nəzər yetirəndə görürük ki, istənilən yaradıcı şəxsiyyətin keçdiyi həyat yolu, maraq dairəsi, yaşadığı sarsıntılar, üzləşdiyi çətinliklər, həyatının ağır və xoş dövənləri barədə ən etibarlı mənbə onun öz əsərləri, bədii irsidir. M.Şəhriyarın avtobioqrafiyası demək olar ki, əsərlərində bədii təcəssümünü tapıb və araşdırmamız üçün əsas mənbə əsasən şairin anadilli əsərləri, bu əsərlərlə bağlı aparılmış elmi tədqiqat işləridir.

M.Şəhriyarın bədii yaradıcılığına dərindən bələd olanlar yaxşı bilir ki, şairin əsərlərində çətin yaşamının, faciəli və məşəqqətli həyatının acı izləri poetik şəkildə, sənətkarlıqla əksini tapıb. Ustad sənətkarın xoşbəxt uşaqlığından, nakam sevgi tarixçəsindən, valideyn, həyat yoldaşı, övlad itkisindən tutmuş həyatının son anına qədərki sevinc və iztirabları-bütün yaşamı əsərlərində böyük sənətkarlıqla əks etdirilib. Mənalı həyatını ustalılıqla yaradıcılığına köçürə bilməsi səbəbindən şairin bədii əsərləri Şəhriyar irsinin araşdırıcıları üçün dəyərli mənbə rolunu oynamaqdadır.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın vəfatından on illiklər keçsə də, qüdrətli söz ustasının yaradıcılığında hələ də öyrənilməsi vacib olan kifayət qədər məsələlər, problemlər var. Təbii ki, söz sərrafının mənalı həyatı, zəngin bədii irsi, fikir və sənət dünyası, yaradıcılıq xüsusiyyətləri, əsərlərinin nəşr tarixi və sair barədə az yazılmayıb. Amma Şəhriyar yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün də aktual sayıldığına görə, bu irsi zaman-zaman araşdırmağa, nəticələrini müasir dövrün kontekstindən təhlil edib yeni nəslə çatdırmağa ehtiyac var. Bizim Şəhriyar yaradıcılığına müraciətimiz də bu tələbatdan doğur.

Məlumat üçün deyək ki, *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında milli yaddaş və onun yaratdığı milli özünüifadə ənənəsi”* bu tədqiqata qədər ayrıca, müstəqil mövzu kimi öyrənilməmişdir. Düzdür, M.Şəhriyar yaradıcılığına həmişə maraq olmuş, XX əsrin ikinci yarısından hazırkı zamana qədər qüdrətli söz ustasının ədəbi irsi barədə ardıcıl tədqiqatlar aparılmış, əsərləri Azərbaycanda və dünyanın əksər ölkələrində böyük tirajlarla, təkrar-təkrar nəşr olunmuşdur. Bu sıradan M.Ə.Rəsulzadə, M.İbrahimov, Ə.Cəfəroğlu, H.Məmmədzadə, Q.Beqdeli, B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, C.Heyət, E.Quliyev, İ.Qəribli, H.Billuri, E.Fuad(Şükürova), N.Rizvan, Y.Gədikli və onlarla başqa müəlliflərin görkəmli şairə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərinin və şairin müxtəlif illərdə çap olunmuş əsərlərinin adını çəkmək olar ki, biz tədqiqatımız boyu bunlardan bəhrələnmiş və deyilən fikirlərə münasibət bildirmişik.

Şairin əvvəlki tədqiqatçılarından fərqli olaraq, Şəhriyarın əsasən anadilli yaradıcılığını milli yaddaş və onun yaratdığı milli özünüifadə ənənəsi kontekstindən təhlil etməyə çalışmış, bu əsərlərin hazırkı dövrdə rolunu önə çıxartmağa önəm vermişik. Sovetlər dönəmində və ölkəmiz müstəqillik qazanandan sonrakı dövr

ərzində M.Şəhriyarın əsərlərinin nəşr xronologiyasını və tədqiqini araşdırmaq da dissertasiyamızın əsas istiqamətlərindəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın əsas predmeti istedadlı şairin anadilli yaradıcılığı, bu dildə qələmə aldığı əsərlərdə milli yaddaş və onun yaratdığı milli özünüifadə ənənəsinin bədii inikası məsələlərinin günümüze qədər sistemli şəkildə araşdırılmamış təhlilidir. Elmi araşdırmamızın obyektini isə şairin həyatı və bədii irsi haqqında aparılmış tədqiqat işləri, Şəhriyarşünas alimlərin bu istiqamətdə söylədikləri fikir və mülahizələr təşkil edir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığı ilə bağlı yazılanlar içərisindən araşdırdığımız mövzu ilə əlaqədar deyilənləri arayıb nizamlamaq, onlara münasibət bildirmək tədqiqatımızın predmetinə daxil olan məsələlərdəndir. Müqayisə üçün şairin farsdilli poeziyasının bəzi nümunələrinə də nəzər salmış, təbii ki, M.Şəhriyarın doğma ana dilində yazdığı əsərlərinin günümüze qədərki nəşr tarixi, bu sahədə olan vəziyyətə araşdırmada daha geniş yer ayırmışıq ki, bunlar da tədqiqatın obyektı və predmeti sırasına daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Şairin anadilli poeziyası mövzu, forma, məzmun, ideya, mündəricə baxımından gələcək dövrlər üçün də çox araşdırmalara mövzu ola biləcək qədər zəngindir. Ustad sənətkarın anadilli poeziyasını tədqiqat mövzusu kimi seçməyimizdə əsas məqsəd şairin zəngin və dəyərli irsini bir daha gözdən keçirmək, XXI əsr kontekstindən dəyərləndirmək, müasir oxucu üçün maraqlı ola biləcək yeni və maraqlı məqamları ortaya çıxartmaq, müqayisəli təhlillər aparmaqla irəli sürülən ideyalara aydınlıq gətirməkdir. Şairin doğma ana dilində yazdığı poema və şeirlərini təhlil etməklə, bu ədəbi irsin dövrümüzdə oynadığı rolu, milli-mənəvi dəyərlərimizə təsirini öyrənməyə çalışmışıq. İstəyimiz əbədiyyət zirvəsinə yüksələn söz sərrafını XXI əsr oxucusuna, müasir dünyaya elə o zirvədən təqdim etmək, sevdirmək, gənc nəsli bu zəngin xəzinədən daim bəhrələnməyə həvəsləndirmək, yönləndirməkdir. Bir sözlə, tədqiq olunan mövzuya fərqli baxış bucağından, rakursdan yanaşmaqla, yeni elmi nəticələrə nail olmaq, müqayisəli paralellər aparmaq tədqiqatımızın əsas hədəfi, məqsədidir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir:

- tədqiqatla əlaqəli fakt və materialların sistemləşdirilməsi metodu;
- toplanmış faktların sistemli təhlili və analizi metodu;
- problemə kompleks yanaşma və fərqli baxış bucağından nəzər salmaq;
- ümumiləşdirmə metodundan istifadə etməklə elmi nəticələrin əldə olunması.

Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə edilmiş, tədqiqatın predmet və obyektini kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyi üçün yeri gəldikcə, müqayisəli metoddan da istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri əsaslarını Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığı haqqında yazılan elmi əsərlər, müasir ədəbiyyatşünaslıqda mövzu ilə bağlı araşdırmalar və bu araşdırmalara müəllif kimi fərdi yanaşmamız təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında milli yaddaş və onun yaratdığı milli özünüifadə ənənəsi”*ni araşdırmaq və mövzunu tam şəkildə əhatə edib dəyərləndirmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıda qeyd olunanlardır:

- şairin bioqrafiyası ilə bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək;
- M.Şəhriyarın Azərbaycan dilləri ədəbi irsinin tam və bütöv mənzərəsini yaratmaq;
- şairin anadilli əsərlərinin nəşri və tədqiqi probleminin araşdırılması tarixinə ümumi nəzər salmaqla bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaq;
- şairin anadilli əsərlərinin əsas mövzu, vəzn və janrlarını müəyyənləşdirmək;
- sənətkarın lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarışları, azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsini tədqiq etmək;
- M.Şəhriyarın əsərlərində millətin və dünyanın dünəni, bu günü və sabahı haqqında düşüncələrinin nədən ibarət olduğunu göstərmək, mahiyyətini açmaq;
- “Səhəndim”* və *“Heydərbabaya salam”* poemalarında yaddaşa qayıdış və milli özünüdərk problemini araşdırmaq;

-“*Heydərbabaya salam*” poemasının təsir dairəsi haqqında müfəssəl məlumat vermək, bu istiqamətdəki son yeniliklər barədə oxucunu məlumatlandırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində sistemli şəkildə yazılmış əsərlərdən biridir. İş prosesində M.Şəhriyarın təvəllüd, təhsil illəri, ümumiyyətlə, həyatının və yaşam tərzinin bəzi mübahisəli məqamları faktlar əsasında dəqiqləşdirilmiş, həyatı haqqında pərakəndə şəkildə mövcud olan məlumatlar tədqiq olunaraq yekun nəticəyə gəlinmişdir.

M.Şəhriyarın Azərbaycan Respublikasında müxtəlif illərdə nəşr olunan həm anadilli, həm də farsdilli əsərlərinin əksəriyyətinin nəşrinin dəqiq ünvanları göstərilmiş, istər İranda, istər respublikamızda, istərsə də Türkiyədə kitab halında çap olunmuş anadilli əsərlərinin nəşr illəri haqqında ətraflı söz açılmışdır.

Tədqiqatda ustad sənətkarın anadilli yaradıcılığında ilk dəfə olaraq klassik və müasir şeir formalarında yazdığı əsərlərin janrları müəyyən edilmiş, şairin anadilli əsərlərinin vəznə və mövzu dairəsi haqqında ətraflı məlumatların müqayisəli təhlili əksini tapmışdır.

Dissertasiyada şairin anadilli əsərlərində tarixilik və müasirlik konsepsiyası izlənilmiş, milli kimlik və milli şüurun formalaşmasında M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin rolu dəyərləndirilmişdir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Cənubi Azərbaycanda yaşayan müasirlərinin yaradıcılığına göstərdiyi təsir araşdırılmış, paralel olaraq həmin şairlərin anadilli əsərləri də araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatda M.Şəhriyarın Arazın bu tayında-Quzey Azərbaycanında yaşayan məsləkdaşları olan şairlərlə, alim və tədqiqatçılarla yazışmaları, şeirləşmələri, bu əsərlərin məqsəd və qayələri milli yaddaş kontekstindən təhlil edilmiş, zamanı üçün oynadığı böyük rol, ideyası, ictimai-siyasi əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Tədqiqatda “*Heydərbabaya salam*” poemasının yazıldığı dövrdə və hazırkı dönmədəki təsir dairəsi, poemaya yazılan nəzirələr təhlilə cəlb olunmuş, əsərin milli yaddaşın oyadılmasında, milli dəyərlərin qorunmasında, milli özgüvənliyin

yaradılmasında, cəmiyyətə vətənpərvərlik ruhunun aşılmasında daşdığı önəmli rol ətraflı analiz və sintez edilmişdir.

Dissertasiyada Şəhriyar böyük ictimai ideallar uğrunda çarpışan vətəndaş-şair, xalqın milli yaddaşına, milli-mənəvi dəyərlərinə qayıdışında özünəməxsus mövqeyi olan bir sənətkar kimi dəyərləndirilmiş, şairin bu məsələlərə münasibətdə sərgilədiyi fəal vətəndaş mövqeyi anadilli əsərlərinin təhlili əsasında araşdırılmış, yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində yaşadığı təbəddülatlar və bu psixoloji-hissi yaşantıların ədibin yaradıcılığında bədii inikasını təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyətini hər şeydən əvvəl, böyük söz ustasının anadilli əsərlərinin ideyalar aləmini, mövzu dairəsini, bədii irsini hərtərəfli araşdırmaq və qiymətləndirməkdə axtarmaq lazımdır. Tədqiqatdan milli Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənənlər, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırıcıları, bu sahələrlə bağlı tədqiqat aparənlər, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində təhsil alan tələbələr, magistrlər, Şəhriyar şeirinin pərəstişkarları, bir sözlə, bütün ədəbiyyatsevərlər faydalana bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tədbiqi: Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası(AMEA) Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Elmi Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş, Lənkəran Dövlət Universitetinin “*Azərbaycan dili və ədəbiyyatı*” kafedrasında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın məzmunu, başlıca nəticələri barədə müəllif 24 məqalə və tezis nəşr etdirmişdir. Müəllif respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə, ölkədə və xaricdə çıxan nüfuzlu nəşrlərdə, dövrü mətbuatda nəşr olunan elmi yazılarında tədqiqatının əsas nəzəri istiqamətini əks etdirmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Lənkəran Dövlət Universitetinin “*Azərbaycan dili və ədəbiyyatı*” kafedrasında icra olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi: Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun yazılmışdır. Dissertasiya Giriş - 13630 şərti işarə; 3 fəsil: birinci fəsil 2 paraqraf - 78667 şərti işarə; ikinci fəsil 2 paraqraf - 62619 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf – 88882 şərti işarə, Nəticə - 14751 şərti işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat

siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı çıxmaqla 258549 şərti işarə, 171 səhifədir.

I FƏSİL

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ POEZİYASININ MÖVZU DAİRƏSİ VƏ PROBLEMATİKASI

I.1. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycandilli ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixinə ümumi nəzər

XX əsr Azərbaycan və İran ədəbiyyatının fəxri, ən ünlü yaradıcı siması sayılan, qələmə aldığı nadir sənət inciləri ilə dünya söz sənətində ustad imzası qoyan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın həyat və yaradıcılıq yolu olduqca zəngin və maraqlıdır. Tədqiqatımız üçün açar olacaq deyə, şairin həyat və fəaliyyəti, yaradıcılığı barədə ümumi də olsa, qısa məlumat verməyi lazım bilirik. Bəri başdan deyək ki, ustad sənətkarın təvəllüd tarixi barədə fərqli rəqəmlər göstərilir (1904, 1905, 1906, 1907, 1908).

Əksər tədqiqatçılar ən çox 1906-cı ilin üzərində dayanır və bu tarix, demək olar ki, əsasən qəbul olunur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun son nəşrlərindən olan, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ədəbiyyat bilicilərinə məlum olan bütün anadilli əsərlərinin toplandığı *“Əbədiyyət gülüyəm mən”* (Bakı: *“Elm və təhsil”*, 2017) toplusunda da şairin doğum tarixi 1906 göstərildiyindən, biz də bu tarix üzərində dayanırıq.

Şairin tam adı belədir: *“Doktor Seyid Məhəmmədhüseyn Behcət Təbrizi Şəhriyar”* [148, s.328]. *“Behcət Təbrizi”* əsl adı Seyid Məhəmmədhüseyn olan sənətkarın soyadı, *“doktor”* isə tibb fakültəsində oxuduğuna görə ona edilən xitabdır. Şəhriyar irsinin tədqiqatçılarının qənaətinə görə, *“ustad daimi və özünə yaraşan təxəllüsü orta əsrlərin böyük şairi Hafizdən almışdır”*[103, s.27].

M.Şəhriyar Təbriz şəhərinin Bağmeşə məhəlləsində dünyaya göz açmışdır. Atası, Hacı Mirağa Xoşginabi adı ilə tanınan Seyid İsmayıl Musəvi dövrünün tanınmış hüquqşünası, vəkili, anası Kövkəb xanım isə evdar qadın olsa da, elmi,

ədəbiyyatı dəyərləndirən, el nəğmələrini, deyimlərini, folklorunu gözəl bilən sinədəftər xanım olmuşdur.

Uşaqılıq illəri Təbrizdəki Məşrutə hərəkatı illərinə (1905-1911) təsadüf edən gələcək şair ilk təhsilini doğulduğu Xoşginab kənd məktəbində Molla İbrahim və Molla Ağaməhəmməd Bağırdan almış, Xoşginabdan Təbrizə qayıtdıqdan sonra “*Pərvəriş*” və “*Müttəhidə*” ibtidai məktəblərində oxumuş, təhsilini “*Füyuzat*” orta məktəbində davam etdirmişdir. Doqquzuncu sinfi bitirdikdən sonra təhsilinə bir az ara vermiş, “*lakin bu aranı Təbrizdəki məşhur “Talibiyyə” mədrəsəsində ərəb dili və ədəbiyyatını oxuyaraq keçirmiş, öz dediyinə görə, 1301-ci ildə (m:1923) Tehran darülfünuna qəbul olunmuşdur*” [46, s.39].

M.Şəhriyarın “*Pərvəriş*”, “*Müttəhidə*” və “*Talibiyyə*”də təhsil aldığını məşhur cərrah və ədəbiyyatşünas Cavad Heyət də qeyd etmiş, onun təhsilini davam etdirmək üçün Təbrizdən Tehrana getdiyini 1921-ci il kimi göstərmişdir [184, s.212].

Şair-ədəbiyyatşünas Hökumə Billuri (bu ad Həkimə Billuri kimi də yazılır-müəllif Esmira İsmayılova-bundan sonra E.İ) M.Şəhriyarın Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmasını “*1924-cü il*” kimi göstərmiş [155, s.7], Güney Azərbaycan ədəbiyyatşünası Əli Sərhəngi isə M.Şəhriyarın 1299-cu ilin bəhmən ayında (1921-ci ilin 21 yanvarından 20 fevrala qədər) Tehrana getdiyini, 1922-ci ildə əvvəlcə darülfünuna (orta ixtisas məktəbi, kollec – E.İ.), 1923-cü ildə isə Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olduğunu yazmışdır [135, s.129].

Tarixlərdə fərqli məqamlara baxmayaraq, tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin gəldiyi qənaət budur ki, M.Şəhriyar 1922-1929-cu illərdə Tehran Universitetinin kollecində və tibb fakültəsində oxumuş, şeirlərində “*Pəri*” deyə vəsf etdiyi Sürəyya adlı bir qızla eşq macərası yaşamış, sevdiyi qızdan əl çəksin deyə sonralar bu qızla evlənən Rza şah Pəhləvinin əmisi oğlu, yüksək çinli məmur Çıraqəli xan Pəhləvinin göstərişi ilə [176, s.22] 1929-1935-ci illərdə Nişapur və Məşhəd şəhərlərində sürgün həyatı yaşamağa məcbur olmuşdur.

Sürgündə olduğundan atasının dəfnində (1934-cü il) iştirak edə bilməyən M.Şəhriyarın 1935-ci ildə Tehrana qayıtmasına icazə verilir. Bank sektorunda

çalışmağa başlayan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kiçik fasilələrlə Təbriz şəhərinə gəlişi istisna olmaqla 1953-cü ilə qədər Tehranda yaşayır.

1952-ci ilin iyul ayının 19-da M.Şəhriyarın anası Kövkəb xanım Tehranda vəfat edir. Anasını Qum şəhərində, atası Hacı Mirağa Xöşginabinin uyuduğu məzarlıqda dəfn edən şair 1953-cü ilin ortalarında uzun illər yaşadığı Tehrandan ayrılaraq Təbrizə dönr və Kənd Təsərrüfatı Bankında çalışmağa başlayır.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Təbrizə döndükdən sonra 1953-cü ildə bibisi nəvəsi, ibtidai sinif müəllimi Əzizə Əbdülxalığı ilə ailə qurur [39, s.50] və bu evlilikdən Şəhrizad (1955), Məryəm (1957) adlı qızları, Hadi (1959) adlı oğlanları dünyaya gəlir. M.Şəhriyar 1975-ci ildə ailəsi ilə Tehranda qonaq ikən Əzizə qəflətən ürək infarktından vəfat edir.

1953-cü ildə Təbrizə qayıdarkən evi olmadığından M.Şəhriyar bankdan kredit götürərək *“Təbrizdə Ərk qalasının yanındakı Çuxurlar küçəsində bir ev alır”* [46, s.43]. Bəzən Tehrana səfər edib müəyyən müddət orada yaşasa da, ömrünün sonuna kimi doğma Təbrizdə, sonralar təzə mülk aldığı Məqsudiyyə küçəsindəki evində yaşamağa üstünlük verir.

Avtobioqrafik şeirlərindən (*“Necə keçdi ömrün?”*, *“Əzizə”*, *“Əzizə can”*, *“Yalqız qərib”*, *“Əzizəyə”*, *“Yar qasidi”*, *“Bəlalı baş”*, *“Dan ulduzu da batdı”* və s.) aydın olur ki, ustad sənətkarın ömrünün axır illəri o qədər də fərəhli keçməmişdir. Həyat yoldaşının qəfil ölümü, üzləşdiyi maddi sıxıntılar, yaşının səksəni keçməsi şairin səhhətində ciddi problemlər yaradır. *“Ömrünün son illərində tez-tez xəstələnən M.Şəhriyar 1366-cı ilin azər ayında (21 noyabr-20 dekabr 1987) Təbrizdəki Xomeyni xəstəxanasına qoyulur və dörd ay orada müalicə olunur”* [46,s. 45]. 1988-ci ilin 31 iyulunda təkrar xəstələnən sənətkar Tehrandakı Mehr xəstəxanasına yerləşdirilir. Aparılan müalicələrin bir o qədər də səmərəsi olmur. *“Ustad sənətkar 82 yaşında, 1988-ci ilin bazar günü, Tehran vaxtı ilə səhər saat 6.45-də ağ ciyər iltihabı və ürək çatışmazlığından Mehr xəstəxanasının 5-ci mərtəbəsindəki 513-cü otaqda gözlərini bu fani dünyaya əbədi olaraq yumur. M.Şəhriyarın cənazəsi 19 sentyabr 1988-ci ildə Tehrandan Təbrizə gətirilir. Sentyabrın 20-də özünün vəsiyyətinə görə Təbrizin*

Surxab məhəlləsində yerləşən “Məqbərətüş-şüəra” qəbiristanlığında böyük bir izdihamla torpağa tapşırılır [161, s.42].

Şəhriyarşünas alimlərin böyük çoxluğunun gəldiyi qənaətə görə, şair ilk yaradıcılığa ana dilində söylədiyi misralarla başlayıb. Bu misraların yaranması barədə uzun illər M.Şəhriyarın xidmətində olmuş, onun əsərlərinin toplanıb sistemə salınması və nəşri sahəsində danılmaz xidmətləri olan cənublu soydaşımız, şair və alim Əsgər Fərdi belə yazır: *“Hacı Mirağa Xoşginabinin evində xidmətçi Ruqiyyə bacı Məhəmmədhüseyni yeməyə çağırarkən naharın nə olduğunu soruşan Məhəmmədhüseynə yeməyin at olduğunu deyən kimi, Məhəmmədhüseyn ilk qafiyəli və vəznli sözünü belə deyir:*

Ruqiyyə bacı, başımın tacı,

Səni Həzrət Abbas,

Əti at itə, mənə ver kətə [156, s. 32].

M.Şəhriyar irsinin mötəbər tədqiqatçılarından olan professor Elman Quliyevin yazdıqlarından məlum olur ki, Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar ilk gənclik illərində yazdığı şeirlərini fars dilində qələmə almışdır. Belə ki, o, 1912-ci ildə ikinci, 1916-cı ildə üçüncü, 1918-ci ildə dördüncü, 1919-cu ildə beşinci şeirini yazmış, 1920-ci ildən Təbrizdə çıxan *“Ədəb”* jurnalı ilə əməkdaşlığa başlamış, *“bu tarixdən etibarən Şəhriyar “Behcət” təxəllüsü ilə “Ədəb” jurnalında bir neçə şeir çap etdirmişdir”* [102, s.9]. Əsgər Fərdinin yazdığına görə, M.Şəhriyarın *“həmin illərdə yazdığı şeirləri 13 nömrə çıxan “Ədəb” məcəlləsində “Mir Məhəmmədhüseyn İsmayılzadə” imzası ilə çap olunmuşdur”* [156, s. 38].

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçısı Cəmsid Əlizadənin fikrincə isə, 1292-ci ildə (1913) Mirzə Ələkbər Sabirin şeirləri ilə tanış olan M.Şəhriyar türk dilində olan ilk şeirini yazmışdır (əldə yoxdur) [41, s.14]. C.Əlizadənin məqaləsində M.Şəhriyarın 2, 3, 4 və beşinci şeirlərinin (1915, 1916, 1918, 1919) fars dilində yazıldığı və 1299-cu ildə (1920) Təbriz orta məktəbinin *“Ədəb”* jurnalında şairin *“Behcət”* təxəllüsü ilə bir neçə qəzəlinin çap olunması da bildirilir [41, s.14].

Şəhriyarın 1920-ci ilə qədər bədahətən söylədiyi və yazdığı şeirlər barədə ümumi məlumat verilsə də, konkret olaraq göstərilən odur ki, şairin ilk mətbu əsəri

“1920-ci ildə Təbrizdə Məhəmmədiyyə mədrəsəsinin nəşr etdirdiyi “Ədəb” məcmuəsində “Behcət” təxəllüsü ilə çıxmışdır” [102,s. 9].

Sonrakı tədqiqatların, demək olar ki, əksəriyyətində yuxarıdakı faktlar ya olduğu, ya da dolayısı ilə təkrar olunur. M.Şəhriyarın ilk kitabının çap tarixi də müxtəlif cür göstərilir. Bəzi mənbələr ilk kitabın çap tarixini 1929-cu il [102, s.13; 177, s.12-46], bəzi mənbələr isə 1931-ci il kimi göstərirlər [56, s.252; 120, s.24]. Lakin bütün müəlliflərin gəldiyi nəticə budur ki, *“Divan”* adlandırılan və *“Xəyyam”* nəşriyyatında çap olunan bu kitaba Məliküş-şüəra Bahar, Səid Nəfisi və Peyman Bəxtiyari müqəddimə yazmış, *“o kiçik həcmli divanda dərc olunan şeirlər mərhum Məliküş-şüəra Bahara o qədər təsir etmişdir ki, öz müqəddiməsində cəmi 23 yaşı olan Şəhriyarı İranın, bəlkə də dünyanın fəxri kimi təqdim etmişdir”* [157, s. 39].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilində qələmə aldığı məşhur *“Heydərbabaya salam”* poemasına qədər (1952-1953) Azərbaycan dilində şeirlər yazması barədə əldə tutarlı məlumat yoxdur. Əgər olmuşsa da, hələ ki, bu əsərləri üzə çıxarmaq mümkün olmamışdır. Bu zamana qədər o, İranda fars dilində *“Pərvanənin ruhu”* (1929), *“Divan”* (1929, 1935), *“Sədaye-xuda”* (1942), *“Stalinqrada qəhrəmanları”* (1946) kimi kitabları çap etdirmiş, böyük şöhrət qazanmışdır. 1950-ci illərdən M.Şəhriyarın farca əsərləri dəfələrlə İranda kitab kimi çap olunmuş (1954, 1956, 1957, 1964, 1967, 1970, 1979), şairin ölümündən sonra da oxucular təkrar-təkrar onun IV cilddən ibarət farsca külliyyatı ilə tanış olmaq imkanı qazanmışlar.

Hələki, Şəhriyarşünasların ümumi fikri belədir ki, ustadın doğma Azərbaycan dilində yazdığı və elmə bəlli olan ilk mükəmməl əsəri *“Heydərbabaya salam”* poemasıdır. Bu əsəri yazmaqda özünü anası Kövkəb xanıma borclu bilən ustadın fikirlərini onun ömür-gün dostu Böyük Nikəndiş *“Şəhriyar və Azərbaycan türk dili”* əsərində şairə istinadən belə şərh edir: *“Heydərbaba” azəri dilində (azərbaycanca) yazılmış bir şedevrdir ki, onun meydana gəlməsində özümü bütünlüklə anama minnətdar bilirəm. Elə bil onu anam özü yazıb, yaradıb. Əgər o olmasayadı, “Heydərbaba” olmazdı”* [122, s.447].

Birmənalı şəkildə demək olar ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli əsərlərinin nəşri *“Heydərbabaya salam”* əsəri ilə başlayır. İki hissədən ibarət olan

poemanın ilk yetmiş altı bəndlik hissəsinin yazılması, əsasən, 1950-51-ci illər kimi qəbul olunmuş, bəzi müəlliflər isə əsərin ilk hissəsinin yazılma ili kimi 1952-ci ili məqbul hesab etmişlər [102, s.105].

M.Şəhriyar irsinin ilk tədqiqatçılarından olan professor Qulamhüseyn Beqdelinin qənaətinə görə, *“Heydərbabaya salam” əsəri ilk dəfə 1951-ci ildə Təbrizdə çap olunarkən bu nəfis nəşrə müasir İran alimlərindən Mehdi Rövşənzəmir və Əbdüləli Karəng mənalı müqəddimələr yazmış, Şəhriyar özü də ona dərin məzmunlu, yığcam bir başlanğıc vermişdir*” [13, s.9].

Poemanın birinci hissəsinin ilk dəfə neçənci ildə və harada çap olunması ilə bağlı M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin çapında danılmaz xidmətləri olmuş professor Həmid Məmmədzadə yazır: *“Otuz altı il bundan əvvəl, 1332-ci ilin isfənd ayında, Novruz qabağı Azərbaycan xalqı öz şairindən ölməz bir hədiyyə aldı. Bu, ustad Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsəri idi. Həcmcə kiçik, məzmunca dolğun olan bu əsərin nəşri üçün o vaxtkı Təbrizin bütün fərhəngi və poliqrafik gücündən və imkanlarından istifadə olunmuşdu. Xəttini Mirzə Tahir Xoşnəvis yazmışdı. Şəkillərini rəssam Mürtəza Naxçıvani çəkmişdi, qravürlərini Mirzə Əbdülvahab Şəari hazırlamışdı. Hüseynağa Zəfirinin çapxanasında çap olunmuşdu. Həsən Təqvimi çapın bütün vəsaitini hazırlamışdı. Mehdi Pövsənzəmir, Əbdüləli Karəng hər biri ayrılıqda müqəddimə yazmış, Şəhriyarın özü də xülasə şəklində əsərin yaranması haqqında izahat verib onu azərbaycanlılara təqdim etmişdi*” [113, s.5]. Bu tarixi miladiyə çevirəndə 1954-cü ilin fevral ayının üçüncü on günlüyü, mart ayının birinci və ikinci on günlükləri alınır.

Professor Elman Quliyevin qənaəti belədir ki, *“Heydərbabaya salam” poeması ilk dəfə (hicri-şəmsi 1332) 1953-cü ildə Təbrizdə çap olunub* [102, s.105].

Şəhriyarşünas alim, filologiya elmləri doktoru Esmira Şükürovaya görə isə *“Heydərbabaya salam”* 18 dekabr 1953-cü ildə nəşr edilmişdir [164, s. 29].

Türkiyəli araşdırıcı, M.Şəhriyarın anadilli poeziyasının tədqiqi və təbliğində danılmaz xidmətləri olan Yusif Gədikli müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq belə bir fikrə gəlmişdir ki, *“Heydərbabaya salam” ilk dəfə 1954-cü ilin mart ayında nəşr olunmuşdur. Bu nəşrin adı “Əz ustad Şəhriyar be ləhcəyi-məhəlleyi-Azərbaycan, be*

xətti Tahir Xoşnəvis, qravüri Ağaye-Şəari, Çapxaneyi- "Ettelaat" idi. Təbriz, 1322 (1954)" [46, s.116].

Biz H.Məmmədzadənin və Y.Gədiklinin M.Şəhriyarla şəxsən görüşdüyünü, yaxın əlaqələrini, şairin əlyazmaları və əsərləri ilə daha dərinədən tanış olmaq imkanlarının olduğunu düşünərək ən doğru tarix olaraq 1954-cü ili qəbul edirik.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın əsərləri sağlığında və ölümündən sonra Cənubi Azərbaycan, İran, Türkiyə, Hindistan, Ərəb ölkələri, Amerika, Avropa ölkələrində, keçmiş Sovetlər birliyində, o cümlədən, Şimali-Sovet Azərbaycanında da qəzet və jurnal səhifələrində, kitablarda geniş çap olunmuşdur. Onun Şimali Azərbaycanda çap edilən ilk mətbu əsəri fars dilində qələmə aldığı, Cənubi Azərbaycana həsr etdiyi "*Azərbaycan*" rədifli qəzəlidir. Bu qəzəl şair, tədqiqatçı, tərcüməçi İsmayıl Cəfərpurun tərcüməsində 11 oktyabr 1958-ci il tarixli "*Ədəbiyyat və incəsənət*" qəzetinin 3-cü səhifəsində verilmişdir [138]. Kitablarda və dövrü mətbuat səhifələrində dənə-dənə dərc edilən "*Azərbaycan*" rədifli qəzəl sonralar xalq şairi Fikrət Sadıq tərəfindən də tərcümə edilərək yayılmışdır.

"*Ədəbiyyat və incəsənət*" qəzetinin həmin sayında tədqiqatçı alim Həmid Məmmədzadə "*Şəhriyar Təbrizi*" sərlövhəli məqaləsində M.Şəhriyarın "*Heydərbabaya salam*", "*Stalinqrad qəhrəmanları*", "*Gecənin əfsanəsi*" adlı poemaları və əsərlərinin üçüncü cildinin Tehranda nəşr olunması, dördüncü cildinin çapa hazırlanması barədə məlumat vermiş[138], Qulamhüseyn Beqdeli isə "*Azərbaycan*" jurnalının 1961-ci il tarixli 10-cu sayında "*Vətənpərvər şair*" adlı məqaləsində M.Şəhriyarın poetik yaradıcılığında bəhs etmişdir [14, s.180-190].

"*Ədəbiyyat və incəsənət*" qəzetinin 30 iyun 1962-ci il tarixli nömrəsində Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "*Heydərbabaya salam*" poemasının ikinci hissəsini qələmə alması barədə məlumat verən və əsərdən bir parça nümunə gətirən Q.Beqdeli 1963-cü ildə "*Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*" adlı kiçik həcmli monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir [11]. Ədəbiyyatşünaslığımızda M.Şəhriyara həsr olunan ilk tədqiqat əsəri kimi qiymətli olan bu araşdırmada şairin həyat və yaradıcılığı, fars dilində yazdığı "*Azərbaycan*", "*Ey vəzir*", "*Yetim uşaq*", "*Stalinqrad qəhrəmanları*" adlı əsərləri ilə yanaşı, "*Heydərbabaya salam*" poemasından da söz açılmışdır.

Akademik Mirzə İbrahimov *“Heydərbaba şairi”* adlı məqaləsində [64] sənətkarın *“Qardaşım oğlu Huşəngə”*, *“Azərbaycan”*, *“Bədbəxtlik”* əsərlərini nəzərdən keçirmiş, eyni zamanda, *“Heydərbabaya salam”* poemasına da münasibət bildirərək onu qiymətli bir sənət abidəsi adlandırmışdır.

Qeyd edək ki, *“Heydərbabaya salam”* poemasının birinci hissəsi bütöv halda 14 dekabr 1963-cü ildə *“Ədəbiyyat və incəsənət”* qəzetində dərc olunub [143]. Q.Beqdeli bir il sonra Tehranın *“Ettelaat”* qəzetinin 4 iyun 1963-cü il tarixli sayına əsaslanaraq *“Heydərbabaya salam”* poemasının ikinci hissəsinin nəşri, əsərin xalq kütlələri tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılınması barədə ədəbi ictimaiyyəti məlumatlandırmışdır [10].

Görkəmli Şəhriyarşünas alim Həmid Məmmədzadə *“Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi* adlı çox dəyərli məqaləsində M.Şəhriyarın ədəbi irsinə, xüsusilə *“Heydərbabaya salam”* poemasına yüksək dəyər verərək yazırdı: *“Şəhriyar gec dil açsa da erkən dil açanlardan gözəl danışdı. O, Heydərbaba dağının timsalında bütün xalqına xitabən salam söyləyib, qəmini, kədərini, sevincini, arzu və amalını qayalardan axan bulaqlar kimi saf, təmiz və şəffaf bir dildə ifadə etmiş, el isə onun salamına əleykəssalam demişdir”* [111].

M.Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasının ədəbi aləmdə geniş əks-səda doğurması, təkcə azərbaycanlılar tərəfindən deyil, farslar tərəfindən də yüksək səviyyədə qarşılınması haqqında Cənubi və Şimali Azərbaycanda nəşr edilən əsərlərdə, dövrü nəşrlərdə şoxlu məlumat dərc olunub. Qeyd olunur ki, poemanın fars dilinə tərcüməsinə bir çox şairlər cəhd göstərsələr də, onu farsdilli oxuculara çatdırmaq və sevdirmək xoşbəxtliyi Cənubi Azərbaycanın görkəmli şairi Kərim Məşrutəçi Sönməzə nəşib olmuşdur. Əsər K.M.Sönməzin tərcüməsində təkmilləşdirilməklə doqquz dəfə nəşr edilib. Əsərin farsdilli oxucular tərəfindən necə qarşılınması ilə bağlı şair Söhrab Tahirin *“Heydərbabaya salam”* – *“Səlam bər Heydərbaba”* [168], Pərvanə Məmmədlinin *“Cənubun söz sərrafları”* [108], Lətifə Mirzəyevanın *“Kərim Məşrutəçi Sönməzin əsərləri ədəbi tənqiddə”* məqalələrində ətraflı məlumat verilmişdir [27, s.118-134].

İlk dəfə 1954-cü ilin mart ayında (bəzi mənbələrdə bu tarix 1951, 1952 və 1953 göstərilir) Təbrizdə nəfis şəkildə nəşr edilən M.Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasının birinci hissəsi 1964-cü ildə Bakıda Rəhim Sultanovun tərtibi və *“Şəhriyar”* sərlövhəli ön sözü ilə çap edilmişdir[145]. Bu nəşr barədə *“Yüksəliş”* qəzetində *“Heydərbabaya salam”* başlıqlı yazıda məlumat verilmiş və poemadan 5 bənd də dərc edilmişdir [54].

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən, M.Şəhriyar irsinin yorulmaz tədqiqatçısı sayılan Həmid Məmmədzadə *“Ədəbiyyat və incəsənət”* qəzetində dərc etdirdiyi *“Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi* adlı məqaləsində əsərin hər iki hissəsi haqqında məlumat verir və oxucuları poemanın ikinci hissənin qəzetin yaxın nömrələrinin birində dərc ediləcəyi xəbəri ilə müjdələyir[111]. Bu yazıdan təxminən 20 gün sonra tədqiqatçı alim Q.Beqdeli *“Heydərbabaya salam”* poemasının ikinci hissəsini *“Ədəbiyyat və incəsənət”* qəzetində çap etdirir [142].

Şəhriyarın ədəbi irsinin təhlili baxımdan, 1966-cı ildə Bakıda Qulamhüseyn Beqdelinin tərtibi, redaktəsi və *“Şəhriyar poeziyası”* adlı ön sözü ilə nəşr etdirdiyi M.Şəhriyarın *“Seçilmiş əsərləri”* mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kitaba şairin *“Heydərbabaya salam”* poemasının hər iki hissəsi, fars dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri daxil edilib[151].

M.Şəhriyarın *“Seçilmiş əsərləri”* haqqında dövrün görkəmli ədəbiyyatşünasları Rəhim Sultanov, Mirzə İbrahimov, Məmməd Arif Dadaşzadə, Məsud Əlioğlu, İsmayıl Cəfərpur, Balaş Azəroğlu və başqaları mətbuatda dəyərli yazılarla çıxış edərək bu nəşri yüksək qiymətləndiriblər. Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi alim M.A.Dadaşzadə *“Şəhriyara salam”* sərlövhəli məqaləsində bu nəşr barədə fikirlərini bildirməklə yanaşı, *“Heydərbabaya salam”* poemasının da ilk dəfə 1951-ci ildə nəşr edildiyini qeyd edib [28].

Cənubi Azərbaycanın tanınmış söz adamlarından sayılan şair Nüsrətulla-Fəthi Atəşbəyli 1964-cü ildə *“Heydərbabaya salam”* poemasının yüksək uğur qazanmasından təsirlənərək əsərə yazılan nəzirə və ithafları bir yerə yığmış, Təbrizdə *“Yad-e-əz Heydərbaba”*(*“Heydərbabanı xatırlayarkən”*) adı ilə çap etdirmişdir. Bu məcmuədə naşirin şairlə tanışlığından bəhs edən *“Heydərbaba ilə necə tanış oldum”*

adlı müqəddiməsi də verilmişdir. Həmin müqəddiməni Q.Beqdeli farscadan ixtisarla dilimizə tərcümə edərək *“Ulduz” jurnalında dərc etdirməklə Şimali Azərbaycan oxucularına M.Şəhriyarın şəxsiyyəti, həyat və yaradıcılığı ilə yenidən tanış olmaq imkanı vermişdir* [53, s.54-59]. Xatırladaq ki, *“Azərbaycan gəncləri”* qəzetinin 13 yanvar 1968-ci il tarixli sayında da həmin müqəddimədən bir parça dərc edilib.

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk 1967-ci ildə qələmə aldığı *“Şəhriyar Təbrizi”* məqaləsində *“Şəhriyarın nə qədər büllur və kamil bir şəxsiyyət olduğunu yəqin etmək üçün şairin “Heydərbabaya salam” ünvanlı poemasının hər iki hissəsindən, habelə onun əks-səda olaraq nəşr olunmuş şeirlərindən ibarət olan bu məcmuənin gözəl müqəddiməsini gözdən keçirmək kifayətdir”* [170, s.157] yazmasını sözügedən nəşrə verilmiş yüksək qiymət kimi dəyərləndirmək olar.

1967-1981-ci illər arasındakı dövrdə respublikamızda M.Şəhriyarın əsərlərinin kitab kimi nəşri sahəsində fasilə yaransa da, dövrü mətbuatda bir çox əsərlərinin çap edilməsi davam edib. Bu dövrün mətbuat orqanları həm şairin Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərə, həm də fars dilindən edilmiş tərcümələrə geniş yer verib. Nümunə olaraq həmin əsərlərdən bir neçəsinin adını burada qeyd etməyi lazım bilirik: *“O ləbdən”*, *“Qəm yemə”* (*“Ədəbiyyat və incəsənət”*, 1 aprel 1967), *“Хушангу племянику моему”* (*“Qardaşım oğlu Huşəngə”*) (*“Литература Азербайджана”*, 1968, № 4, стр.111-116); *“Eynşteynə məktub”* (*“Ədəbiyyat və incəsənət”*, 4 may 1968); *“Heydərbabaya salam”* (*“Bakı”*, 8 iyun 1968); *“Qəzəl”* (*“Azərbaycan gəncləri”*, 8 iyun 1968); *“Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”* (*“Ədəbiyyat və incəsənət”*, 29 iyun 1968); *“Hərb və sülh”* (*“Azərbaycan gəncləri”*, 1 may 1970); *“Əziz rəssam”* (*“Qobustan”*, 1974, № 4, s.36-38); *“Stalinqrad qəhrəmanları”* (*“Azərbaycan”*, 1975, № 5, s.75-77); *“Haqqın səsi”* (*“Ulduz”*, 1979, № 2, s.21-24); *“Əziz Azərbaycanıma”* (*“Azərbaycan”*, 1979, № 5, s.135-142); *“Azadlıq quşu”* *“Varlıq”* (*“Ədəbiyyat və incəsənət”*, 26 oktyabr 1979); *“Zaman səsi”*, *“Qaçaq Nəbi”* (*“Azərbaycan”*, 1980, №1, s.36-42) və s.

Q.Beqdeli *“Azadlıq və humanizmin böyük carçısı”* məqaləsində [13, s.176-185] M.Şəhriyarın *“Cənnət və cəhənnəm”*, *“Şeir və hikmət”*, *“Behcətabad xatirəsi”*, *“Stalinqrad qəhrəmanları”*, *“Heydərbabaya salam”*, *“Vicdanın səsi”*, *“Məmməd*

Rahimə cavab”, *“Azərbaycan”*, *“Əziz Azərbaycanıma xitab”*, *“Təbriz”*, *“Eyvay, anam!”*, *“Səhəndə məktub”* adlı əsərlərinin təhlilini vermiş, *“Behcətabad xatirəsi”* şeirini isə bütövlükdə oxuculara təqdim etmişdir.

Mirzə İbrahimovun *“Cənubda dirçəliş”* adlı məqaləsində M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı *“Azadlıq quşu”*, *“Varlıq”*, *“Zaman səsi”*, *“Qaçaq Nəbi”* adlı əsərlərindən ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur[63, s.35-47].

Təqdirəlayiq haldır ki, 1981-ci ildən başlayaraq Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın əsərləri kitab halında respublikamızda yenidən çap olunmuşdur. Şairin Azərbaycan dilində yazdığı 21 əsərin toplandığı 106 səhifəlik *“Aman ayrılıq”* kitabı Q.Beqdeli və H.Məmməd zadənin birlikdə tərtibi və H.Məmməd zadənin *“Xalqın sevimli şairi”* ön sözü ilə *“Yazıçı”* nəşriyyatında nəfis şəkildə nəşr edilmişdir [139].

“O gün olsun ki...” adlı məqaləsində şair Şahmar Əkbərzadə *“Aman ayrılıq!”* kitabında toplanmış əsərlər haqqında fikir və mülahizələrini oxucularla bölüşdürmüş, bu şeirləri yüksək qiymətləndirərək milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz xidmət kimi dəyərləndirmişdir [35]. Xalqımızın azadlıq mübarizəsində rolu olan Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) də Şəhriyar irsinə biganə qalmamış, *“Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır...”* məqaləsində ustad sənətkarın *“Heydərbabaya salam”* poemasına münasibət bildirmişdir. O, məqaləsində Cənubi Azərbaycanın tanınmış alimi Məhəmmədəli Fərzanənin Tehranda nəşr etdirdiyi *“Şəhriyar və Heydərbaba”* kitabına yazdığı ön sözü olduğu kimi vermiş, kitabdakı miniatürlərin Fəxrəddin Əlizadə tərəfindən çəkildiyini xüsusi olaraq oxucuların diqqətinə çatdırmışdır [38, s.74-79].

Məqalədə deyilir ki, M.Fərzanənin kitabında toplanan 22 məqalə, məktub və nəzirələr sırasında Mirzə İbrahimovun *“Heydərbaba şairi”* məqaləsi, Məmməd Rahimin *“Şəhriyara məktublar”*ı, Bəxtiyar Vahabzadənin *“Şəhriyara”*, Məmməd Arazın *“Şəhriyar gəlmədi”*, Rasim Kərimlinin *“Əziz Şəhriyara salam”*, Abbasəli Kərimovun *“Göycədən salamlar”*, Səttar Zərdabinin *“Dərdli dağla dərdləşirəm”*, Məsud Ədibin *“Şəhriyara baş əyirəm”* şeirləri də yer alıb.

Nazim Rizvanov (Rizvan) 1981-ci ildə Təbrizdə *“Ərk”* nəşriyyatında çapdan çıxan *“Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri”* kitabı haqqında *“Vətənpərvər şairin*

yeni töhfəsi” [130, s.178-180], Sürs Təbrizli isə “*Şəhriyar körpüsü*” adlı məqalə ilə mətbuatda çıxış ediblər [169] və hər iki yazıda yeni nəşrə yüksək qiymət verilir.

N.Rizvan məqaləsində M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin məziyyətləri barədə məlumat verəndən sonra “*Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri*” kitabının tərtibçisi Yəhya Şeydanın kitabın çap olunması səbəbləri ilə bağlı aşağıdakı fikrini sitat gətirir: “*Ustad Şəhriyar bir ömür qürbət çəkib doğma diyara gəldikdən sonra Azərbaycan xalqının tələblərini dərindən dərk etdi, öz ana dilində şeirlər və əsərlər yazıb-yaratmağa başladı. Və hər yazdığı əsəri daş-qaş, almaz kimi Azərbaycan ədəbiyyatının tacında parladı*” [130, s.179].

Bu illərdə M.Şəhriyarın “*El bülbülü*”, “*Fəxriyyə ölümü*” (“*Azərbaycan*”, 1982, № 5, s.180-182); “*Ağız yemişi*” (“*Azərbaycan müəllimi*”, 30 iyun 1982); “*Əsli-Kərəm şeirinə bir haşiyə*” (“*Kitablar aləmində*”, 1983, № 4, s.42); “*Deyil*” (“*Azərbaycan*”, 1983, № 5, s.4); “*Qəzəl*” (“*Ədəbiyyat və incəsənət*”, 9 dekabr 1983); “*Haqqın səsi*”, “*İnsanlığ adını ləkələyənlər*” (“*Ədəbiyyat və incəsənət*”, 10 avqust 1984) və s. bu kimi əsərlərinin Azərbaycan dövrü mətbuatında nəşr olunması göstərir ki, şairin yaradıcılığı bir qayda olaraq mətbuatın və ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən tərtib edilən “*Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası*”nın II cildinə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın tərcümə-halı, farscadan tərcümə olunmuş şeirləri ilə yanaşı, ana dilində yazdığı “*Behcətabad xatirəsi*” qəzəli də daxil edilmişdir [25, s.429-452]. Antologiyanın III cildinə isə şairin farscadan edilmiş tərcümələri ilə bərabər, “*Qəm basdı qəlyanımı*”, “*Qaçaq Nəbi*”, “*Aman ayrılıq*”, “*Döyünmə və söyünmə*”, “*Türkün dili*”, “*Satirik şeir*”, “*Bir gəlin*” adlı Azərbaycan dilində yazdığı əsərləri daxil olunub [24, s.121-129].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı barədə ikinci monoqrafik tədqiqatın müəllifi şair-tərcüməçi Həkimə Billuridir [16, s.154]. Müəllifin IV fəsildən ibarət olan “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*” monoqrafiyası söz sənəfinin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk mükəmməl və sanballı elmi-tədqiqat əsəri hesab olunur,

M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığını öyrənmək baxımından əhəmiyyətini günümüzdə də saxlayır.

“*Heydərbaba, gedənlərin gəldimi?*” məqaləsində [173] ədəbiyyatşünas, türkoloq-dilçi alim Kamil Vəliyev əsasən, M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan “*Heydərbabaya salam*” poemasından ətraflı bəhs etmişdir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın əsərləri yalnız dövrü mətbuat səhifələrində deyil, ayrı-ayrı kitablarda da çap edilmişdir. Bunlardan birincisi 1987-ci ildə “*Yazıçı*” nəşriyyatında Həmid Məmmədzadənin tərtibi ilə nəşr edilən və “*Bir neçə söz*” adlı ön söz yazdığı “*Cənubdan səslər*” adlı kitabdır ki, buraya digər Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərləri ilə yanaşı, M.Şəhriyarın “*Aman ayrılıq!*”, “*İki qardaş arasında*”, “*Bir gəlin*”, “*Azərbaycan gözəli*”, “*Tərsa balası*”, “*Necə keçdi ömrün?*” şeirləri də daxil olunub [23, s.15-20].

1988-1992-ci illərdə şairin ana dilində yazdığı “*Heydərbabaya salam*”, “*İns və cin*”, “*Behcətabad xatirəsi*”, “*Qafqazlı qardaşlarla görüş*”, “*El bülbülü*”, “*Ağa Mirsadiğın xeyratı*”, “*Ağız yemişi*”, “*Yalan dünya*”, “*Oyun olduq*”, “*Yazıq bağban*”, “*Rütəb verib təzək aldıq*”, “*Hara qaçsın insan?*”, “*Azadlıq quşu “Varlıq*”, “*Əzizə*”, “*Yalan dünya*”, “*Əsli-Kərəm şeirinə bir haşiyə*”, “*Necə keçdi ömrün?*”, “*Can Rüstəm*”, “*Döyünmə və söyünmə*”, “*İnsansız inqilabımız*”, “*Səhəndiyyə*” və sair bu kimi əsərləri “*Odlar yurdu*”, “*Gənclik*”, “*Vətən səsi*”, “*Azərbaycan*”, “*Kitablar aləmində*”, “*Ədəbiyyat və incəsənət*”, “*Ədəbiyyat qəzeti*”, “*Şəhriyar*” kimi qəzet və jurnallarda nəşr edilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Tərhan Quliyevin M.Şəhriyarın “*Aman ayrılıq!*” kitabındakı şeirlər əsasında yazdığı “*Şəhriyarın anadilli şeirlərinin vəznə*” məqaləsi şairin həm əruz, həm də heca vəznində yazdığı şeirlərinin problemə uyğun olaraq tədqiqata cəlb edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir [105].

Akademik Mirzə İbrahimov “*Parlaq sənət nümunəsi*” adlı məqaləsində yazır: “*Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının ölməz nümayəndələrindən olan Şəhriyarın üç cildlik külliyyatının mən birinci cildini redaktə edərkən “Qafqazlı qardaşlarla görüş” adlı şeiri böyük həyəcanla oxudum. Şeirdə Azərbaycan xalqına və bizim gözəl*

Bakımıza hədsiz məhəbbət özünün yüksək bədii ifadəsini tapmışdır. Əminəm ki, bu gözəl şeir oxuculara zövq və bədii ləzzət verəcək, hamıda vətənpərvərlik hissləri oyadacaq, ümumbəşəri duyğuları qanadlandıracaqdır” [70].

M.Şəhriyar irsinin tədqiqi və nəşri sahəsində mühüm xidmətləri olan filologiya elmləri doktoru, professor Elman Quliyevin “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Gəldim sizi görməyə*” adı ilə tərtib edərək, “*Hər iki tay vətəndir*” ön sözü ilə nəşr etdirdiyi kitabına [141] M.Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poemasının birinci hissəsi və ana dilində yazdığı şeirlərdən 15-i daxildir.

1993-cü ildə Əsgər Fərdinin tərtib etdiyi “*Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-türki*” adlı kitabı Hafiz Xeyrullaoglu tərəfindən ərəb əlifbasından transliterasiya edilərək Bakıda “*Əlhuda*” – “*Sabah*” nəşriyyatında Əsgər Fərdinin “*Bu karvandan bir səs qalırsa, bəsdir...*” adlı ön sözü ilə nəşr edilmişdir [156]. Həmin nəşrdə M.Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poeması ilə yanaşı, ana dilində yazdığı 87 əsəri də verilmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səadət Şıxıyevanın bu nəşrdəki materiallar əsasında yazdığı “*Şəhriyarın “Divani-türki”sində irfani düşüncənin ifadəsi*” adlı geniş həcmli bir məqaləsi “*Hikmət*” jurnalında və “*Azərbaycan şərqşünaslığı*” məcmuəsində çap olunmuşdur [158, s.52-54].

Respublikamızda M.Şəhriyarın əsərlərinin nisbətən ilk geniş çapı Hökumə Billuri və Nazim Rizvanın birlikdə tərtib etdikləri “*Yalan dünya*” kitabıdır [155]. H.Billurinin “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*” adlı müqəddimə yazdığı bu kitaba şairin 68 anadilli, 52 fars dilindən tərcümə edilmiş şeiri və M.Şəhriyara həsr olunmuş 30 əsər daxil edilmişdir. Bu nəşrə müəllifin ana dilində yazdığı aşağıdakı şeirlər düşməmişdir: 1. “*Yalqız qərib*”; 2. “*Əzizəyə*”; 3. “*Əmioğlum Mir Əbülfəzlə*”; 4. “*Qardaşımın məzarı*”; 5. “*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 6. “*İnsansaz inqilabımız*”; 7. “*Fasilə düşdü*”; 8. “*Yenə qaldı*”; 9. “*Afərinəş*”; 10. “*Cavidin qəbir daşına*”; 11. “*Rehləti-xətmi Rəsul*”; 12. “*Taci-səadət*”; 13. “*Təzmin*”; 14. “*Şuxluq*”; 15. “*Can alır indi*”; 16. “*Fitrət bayramı*”; 17. “*Dəllali-yəhud*”; 18. “*Xalqın əlindən tutmaq*”; 19. “*Cihad fərmanı*”; 20. “*Səreynli şairə*”; 21. “*Ağa Mirsadiğin xeyratı*”; 22. “*Ancela*”;

23. “Hilali-məhərrəm”; 24. “Şəhidi can”; 25. “Paşa, yenə unutdun”; 26. “Analar oxşaması”; 27. “Bayramın mübarək olsun”; 28. “Çalağan quşu”.

Bu nəşrlə bağlı filologiya elmləri doktoru Sabir Nəbioğlunun fikirləri maraqlıdır: “Ustad Şəhriyarın “Yalan dünya”sı ayaq açıb insanlar arasında addımlamağa başladıqdan sonra, onun oxucuları və pərəstişkarları arasında dünyanın etimada layiq olmaması fikri bir qədər də genişlənmişdir” [43, s.37].

M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” və Azərbaycan dilində yazdığı “Zaman səsi”, “Süleyman Rüstəmə cavab”, “Səhəndə məktub”, “Necə keçdi ömrün?”, “Azadlıq quşu “Varlıq”, “İki qardaş arasında” əsərləri “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın sonuncu, dördüncü cildinə daxil edilmişdir [26, s.10-16].

1993-1999-cu illər Azərbaycan dövrü mətbuatında M.Şəhriyarın otuza yaxın əsəri dərc olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyətini şairin farscadan edilmiş tərcümələr təşkil edir. Ana dilində yazılmış əsərlərindən çap olunanlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: “Analar oxşaması” (“Şəhriyar” qəzeti, 27 may 1993), “Bayramın mübarək olsun” (“Şəhriyar”, 3 iyun 1993) “Dilrişin bir beytini təzmin” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 2 iyul 1993), “Döyünmə və söyünmə” (“Rüstəm körpüsü”, 13 yanvar 1995); “Can Rüstəm” (“Şəhriyar”, 13 aprel 1995), “Türkiyəyə xəyali səfər” (“Azərbaycan”, 21 fevral 1999) və s.

M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində nəşr edilmiş əsərlərindən danışarkən, Almaz Əliqızı və Xuraman Hümətovanın birgə tərtibi ilə nəşr olunan və ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulan “Ayrılarımı könül candan...” adlı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatını da qeyd etmək vacibdir. Bu müntəxabatda M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının birinci hissəsi və Tariyel Pərdəşünasın şairə həsr etdiyi “Dağ oynadan qeyrət ola” şeiri [4, s.154-155] çap olunmuşdur.

Əhəmiyyətli nəşrlərdən biri də akademik İsa Həbibbəylinin “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Albom – monoqrafiya”sıdır. Bu monoqrafiya 1999-cu ildə nəşr edilmişdir [59]. Kitabda M.Şəhriyarın həyatı və yaradıcılığı, mühiti, ailəsi, dostları barədə ətraflı məlumat verilmiş, şairin anadilli əsərlərindən (“Heydərbabaya

salam”, “*Səhəndiyyə*”, “*Türkün dili*”, “*Can Rüstəm*”, “*Azadlıq quşu* “*Varlıq*”, “*Qardaşım Süleyman Rüstəm*”) nümunələr nəşrə daxil edilmişdir.

2000-ci ildə M.Şəhriyarın “*Seçilmiş əsərləri*” AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşları Nazim Rizvan, Xuraman Quliyeva və İslam Qəribovun (Qəribli) tərtibi ilə çap olunmuşdur[150]. Akademik Fərəməz Maqsudovun “*Çağımızın böyük humanist şairi*” adlı ön sözü ilə çap edilən bu kitaba şairin 68 anadilli, 206 fars dilindən tərcümə edilmiş əsəri daxil olunmuşdur. Həmin nəşr 2005-ci ildə təkrarən “*AVRASIYA PRESS*” nəşriyyatında akademik Bəkir Nəbiyevin ön sözü ilə olduğu kimi çap edilib [148]. M.Şəhriyarın “*Yalan dünya*” kitabına nisbətən daha əhatəli və mükəmməl olan bu nəşrdə şairin ana dilində yazdığı aşağıdakı əsərləri yoxdur: 1.“*Yalqız qərib*”; 2.“*Əzizəyə*”; 3.“*Yol göstərən, yol gedən*”; 4.“*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 5.“*Fasilə düşdü*”; 6.“*Yenə qaldı*”; 7.“*Əziz şairimiz Füzuli*”; 8.“*Afərinəş*”; 9.“*Cavidin qəbir daşına*”; 10.“*Rehlətixətmi Rəsul*”; 11.“*Taci-səadət*”; 12.“*Təzmin*”; 13.“*Şuxluq*”; 14.“*Can alır indi*”; 15.“*Fitrət bayramı*”; 16.“*Dəllali-yəhud*”; 17.“*Xalqın əlindən tutmaq*”; 18.“*Cihad fərmanı*”; 19.“*Səreynli şairə*”; 20.“*Ancela*”; 21.“*Türk övladı, qeyrət vaxtıdır*”; 22.“*Hilali-məhərrəm*”; 23.“*Şəhidi can*”; 24.“*Paşa, yenə unutdun*”; 25.“*Analar oxşaması*”; 26.“*Bayramın mübarək olsun*”; 27.“*Çalağan quşu*”; 28.“*Türkiyəyə xəyali səfər*”.

Xatırladaq ki,“*Azərbaycan*” qəzetinin 8 sentyabr 2000-ci il tarixli sayındakı “*Ustad Şəhriyarın seçilmiş əsərləri*” adlı yazıda bu kitabın çapdan buraxılması haqqında məlumat verilmişdir [171].

Xalq yazıçısı Anarın tərtibçisi olduğu “*Min beş yüz ilin Oğuz şeiri: Antologiya, ikinci kitab*”ına M.Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” (birinci hissə), “*Yalan dünya*”, “*Səhəndim*” (“*Səhəndə məktub*”), “*Aman, ayrılıq!*”, “*Azərbaycan*” adlı əsərləri daxil edilib [114, s.116-129].

Professor E.Quliyevin “*Heydərbabaya salam necə varsa*” adlı kitabını Şəhriyarın anadilli yaradıcılığını, xüsusən də, “*Heydərbabaya salam*” poemasının təhlili baxımından təqdirəlayiq hesab etmək olar [98]. Kitaba “*Heydərbabaya salam*” poemasının ilk nəşrinin üz qabığının şəkli, ərəb əlifbası ilə M.Şəhriyarın öz dəst-xətti

ilə yazdığı “*Öyrədən Allahın adı ilə*” sərlovhəli yazısı və “*Heydərbabaya salam*” poemasının hər iki hissəsi öz əksini tapmışdır. Bu kitab ikinci dəfə 2004-cü ildə “*Adiloğlu*” nəşriyyatında illüstrasiyalarla təkrar nəşr edilmişdir.

Professor E.Quliyev kitaba yazdığı “*Heydərbaba yüksəkliyi – sənət möcüzəsi*” adlı ön sözündə həm M.Şəhriyar, həm də Cənubi Azərbaycan xalqının yaşayış tərzindən, acı taleyindən bəhs etmiş, ustad sənətkarı vətənpərvər şair kimi yüksək dəyərləndirmişdir.

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk “*Ədəbi tənqid*” adlı kitabında da Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poemasından bir hissə vermişdir [170, s.324].

Qeyd edək ki, respublikamızda M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə orta məktəbdən başlanılır. 8-ci sinfin “*Ədəbiyyat*” dərslində Fikrət Sadığın tərcüməsində “*Azərbaycan*” şeiri və “*Heydərbabaya salam*” poemasından bir parça ilə şagirdlər Şəhriyar yaradıcılığı ilə tanış olurlar [55, s.134].

Professor Vüqar Əhmədinin “*Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti)*” kitabında da Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poeması geniş təhlil edilmiş və əsərdən nümunə olaraq hissələr verilmişdir [31, s.54-62]. Müəllif “*Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010)*” kitabında M.Şəhriyarın “*Səhəndə məktub*”, “*Döyünmə və söyünmə*”, “*Süleyman Rüstəmə cavab*” şeirlərindən və “*Heydərbabaya salam*” poemasından da bəhs etmişdir [32 s.49-50, 69].

M.Şəhriyarın əsərlərinin Şimali Azərbaycandakı sanballı nəşrlərindən sayılan “*Şəhriyarın divanı*” (Şəhriyarın türkcə divanı “*Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*”) 2003-cü ildə Bakıda “*Beynəlxalq Əlhuda*” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Mirzə Rəsul İsmayılzadənin nəşri olduğu topluya Şəhriyarın 85 türkcə əsəri ilə yanaşı, Bulud Qaraçorlu Səhəndin, Məmməd Rahimin, Süleyman Rüstəmin şairə ünvanladığı poetik məktublar da daxil edilmişdir [152].

Akademik İsa Həbibbəylinin tərtib edib ön söz yazdığı “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri*” kitabına şairin 80-dən yuxarı Azərbaycandillili, 100-ə qədər farscadan dilimizə tərcümə edilən əsəri daxil edilmişdir [149]. Bu nəşrdə aşağıdakı anadilli əsərləri daxil edilməyib: 1.“*Yol göstərən, yol gedən*”; 2.“*Rüstəm*

Əliyevlə vidalaşarkən”; 3. “Fasilə düşdü”; 4. “Yenə qaldı”; 5. “Taci-səadət”; 6. “Fitrət bayramı”; 7. “Şəhidi can”; 8. “Çalağan quşu”; 9. “Türkiyəyə xəyali səfər”.

2005-ci ildə “Ю.Р.Д” nəşriyyatında nəşr edilən “Антология поэзии Южного Азербайджана” (“Cənubi Azərbaycan poeziyası antologiyası”) (tərtibçilər Elmira Axundova və Xuraman Quliyeva) kitabına M.Şəhriyarın “Привет Гейдарбабе” (“Heydərbabaya salam”), “Ох, разлука!” (“Aman, ayrılıq!”), “Как прошла?” (“Necə keçdi?”) və s. 16 əsərinin rus dilinə tərcüməsi daxildir [186].

Bu nəşr haqqında əməkdar jurnalist Flora Xəlilzadə “Cənublu şairlərin əsərləri rus dilində çıxdı” adlı məqaləsində yazır: “Fəxr duyulmalı haldır ki, cənublu şairlərin oxucu dairəsi genişlənməkdədir. Bu kitab ona görə diqqət çəkir ki, poeziyanın gözəl nümunələri ədavət divarlarını aşaraq üzünü dünya ədəbiyyatına tutur. Təbii ki, rus dili bu şairlərin əsərlərinin digər dillərdə də tərcüməsinə yol açacaq” [60].

Əkrəm Rəhimli (BİJE)-nin tərtibçisi olduğu “Parçalanmış millətin harayı (həsrət şeirləri və bayatılar)” adlı nəşrə M.Şəhriyarın ana dilində qələmə aldığı “Süleyman Rüstəmə cavab”, “İki qardaş arasında”, “Türkün dili” əsərləri daxil edilmişdir [123].

Yusif Gədiklinin Xalidə Xalid tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq “YOM yayınları”nda çap edilmiş “Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri” adlı kitaba M.Şəhriyarın “Türkün dili” şeiri və “Heydərbabaya salam” poeması da daxil edilmişdir [46].

Qeyd edək ki, Yusif Gədikli “Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri” adlı kitabını 1990-cı ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir [183]. Bu nəşrdə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın aşağıdakı anadilli əsərləri yoxdur: 1. “Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən”; 2. “Fasilə düşdü”; 3. “Yenə qaldı”; 4. “Afərinəş”; 5. “Cavidin qəbir daşına”; 6. “Rehləti-xətmi Rəsul”; 7. “Taci-səadət”; 8. “Dəllali-yəhud”; 9. “Xalqın əlindən tutmaq”; 10. “Cihad fərmanı”; 11. “Səreynli şairə”.

Yuxarıda Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın respublikamızda dərc olunan anadilli əsərlərinin nəşri ilə bağlı mülahizələrimizin bir qismini bildirdik. Əldə etdiyimiz bütün məlumatları burda qeyd etsək, çox böyük siyahı əmələ gələcək. Ona görə də qərara

gəldik ki, M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin nisbətən geniş və daha əhatəli kitab çaplarını (İran, Azərbaycan, Türkiyə) göstərməklə, mövzunu ümumiləşdirməklə yekunlaşdıraq. Bu nəşrlər aşağıdakılardır:

1. *“Heydərbabaya salam”* (*“Yad-e əz Heydərbaba”* kitabından), Təbriz: Kitabxaney-e Firdovsi, 115 səhifə - 11 əlavə səhifə (əlavə səhifələr M.Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasının əlyazmasından nümunələrdir). Kitabın çap ili göstərilməmişdir (ərəb əlifbasında). Kitaba Nüsrətulla Fəthi Atəşbakın 1343-cü ilin fərvərdin ayında (1964-cü ilin mart ayı) *“Heydərbabaya salam”* poemasına yazdığı geniş müqəddimə (s.1-27), *“Heydərbabaya salam”* poemasının I və II hissələrinin mətni (s.29-59), Nüsrətulla Fəthinin ustad Şəhriyara həsr etdiyi *“Şəhriyara təzim”* (s.60-72), Hüseyinqulu Coşqunun *“Əziz Şəhriyara salam”* (s.73-96), Cabbar Bağçabanın *“Heydərbabanın dilincə Şəhriyara”* (s.97-99), Əli Azərinin *“Ey ümidi-dil”* (s.100-102), İnayətulla Əmirpurun *“Pir közən”* (s.103-105) əsərləri, M.Ə.Rövşənin *“Heydərbaba” mənzuməsinin bədii xüsusiyyətləri”* adlı geniş yazısı daxil edilmişdir (s.106-115). *“Yad-e əz Heydərbaba”* kitabında M.Şəhriyarın anadilli əsərlərindən yalnız *“Heydərbabaya salam”* poemasının 76 bəndlik birinci (s.31-49) və 30 bəndlik ikinci hissəsi dərc olunmuşdur (s.50-57).

2. *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri”*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966 (Tərtib edəni, ön sözün müəllifi və redaktoru Qulamhüseyn Beqdeli, rəssamı Əli Minayi). Bu nəşrə (*“Seçilmiş əsərləri-1”*) M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlərindən yalnız *“Heydərbabaya salam”* poeması daxil edilmişdir. Bu nəşrdə *“Heydərbabaya salam”*ın birinci hissəsi 76 bənddən (s.19-31), ikinci hissəsi isə 31 bənddən (s.31-37) ibarətdir.

3. *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Türki divanı külliyyatı”*. Tehran: *“Enteşarat-e negah”* – *“Enteşarat-e zərrin”*, 1367 (1988). Professor Həmid Məmmədzadənin müqəddimə, redaktə və izahları ilə (ərəb əlifbasında). Bu nəşrə M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı 73 əsəri daxil edilmişdir. Aşağıdakı əsərlər bu nəşrə düşməmişdir: 1. *“Əzizəyə”* (Bu *“Toy, yas ol, gəlin getdi”* misrası ilə başlanan dörd misralıq şeir *“Əzizə can”* şeirinin tərkibində verilmişdir, s.183); 2. *“Yol göstərən, yol gedən”*; 3. *“Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən”*; 4. *“Fasilə düşdü”*; 5. *“Yenə qaldı”*; 6. *“Əziz şairimiz Füzuli”*;

7. “*Afərineş*”; 8. “*Cavidin qəbir daşına*”; 9. “*Rehləti-xətmi-Rəsul*”; 10. “*Taci-səadət*”; 11. “*Fitrət bayramı*”; 12. “*Dəllali-yəhud*”; 13. “*Xalqın əlindən tutmaq*”; 14. “*Cihad fərmanı*”; 15. “*Səreynli şairə*”; 16. “*Türk övladı, qeyrət vaxtıdır*”; 17. “*Şəhidi can*”; 18. “*Paşa, yenə unutdun...*”; 19. “*Analar oxşaması*”; 20. “*Bayramın mübarək olsun*”; 21. “*Çalağan quşu*”; 22. “*Türkiyəyə xəyali səfər*”.

4. “*Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-türki*”. Bakı: “*Əlhuda*” – “*Sabah*”, 1993 (Əsgər Fərdinin tərtibindən transliterasiya edəni Hafiz Xeyrullaoğlu. “*Bu karvandan bir səs qalırsa, bədir...*” ön sözünün müəllifi Əsgər Fərdidir). Bu nəşrə M.Şəhriyarın 87 anadilli əsəri daxil edilmişdir. Aşağıdakılar bu nəşrdə yoxdur: 1. “*Yol göstərən, yol gedən*”; 2. “*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 3. “*Fasilə düşdü*”; 4. “*Yenə qaldı*”; 5. “*Taci-səadət*”; 6. “*Fitrət bayramı*”; 7. “*Çalağan quşu*”; 8. “*Türkiyəyə xəyali səfər*”.

5. “*Ustad Şəhriyar. Azərbaycan türkcəsilə külliyyatı*”. Tehran: 1380 (2001) (Əsgər Fərdinin tərtibi və redaktorluğu ilə (ərəb əlifbasında). Şeirlərin sayı etibarlı ilə M.Şəhriyarın ana dilində çıxan ən mükəmməl kitabıdır. Bura şairin 93 anadilli əsəri salınmışdır. Aşağıdakılar bu nəşrdə yoxdur: 1. “*Fitrət bayramı*”; 2. “*Çalağan quşu*”.

6. “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. “Yalan dünya*”. Bakı: “*Azərbaycan Ensiklopediyası*” Nəşriyyatı, 1993 (Tərtibçilər Həkimə Billuri və Nazim Rizvan. Ön sözün müəllifi və ixtisas redaktoru Həkimə Billuri, redaktoru Azər Bağirov, rəssamı Fəxrəddin Əli). “*Yalan dünya*”da olmayan əsərlər: 1. “*Yalqız qərib*”; 2. “*Əzizəyə*”; 3. “*Əmioğlum Mir Əbülfəzlə*”; 4. “*Qardaşımın məzarı*”; 5. “*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 6. “*İnsansız inqilabımız*”; 7. “*Fasilə düşdü*”; 8. “*Yenə qaldı*”; 9. “*Afərineş*”; 10. “*Cavidin qəbir daşına*”; 11. “*Rehləti-xətmi Rəsul*”; 12. “*Taci-səadət*”; 13. “*Təzmin*”; 14. “*Şuxluq*”; 15. “*Can alır indi*”; 16. “*Fitrət bayramı*”; 17. “*Dəllali-yəhud*”; 18. “*Xalqın əlindən tutmaq*”; 19. “*Cihad fərmanı*”; 20. “*Səreynli şairə*”; 21. “*Ağa Mirsadiğin xeyratı*”; 22. “*Ancela*”; 23. “*Hilali-məhərrəm*”; 24. “*Şəhidi can*”; 25. “*Paşa, yenə unutdun*”; 26. “*Analar oxşaması*”; 27. “*Bayramın mübarək olsun*”; 28. “*Çalağan quşu*”.

7. “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri*”. Bakı: “*Çaşıoğlu*” nəşriyyatı, 2004 (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, redaktoru professor

Teymur Əhmədov). Bu nəşrdə (“*Seçilmiş əsərləri-2*”) aşağıdakı əsərlər yoxdur: 1. “*Yol göstərən, yol gedən*”; 2. “*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 3. “*Fasilə düşdü*”; 4. “*Yenə qaldı*”; 5. “*Taci-səadət*”; 6. “*Fitrət bayramı*”; 7. “*Şəhidi can*”; 8. “*Çalağan quşu*”; 9. “*Türkiyəyə xəyali səfər*”.

8. “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. “Heydərbabaya salam”*”. Bakı: “*Adiloğlu*” nəşriyyatı, 2004 (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Elman Quliyev; Redaktoru Himalay Qasimov). Bu nəşrə M.Şəhriyarın əsərlərindən yalnız “*Heydərbabaya salam*” daxil edilmişdir.

9. “*M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri*”. Bakı: “*AVRASIYA PRESS*”, 2005 (Tərtibçilər: N.Rizvan, X.Quliyeva, İ.Qəribov. Ön söz: akademik Bəkir Nəbiyev). Bu nəşrdə (“*Seçilmiş əsərləri-3*”) olmayan əsərlər aşağıdakılardır: 1. “*Yalqız qərib*”; 2. “*Əzizəyə*”; 3. “*Yol göstərən, yol gedən*”; 4. “*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 5. “*Fasilə düşdü*”; 6. “*Yenə qaldı*”; 7. “*Əziz şairimiz Füzuli*”; 8. “*Afərineş*”; 9. “*Cavidin qəbir daşına*”; 10. “*Rehləti-xətmi Rəsul*”; 11. “*Taci-səadət*”; 12. “*Təzmin*”; 13. “*Şuxluq*”; 14. “*Can alır indi*”; 15. “*Fitrət bayramı*”; 16. “*Dəllali-yəhud*”; 17. “*Xalqın əlindən tutmaq*”; 18. “*Cihad fərmanı*”; 19. “*Səreynli şairə*”; 20. “*Ancela*”; 21. “*Türk övladı, qeyrət vaxtıdır*”; 22. “*Hilali-məhərrəm*”; 23. “*Şəhidi can*”; 24. “*Paşa, yenə unutdun*”; 25. “*Analar oxşaması*”; 26. “*Bayramın mübarək olsun*”; 27. “*Çalağan quşu*”; 28. “*Türkiyəyə xəyali səfər*”.

Burada bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu nəşrdə verilmiş əsərlər Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun akademiki Fəraməz Maqsudovun “*Çağımızın böyük humanist şairi*” adlı müqəddiməsi ilə çap olunan “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri*” [150] kitabındakı əsərlərin tam eynidir. Daha doğrusu, akademik Bəkir Nəbiyevin “*Kamalın vüsəti*” adlı müqəddiməsini çıxmaq şərtilə birinci çapın təkrar nəşridir.

10. “*Yusif Gədikli. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri*”. I basqı, Türkiyə, İstanbul: 1990. Bu nəşrdə aşağıdakı əsərlər yoxdur: 1. “*Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən*”; 2. “*Fasilə düşdü*”; 3. “*Yenə qaldı*”; 4. “*Afərineş*”; 5. “*Cavidin qəbir daşına*”; 6. “*Rehləti-xətmi Rəsul*”; 7. “*Taci-səadət*”; 8. “*Dəllali-yəhud*”; 9. “*Xalqın əlindən tutmaq*”; 10. “*Cihad fərmanı*”; 11. “*Səreynli şairə*”.

11. “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. “Əbədiyyət gülüyəm mən”* (M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı əsərləri). Redaktoru akademik İsa Həbibbəyli. Nəşiri, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi prof. İslam Qəribli. Tərtib edənlər: İslam Qəribli, Elmira Bağırova, Zəminə Zeynalova. Bakı: “*Elm və təhsil*”, 2017, 286 səh. Sonuncu nəşr M.Şəhriyarın əvvəlki nəşrləri və digər mənbələr əsasında tərtib edilərək geniş izah və şərhlər yazılmış ən mükəmməl nəşr hesab olunur. Bu nəşrə şairin 95 anadilli əsəri daxil edilmişdir ki, bunların 66-sı beytlər, 27-si bəndlər şəklində olmaqla şeir, 2-si isə poemadır.

Bu nəşrin ən özəl cəhəti ondadır ki, bütün əsərlərin götürüldüyü mənbələr, nüsxə fərqləri göstərilməklə, hər bir əsər haqqında izahlar və şərhlər verilmişdir. Bu nəşri mütəxəssislər M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin elmi-tənqidi mətni də hesab edirlər.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli əsərlərinin tədqiqinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu işə şairin sağlığında başlanmış, konkret mövzu kimi seçilməsə də, müxtəlif tədqiqatlarda bununla bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Təbii ki, şairin anadilli poetik əsərləri barədə həm respublikamızda, həm İranda, həm də Türkiyədə araşdırmalar aparılmış, bu əsərlər müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilmişdir. Bu yöndə yazılmış əsərləri üç qrupa bölmək olar:

- 1) Məqalələrdə anadilli əsərlərə münasibət;
- 2) Şairin anadilli əsərlərinin tədqiqi kitab və monoqrafiyalarda;
- 3) Dissertasiyalarda problemin tədqiqi.

İrəlicədən qeyd edək ki, məqalələrin sayı həddindən artıq çox olduğundan, biz yalnız əsas hesab oluna bilən və həm də sırf problemlə bağlı məqalələr üzərində dayanacaq, onları ümumiləşdirməyə çalışacağıq. İrəliki səhifələrdə yeri gəldikcə bir çox məqalələrin adını şəkil istinad etdiyimizdən, təkrar olmasın deyə, həmin məqalələrə burada toxunmayacağıq.

Qeyd olunduğu kimi, Şimali Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin M.Şəhriyarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı ilə tanışlığı professor Həmid Məmməd zadənin “*Şəhriyar Təbrizi*” məqaləsi ilə başlanmış [112], sonrakı illərdə professor Qulamhüseyn Beqdeli [9, 10, 11, 12, 13, 14], akademik Mirzə İbrahimov [65] və Həmid Məmməd zadənin

[111] məqalələri çap olunmuş, bu məqalələrdə M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı yalnız bir əsəri – *“Heydərbabaya salam”* poeması haqqında müəyyən fikirlər səslənmişdir.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasına münasibətlə bağlı yazılar XX əsrin 80-cı illərində dövrü mətbuatda daha çox dərc olunmağa başlayır. Arazın bu tayındakı oxuculara M.Şəhriyarın tək-cə *“Heydərbabaya salam”* poeması ilə yox, ana dilində yazdığı digər əsərlərlə də tanışlıq imkanı yaranır. 1979-cu il İran İnqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda, İranda Azərbaycan dilində çıxmağa başlayan bir çox mətbu orqanlar, xüsusilə, doktor Cavad Heyətin Tehranda 1979-cu ildən nəşr etdirdiyi, bu gün də fəaliyyətini davam etdirən *“Varlıq”* jurnalı şairin əsərlərinə geniş yer ayırır və həmin əsərlər yavaş-yavaş Şimali Azərbaycan mətbuatına da yol tapır.

Akademik Mirzə İbrahimov *“Cənub sovuğu”* [62, s.6-17], *“Qaranlıqdan işıqlığa”* [67], *“Qızıl səhifələr”* [68], *“Ölməz şair”* [69] adlı məqalələrində M.Şəhriyarın həm farsdilli, həm anadilli əsərlərindən bəhs edərək onun anadilli əsərlərini Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələnin başlanmasına yardım edən başlıca faktor hesab edir. Həmin illərdə Şəhriyarın gənc tədqiqatçısı Nazım Rizvan (Rizvanov) *“Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik”* [128, s.47-50], *“Şəhriyarın mübariz poeziyası”* [129, s.56-58], *“Vətənpərvər şairin yeni töhfəsi”* [130, s.178-180], *“Şəhriyar yaradıcılığında gülüş”* [127, s.44-48] adlı çox dəyərli məqalələrində birbaşa sənətkarın anadilli poetik əsərlərini tədqiqatının əsas predmeti seçmiş, onların elmi-filoloji dəyərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Bu illərdə ədəbiyyatşünas və dilşünas alimlərimizdən Məhəmmədəli Müsəddiq [116], Sabir Əmirov [45], Maarifə Hacıyeva [50, s.40-44], Kamil Vəliyev [173], Abbas Zamanov [175], Hökumə Billuri [17, s.165-168], Teymur Əhmədov [34], Nizami Cəfərov [22] və s. bu kimi onlarla müəllif Azərbaycan mətbuatında M.Şəhriyar irsi ilə bağlı məqalələrlə çıxış etmiş, onun anadilli poeziyasına münasibət bildirmişlər ki, biz tədqiqat boyu onlardan bəhrələnmişik.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ədəbiyyatşünaslığımızda M.Şəhriyarın anadilli irsinə maraq daha da güclənmiş, 1991-ci ildən başlanan bu proses bu gün də davam etməkdədir. Bu illərdə yüzlərlə məqalələr yazılaraq çap olunmuşdur ki, onların ancaq siyahısını vermək, mübaliğə olmasın, bir fəlsəfə doktorluğu həcmində

olar. Biz burada son otuz ilin, sadəcə, şəhriyarşünaslıqda mühüm xidmətləri olan bir çox müəlliflərin adını çəkəcək, tədqiqat boyu, yeri gəldikcə onların məqalələrinə münasibət bildirəcəyik.

Akademik Bəkir Nəbiyevin (*“Şəhriyarı düşünərkən”*, *“Ədəbiyyat qəzeti”*, 3 aprel 1993-cü il, s.6), akademik İsa Həbibbəylinin (*“Şəhriyar sənətinin vüsəti və müasirliyi”*. Elmi əsərlər. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Humanitar elmlər seriyası – 2011-ci il, № 1, s.3-5), AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin (*“Mənəvi vəhdətin və bütövlüyün rəmzi”*. *“Ədəbiyyat qəzeti”*, 23 aprel 1993-cü il, s.6), professor Rüstəm Əliyevin (*“Şəhriyarla görüşlərim”*. *“Şəhriyar”* qəzeti, 5 noyabr 1992-ci il, s.1), professor Pənah Xəlilovun (*“Əsrimizin Məcnunu”*. *“Ədəbiyyat qəzeti”*, 24 iyul 1992-ci il, s. 6), professor Qasım Qasımzadənin (*“Anadilli Şəhriyar şeiri”*. *“Ədəbiyyat qəzeti”*, 11 dekabr 1992-ci il, s.3), professor Tərhan Quliyevin (*“Şəhriyarın anadilli şeirlərinin vəznü”*, 11 dekabr 1992-ci il, s.4), professor Almaz Əliqızının (*“Şəhriyar ədəbi məktəbi”*. *“Bakı”* qəzeti, 8 aprel 1993-cü il, s.3), f.e.d. Esmira Fuadın (Şükürova) (*“Şəhriyar Türk dünyasının sənət dahisi”*. *“Elmi araşdırmalar”*, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2000-ci il, № 1-2, s.87-90), professor Elman Quliyevin (*“Şəhriyar yaradıcılığına bir baxış”*. *“Tədqiqatlar”*. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2005-cı il, № 1, s.271-274), professor Əjdər Ağayevin (*“Şəhriyar poeziyasında xalq həyatı”*. *“Ədəbiyyat qəzeti”*, 2 avqust 2013-cü il, s.4) və s. alimlərin adlarını çəkə bilərik.

Respublikamızda Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqında ilk kitab, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qulamhüseyn Beqdelinin *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar”* monoqrafiyasıdır [11]. Şair haqqında ikinci monoqrafik tədqiqatın müəllifi Hökumə Billuridir ki, [16] bu monoqrafiyaların hər ikisində, *“Heydərbabaya salam”* poeması istisna olmaqla, M.Şəhriyarın anadilli əsərlərindən bəhs olunmamış, təhlillər ədibin farsdilli əsərləri əsasında aparılmışdır.

M.Şəhriyarın anadilli poeziyasının tədqiqinə həsr olunmuş kitabların nəşrinə XX əsrin sonlarında başlanmışdır. Bu kitabları iki qismə ayırmaq olar: 1)Sırf M.Şəhriyara həsr olunmuş kitablar; 2)Əsas tədqiqat obyektı M.Şəhriyar olmasa da, şairin yaradıcılığından da bəhs edən kitablar.

Birinci qrupa akademiklər Bəkir Nəbiyev [119], İsa Həbibbəyli [59], Budaq Budaqov [19], professorlar Himalay Qasimov [97], Elman Quliyev [98, 99, 100, 101, 102, 103, 104], Əjdər Ağayev [1], Fikrət Seyidov [133], filologiya elmləri doktoru Esmira Şükürova [159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167], filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məsiəğa Məhəmmədi [107], filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dürdanə Nağıyeva [118], Türkiyə tədqiqatçısı Yusif Gədiklinin [46] kitabları daxildir.

İkinci qrupa daxil edə biləcəyimiz kitablar sayca daha çoxdur. Bunlara misal olaraq akademik Nizami Cəfərovun *“Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar”* [21], professor Almaz Əliqızının *“Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”* [37], professor Vüqar Əhmədin *“Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010)”* [32] və s. misal göstərmək olar.

M.Şəhriyarın şəxsiyyəti və poetik irsi bir neçə dəfə dissertasiyalar üçün tədqiqat mövzusu kimi seçilmiş, bu haqqda həm fəlsəfə doktorluğu, həm də elmlər doktorluğu dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Bunlara misal olaraq Nazim Rizvanovun *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik”* [126], Yusif Gədiklinin *“Şəhriyarın həyatı və sənəti (Türkcə divanı əsasında)”* [47], Esmira Fuadın (Şükürova) *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: həyatı, mühiti, yaradıcılığı”* [165], Məhərrəm Əlidustun *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ədəbi irsi”* [36], Gülnaz Şahinin *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığının poetik qaynaqları”* [136] adlı fəlsəfə doktorluğu, Elman Quliyevin *“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığının təkamülü milli problemlər kontekstində”* [99] adlı elmlər doktorluğu dissertasiyalarını göstərmək olar.

Təbii ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar irsinin respublikamızda nəşri və tədqiqi tarixini genişliyi ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası fəslinin bir paraqrafına tam sığışdırmaq qeyri-mümkündür. Hesab edirik ki, bu məsələnin sistemli öyrənilməsi müstəqil və həm də irihəcmli bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Biz burada ancaq daha çox vacib hesab etdiyimiz nəşrlər və tədqiqlər barədə yığcam məlumat verməklə kifayətlənməli olduq. Dissertasiya boyu tədqiqatlardan bəhrələnib müxtəlif fikirlərə münasibət bildirəcəyimizdən, onları burada təkrarlamağı zəruri hesab etmirik.

I.2. Şairin anadilli əsərlərinin əsas mövzuları. Vəzn və janrlar

XX əsrin korifey sənətkarlarından sayılan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın bədii yaradıcılığının böyük hissəsini onun fars dilində yazdığı əsərləri təşkil edir. Amma buna baxmayaraq, şairə ölməzlik qazandıran məhz doğma ana dilində yazdığı əsərləridir ki, biz də tədqiqatımız boyu M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığını müxtəlif rakurslardan təhlil etməyə çalışacağıq. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etməyi lazım bilirik ki, şairi dünyaya tanıtdıran məşhur *“Heydərbabaya salam”* poemasına qədər onun ana dilində yazmış olsa belə, digər anadilli əsərinin mətni hələ ki, əldə yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, şair anadilli əsərlərini əsasən XX əsrin ikinci yarısında yazmışdır. Bu elə dövr idi ki, İran dövlətində söz sahibi fars millətçiləri idi, hakimiyyətdə rəhbər vəzifələri ancaq farslar tuturdu. Şahlıq rejimi digər millətlərlə müqayisədə ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılara qarşı daha qəddar millətçilik siyasəti yeridirdi və bu siyasətin başında da Məhəmməd Rza Pəhləvi şah dururdu. Bu cür acınacaqlı vəziyyət-yəni ana dilinə rəsmi qadağaların qoyulması, bu dildə kitabların çap olunmaması, tədrisin yasaq olunması ötən əsrin ortalarından 1979-cu ildə İranda baş vermiş İslam inqilabına qədər-İran İslam Respublikası qurulana kimi davam etdi. Bu dövrdən başlayaraq Güney Azərbaycanında siyasi ab-hava nisbətən mülayimləşməyə başladı, bir çox qadağalar aradan götürüldü. Bu yerdə xatırlamağı vacib hesab edirik ki, hələ qadağaların olduğu gərgin vaxtda belə Güney Azərbaycanda ana dilində gizli də olsa əsərlər yazılmış, əlyazma şəklində yayılmışdır. Həmin keşməkeşli zaman ayrıcında həyatına təhlükə olsa belə, M. Şəhriyar da anadilli yaradıcılığını davam etdirmiş, bir çox əsərlərinin çapına nail ola bilmişdir. Məsələ bunda idi ki, millətçi fars rejimi Şəhriyarın ana dilində əsər yazmasının əleyhinə olsa da, ona birbaşa qadağalar qoymaqdan çəkinmişdi. Mənfur rejim yaxşı anlayırdı ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar cəmiyyətdə üstün mövqe sahibidir, sözünün qüdrəti, cazibə dairəsi böyükdür və şairə qarşı çıxmaq xalqın qəzəbini hakimiyyətə qarşı yönəltmək deməkdir. Bütün bunlarla yanaşı, M.Şəhriyar həm də fars dilində yazdığı əsərləri ilə də İranda dövrünün ən

qüdrətli sənətkarı, oxunaqlı şairi imicini qazanmışdı və fars ədəbiyyatına böyük töhfələr vermişdi.

Şairin anadilli əsərlərinin ümumtürk ədəbi mühitindəki rolundan bəhs edən şair-ədəbiyyatşünas Məmməd İsmayıl çox haqlı olaraq yazır: “*Şəhriyar yalnız param-parça olan Azərbaycanın deyil, eyni zamanda bütün Türk Dünyasının mənəvi birliyinə önəmli töhfələr verən bir sənətkardır. Millət fərdlərin deyil, mərdlərinin sayı ilə güclü olur. Torpağın dərd və sızıltılarını yarpaq dilləri ilə aləmə yaymaq üçün ormanın bütün güc və enerjisini bir ağaca verməsi kimi, toplum da ağrı və acılarını dünyaya bildirmək üçün içindən bir övladına bu vəzifəni verir. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar da Türk Dünyasında bu tarixi missiyanı yerinə yetirən o öndər sənətkarlardan biridir*” [73, s.10].

Tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, M.Şəhriyar fars dilində yazdığı şeirlərində də ruhən türk olaraq qalıb. Təsadüfüdür ki, onun “*Heydərbabaya salam*” əsərini ana dilinə, ana dediyimiz vətənə ucaldılmış abidə adlandırırlar. Əsərdə Şəhriyarın bütün nəsillərə xitabı millətin özünütanımasına, milli özünüdərkinə, milli yaddaşın oyadılmasına hesablanmışdır:

*Mən gördüyüm karvan çatıb köçübdi,
Ayrılığın şərbətini içibdi,
Ömrümüzün köçü burdan keçibdi,
Keçib gedib gedər-gəlməz yollara,
Tozu qonub bu daşlara, kollara [148,s.49].*

Azərbaycan dilinin incəliklərindən yaradıcılıqla istifadə etməyi bacaran Şəhriyarın poeziyasında obrazlılıq, saflıq, səmimiyyət şeirlərini oxucuya sevdiren əsas amillərdən biridir. Ustad sənətkarın Azərbaycanın hər iki tərəfində populyarlıq qazanmasının bir səbəbi budursa, digər səbəbi də məğrurluğu, maddi ehtiyaclarına qul olmaması, hakimiyyətdən maddi asılılığı qəbul etməməsi, dünya varına tamah salmamasıdır.

İran şahı Məhəmməd Rzanın və onun milliyətcə azərbaycanlı həyat yoldaşı olan Fərəh xanımın şahənə təkliflərindən imtina edib ona veriləcək imtiyazları rədd edən M.Şəhriyar hakimiyyətin yox, xalqının yanında olmağı üstün tutub, sözün ilahi

hikmətinə baş əyərək yurddaşlarını mərdliyə səsləyib, zülmə, istibdada etiraz səsini ucaltmaqdan çəkinməyib:

*Bir soruşun bu qarğımış fələkdən,
Nə istəyir bu qurduğu kələkdən?
Deynə, keçirt ulduzları ələkdən,
Qoy tökülsün, bu yer üzü dağılsın,
Bu şeytanlıq qurğusu bir yığılsın*[148, s.47-48].

Sənətkara xalq sevgisini qazandıran səbəblərdən biri də zamanında onun ağırlı-acılı problemlərini, cəmiyyətin dərdlərini dilə gətirməsi, ən çətin durumda belə xalqın danışan dili missiyasını yerinə yetirə bilməsi olub. M.Şəhriyarın ədəbi irsini araşdırdıqda aydın görünür ki, şair bu missiyanın öhdəsindən layiqincə gəlməyi bacarmışdır. Ustad sənətkar həm fars, həm də ana dilində yazdığı əsərlərində xalqının dərdlərinin, ehtiyaclarının real əksini verməklə ictimai bərabərsizliyə üsyan etmiş, əsl vətəndaş mövqeyi sərgiləyərək dünyada baş verən hadisələrə ayıq gözlə yanaşmış, təkrarsız Şəhriyar ədəbi məktəbini yaratmaqla ümumazərbaycan ədəbiyyatına böyük töhfələr vermişdir.

Yaşadığı ölkədə hərc-mərcliyin, özbaşınalığın, rüşvətxorluğun geniş yayılması, işsizliyin getdikcə artması, xalqlar arasında ayrışmışlıq, milli-mənəvi zülm, İranın dünya sivilizasiyasından geri qalması, xarici dövlətlərdən günbəgün artan asılılıq Məhəmmədhüseyn Şəhriyarı ciddi düşündürən və yaradıcılığına təsir göstərən amillərdən idi:

*Dəmir-dümür mark ingilis-Amerika,
Göz baxdıqca hey maşındır,hey qaraj,
Amma dibdə cibim dolu, qarnım ac* [148, s. 104].

Azərbaycan tarixindəki iki əsrlik ayrılıq, parçalanma tarixi dövrün poeziyasına da təsirsiz qalmamış, vahid vətənin ikiye bölünməsindən yaranan hicran, kədər, ayrılıq motivləri bu dövrün ədəbiyyatında poetik əksini tapmışdır. Azərbaycanın hər iki tərəfində vətəni ikiye bölən Araz çayına müraciətlə yazılan saysız əsərlər dediklərimizin sübutudur. Ayrılıq, vətən, həsrət motivləri M.Şəhriyar yaradıcılığında geniş əksini tapan mövzulardandır. Bu əsərləri oxumaq vətən nisgiline öz qədər

ağırdır, sanki şair bu əsərləri qələmi ilə yox, ürəyinin qanı ilə yazmışdır. Bir rəssam məharəti ilə yaradılmış bədii lövhələr ayrılığın doğurduğu faciəni və onun ağır nəticələrini gözlərimiz qarşısında aydın canlandırır:

*“Köşki balabanlar Araza baxar,
Araz suyu hənuz gözlərdən axar”
El nisgili pis yandırar, pis yaxar*[148, s.76].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli şeirlərinin böyük qismini onun Arazın bu tayında-Şimali Azərbaycanda yaşayan şair dostları, həmməsləkdaşları ilə şeirləşmələri təşkil edir. Ustad sənətkara arzusunda olduğu Şimali Azərbaycanı görmək nəsb olmasa da, şair yaradıcılığında Arazın bu tayına da geniş yer ayırmış, şeirlərində bu diyarı sevə-sevə tərənnüm etmişdir. İstər Məmməd Rahim, istərsə də Süleyman Rüstəmlə şeirləşmələrində Şəhriyar Azərbaycanın ünlü simalarını hörmətlə yad etmiş, onların adını əsərlərində dərin sevgi ilə, minnətdarlıqla çəkmişdir. Azərbaycana sonsuz məhəbbət, bütöv Azərbaycançılıq ideyasına sadiqlik şairin əsərlərində məhəbbətlə tərənnüm etdiyi mövzulardandır. Bir nümunəyə diqqət edək:

*Qardaşların gözündən öp,
Bəxtiyarın üzündən öp,
Səmədin də sözündən öp*[148, s.88].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar irsinin araşdırıcıları həmişə olub. Şair həyatda olduğu illərdə hələ Arazın hər iki tərəfində-Güney-Quzey Azərbaycanında M.Şəhriyar irsinə böyük maraq var idi. Bu marağın səbəblərinə gəlincə isə, tədqiqatçılar bunlardan ikisinin üzərində xüsusi dayanırlar. Birincisi, şairin poeziyası o qədər dərin, zəngin, möhtəşəmdir ki, bu irsə maraq heç vaxt tükənmir. İkincisi, şair öz yaradıcılığında bəşəri mövzulara böyük önəm verdiyindən, multikultural dəyərləri gözlədiyindən, əsərlərində bütün dinlərə, irqlərə, xalqlara tolerant yanaşdığından yaradıcılığına dünyanın hər yerində sevgi oyada bilmişdir.

M.Şəhriyar irsinin əsas tədqiqatçılarından sayılan Q. Beqdeli şairin forma gözəlliyi ilə məzmun zənginliyinin bir-birini tamamladığı yaradıcılığını olduqca yüksək dəyərləndirərək yazırdı: *“Şəhriyar poeziyası yüksək məntiqə, inandırma*

qüvvəsinə malikdir. Digər tərəfdən, Şəhriyar şeirə yeni, orijinal keyfiyyətlər də gətirmişdir” [11, s.36].

“*Ən çox sevdiyiniz şair?*” sualına Ümummilli lider Heydər Əliyevin “*Şəhriyar*” deyə cavab verməsi göstərir ki, gözəl şeir və onu yaradan sənətkar daim yaşarıdır, xalqının qəlbindədir, milli yaddaşındadır.

Söz sərrafının poeziyasının mövzu dairəsinin genişliyi göstərir ki, şair cəmiyyətdə baş verən heç bir hadisəyə biganə qalmamış, bəşəriyyəti, insanlığı narahat edən mövzuları bütün yaradıcılığı boyu diqqətdə saxlamışdır. M.Şəhriyar sevən aşiq kimi nə qədər kövrəkdirsə, ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən mövzulardan, cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlardan yazanda bir o qədər kəskin mövqedə dayanır, sərt və barışmaz olur.

Şairin yaradıcılığını tədqiq edən ədəbiyyatşünasların onun mövzu dairəsi ilə bağlı bölgüləri fərqlidir. Məsələn, bu irsin ilk tədqiqatçılarından sayılan Q.Beqdeli M.Şəhriyarın əsərlərini əhatə dairəsinə görə üç hissəyə ayırır:

1.Məhəbbət lirikası

2.İctimai-siyasi şeirlər

3.İthaflar, dostlarına və sairəyə həsr etdiyi şeir və xatirələr [11, s.14].

Hökümə xanım Billurinin bölgüsü daha sadədir. Ədəbiyyatşünas alim şairin yaradıcılığını təhlil edərkən onu mövzu dairəsinə görə şərti olaraq iki yerə bölür:

1.Siyasi lirika

2.Məhəbbət lirikası [16, s.114].

Şəhriyar poeziyasının özəl xüsusiyyətlərindən bəhs edən ədəbiyyatşünas alim H.Billurinin fikrincə: “*Şair mövcud ictimai quruluşun nöqsanlarını duyur, onlarla razılaşmayaraq, yaşadığı cəmiyyətdə hökm sürən yaramazlıqları tənqid və ifşa edir. Bu, Şəhriyarın ictimai-siyasi lirikasının ən dəyərli cəhətlərindən biri kimi qiymətlidir*” [16, s.116].

Professor Elman Quliyevin məsələyə yanaşması isə bir qədər fərqlidir. Şəhriyarşünas alim tədqiqatında şairin yaradıcılığını təhlil edərkən mövzu baxımından belə qruplaşdırır:

1.İctimai-siyasi şeirlər

2. *Məhəbbət lirikası*

3. *Təbiət təsvirli şeirlər*

4. *Tərcümeyi-hal xarakterli şeirlər*

5. *Dini mövzulu şeirlər* [103, s.98].

Mövzu bölgüsündə bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, Q.Beqdeli və H.Billuri qənaətlərində əsasən şairin farsdilli əsərlərinə istinad etsələr də, E.Quliyev daha çox onun anadilli əsərlərinə əsaslanmış və biz bu bölgü ilə qismən razılaşıırıq.

Bizim qənaətimizə görə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli əsərlərini əsas mövzular üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha düzgündür:

1. *İctimai-siyasi şeirlər;*

2. *Məhəbbət şeirləri;*

3. *Avtobioqrafik səciyyəli şeirlər;*

4. *Ana dili uğrunda mübarizəyə səsləyən şeirlər;*

5. *Məktublar, ithaflar;*

6. *Dini-fəlsəfi şeirlər.*

Dahi söz ustasının anadilli əsərlərini gözdən keçirdikdə görürük ki, şair millətini düşündürən bütün mövzularda qələm çalıb. Xalqın milli yaddaşını oyatmaq üçün tarixi qəhrəmanlarından söz açıb, ana vətənə, yurd yerinə sevgini həvəslə təbliğ və tərənnüm edib, gözəlliklərini ürəkdolusu vəsv edib. Milli keçmişimizə, tarixi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə hörmət hissini təbliğini ustad sənətkar yaradıcılığının bütün mərhələlərində diqqətdə saxlamışdır. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Qulamhüseyn Beqdeliyə həsr olunmuş “*O taydan gələnə*” adlı on üç beytlik qəzəldə yurd sevgisi, vətən yanğısı elə böyük məhəbbətlə tərənnüm edilmişdir ki, əsər vətən haqqında yazılmış gözəl bir ballada təsiri bağışlayır:

Vətəndən ayrı düşən övladım! Qayıt Vətənə!

Qayıt ki, göz yola dikmiş anan qayıtdı sənə [148, s.102].

Əslən Cənubi Azərbaycandan olan, 1946-cı ildə S.C.Pişəverinin rəhbərliyi altında qurulan Milli Hökumət süquta uğrayandan sonra Şimali Azərbaycana köç

edən şair, alim, tədqiqatçı Həkimə Billuriyə həsr olunan şeirdə də bu nisgil hiss olunur:

*Vətəni bağıruva bassan söyünərsən yenə sən,
Ki, Vətən də balasın bağıruva bassa söyünür.
Mənim eşqim ucalıb, qürbət olub dünya mənə,
Dost duyanmır döyünür, düşmən duyanmır, öyünür* [148, s.138].

Professor Elman Quliyevin doğru qənaətinə görə, Şəhriyarın yaradıcılığında vətən sevgisinin belə geniş tərənnümü şairin xarakterindən doğur və doğma yurda böyük məhəbbətinin əksidir. Vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirləri göstərir ki, şair vətənin ağrı-acılarına seyrçi kimi yanaşmır, fəal vətəndaş mövqeyindən çıxış edərək narahatlığını dilə gətirir, qələmin gücündən təbliğat vasitəsi kimi istifadə edir: “*Vətəninin faktik ictimai-siyasi və coğrafi vəziyyəti onda böyük narahatlıq yaradır. Nəticədə Azərbaycanın ikiyə parçalanması Şəhriyar yaradıcılığında ayrılıq, həsrət, kədər motivini nəinki yaradır, həm də bu motiv aparıcı xətt təşkil edir* [103, s.100].

Şairin anadilli yaradıcılığına dərinədən bələd olanlar yaxşı bilir ki, milli yaddaş və milli özünüdərk məsələsi Şəhriyar poeziyasının mayasını təşkil edir. Hələ ötən əsrin ortalarında fars millətçiliyinin olduqca güclü olduğu İran mühitində azərbaycançılıq, türkçülük məfkurəsini təbliğ etmək, bu ideyanı anadilli əsərlərində əks etdirmək, bu dildə əsərlər yazmaq hünər, cəsarət tələb edirdi və M.Şəhriyar kimi vətən fədaisi bu cürəti özündə tapa bildi və qəlbindən keçənləri yazaraq Vətən qarşısında oğulluq borcunu şərəflə yerinə yetirdi. Şairin vətən kəlməsini işlədib işlətməməsindən asılı olmayaraq, vətənpərvərlik mövzusu daim sənətkarın yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir, yazdığı hər misrada doğma yurda bağlılıq duyulur, vətən sevgisi təbliğ, tərənnüm olunur. Ürəkdən gələn bu nidalarsa ürəklərə sevgi, şüurlara qeyrət toxumları səpir, milli hissiyatını, kimliyini oyadır, vətən qarşısında övladlıq borcunu xatırladır:

*Heydərbaba, qeyrət qanın qaynarkən,
Qaraquşlar sənnən qopub qalxarkən,
O sıldırım daşlarının oynarkən,*

Qovzan, mənim himmətimi orda gör,

Ordan əyil, qamətimi darda gör[148, s. 48].

İkiyə bölünmüş Azərbaycan, bu parçalanmanın yaratdığı problemlər, soydaşlarına yaşatdığı ağrı-acılar ustad sənətkarı həmişə düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Şəhriyar bu mövzuda yalnız əsərlər yazmaqla kifayətlənməmiş, Arazın hər iki tayında yaşayan məsləkdaşları, şair dostları, söz-qələm sahibləri ilə yazışmalarında, şeirləşmələrində soydaşlarına problemin həllini tapmağa çağırışlar da etmişdir:

Biz millətlər çox qanqallar biçmişik,

Acı-acı içkiləri içmişik,

Amma dəxi bürküləri keçmişik [148, s.78].

M.Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə yazdığı şeirlərinin birində çox maraqlı, deyərdim ki, unikal bir bənzətmə var. Şair vətəni Azərbaycanı ikiyə bölən Araz çayını iki göz arasında çıxan çibana oxşadır. Bu, adicə bənzətmə deyil, vətəninin sabahından narahatlıq keçirən vətənpərvər şairin fəal vətəndaş mövqeyidir:

Demə dağ-daşdı , Süleyman, səni məndən ayıran şey,

Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilən qaş arasında [148, s.85].

Bütün bunlarla yanaşı, Şəhriyarın poeziyasına nikbin bir ruh hakimdir. Professor Yavuz Axundlunun fikrincə, ustad sənətkarın qəmində belə qətiyyət hiss olunur: “*Şəhriyar başdan-başa qəmdir,kədərdir, həsrətdir. Bu kədər daha çox ictimai məzmun daşıyır. Lakin o, bədbin şair deyil, xalqının gələcəyinə ümidlə baxan nikbin şairdir. Azadlıq və doğma xalqının xoşbəxtliyi ideyası isə onun bütün yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir*” [2, s.361].

Şəhriyar Bakını görməsə də, onu Kəbə kimi müqəddəs sayır, bu şəhərdə yaşayanlara qibtə edir. Bakı, burada yaşayanlar, şeir-sənət adamları, incəsənət xadimləri şairə doğmadan doğma gəlir, bu şəhərin adamları, incəsənəti şairə özü kimi yaxındır. Şəhriyarın fikrincə, yaşadığı Güney Azərbaycanından fərqli olaraq Quzey Azərbaycanın paytaxtı Bakıda sənətkarlara daha çox dəyər verilir, onlara sərbəst yaradıcılıq mühiti yaradılır ki, bu da dünya şöhrətli sənət əsərlərinin yaradılmasına səbəb olur:

*Ora bizim qızıl Kəbə Bakıdı,
Şanlı bakıçılar xaki-pakıdı,
İncəsənətlərin abu-xakıdı,
Orda hünər mədənlərtək qazılıb,*

“Məşədi -İbad”, “Arşın malçı” yazılıb [148, s.81-82].

Şəhriyar fəal vətəndaş mövqeyini əsərlərində sənətkarlıqla əks etdirə bilmiş nadir söz ustasıdır. Vətən övladlarına, yurddaşlarına zülm edənlərə qarşı daim barışmaz mövqə sərgiləyən şair vətəninə ikiyə bölənlərlə, qardaşı qardaşdan, ananı baladan ayıranlarla, yurduna kor baxanlarla heç cür barışmaq istəməmiş, ayrılığa bəis olan günahkarları lənətləyərək məhşər ayağına çəkmiş, sorğu-sual etmişdir:

*Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı? [148, s.48].*

“Neftimizi basdırırlar, millətə qan qusdururlar” deyən şair millətinin mərd oğullarına güvənərək onları mübarizəyə səsləyir, şanlı keçmişlərini xatırladır, onları milli dəyərlərə sahib olmağa çağırır:

*Biz bir dərya qan vermişik,
Zindanlarda can vermişik,
Qırx nəsil qurban vermişik [148, s.87].*

Şəhriyar mübariz olduğu qədər də üsyankar şairdir. O, səhərdən axşamadək tarlada çalışan kəndlinin süfrəsinin boş qalmasından, bir qarın ac, bir qarın tox yaşamasından narahatdır, aşağıdakı misralar da bu narahatlığın ifadəsidir:

*Kəndli gəlin kimi dünyanı bəzər,
Öz övrəti yamaq-yamağa düzər,
İynə bəzər xalqı, özü lüt gəzər,
İndi də var çarşabları albaxdı,
Uşaqların qıç-paçası çılpaqdı [148, s.53].*

Müşahidələr göstərir ki, ustad sənətkarın doğma dildə yazdığı əsərləri içərisində ictimai-siyasi məzmun daşıyan şeirləri çoxluq təşkil edir. Şairin əruz vəznində, beytlər şəklində yazdığı “*Yol göstərən, yol gedən*”, “*İman müştərisi*”, “*Şatır oğlan*”, “*Zaman səsi*”, “*Pərvanə və şam*”, “*Dünya nə yaman tapmacadır*”, “*Hara qaçsın insan?*”, “*Rütəb verib təzək aldıq*”, “*Məlul yazıq neyləsin?*”, “*Allah boyacağı*”, “*Oyun olduq*”, “*Gözüm aydın*”, “*İnsansız inqilabımız*”, “*Sabirin xoruzu*”, “*İns və cin*”, “*İman ilə getdi*”, əruz və heca vəznlərində bəndlər şəklində yazdığı “*Türkiyəyə xəyali səfər*”, “*Yalan dünya*”, “*Qaçaq Nəbi*”, “*Qafqazlı qardaşlarla görüş*”, “*Ağız yemişi*”, “*Ağa Mirsadiğın xeyratı*”, “*Döyünmə - söyünmə*”, “*Sənəti məmləkət*”, “*Türk övladı, qeyrət vaxtıdır*”, “*Çalağan quşu*” şeirlərini bu qrupa daxil etmək olar.

Əgər Mirzə Ələkbər Sabir XX əsrin əvvəllərində əkinçilərin çəkdiyi acı zillətlərdən bəhs edərək:

*Söz açma mənə çox çalışıb az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən deməyindən!
Mən gözləmənəm, buğda çıxar , ver bəbəyindən!
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərinini, adə, əkinçi! [132, s.113] -*

deyib haray qoparırdısa, əsrin ortalarında M.Şəhriyar zəmanəsindəki əkinçilərin dərđini belə nəzmə çəkirdi:

*Kəndli yazıq çıraq tapmır yandıra,
Görüm sizin bərqiz qalsın andıra,
Kim bu sözü ərbablara qandıra:
Nədir axı bu millətin günahı?
Tutsun sizi, görüm, məzlumlar ahı! [148, s.52].*

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın lirikasında məhəbbət mövzusu da aparıcı xətlərdəndir. Onun məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı “*Behcətabad xatirəsi*”, “*Naz eyləmişən*”, “*Getmə, tərsa balası*”, “*Yar qasidi*”, “*Məcnun*”, “*Fasilə düşdü*” şeirlərini səciyyələndirən əsas cəhət, onların həyatiliyində, daha səmimi, təsirli və kövrək olmasındadır. Şairin nakam eşq hekayəsi məhəbbət mövzusunda yazdığı

əsərlərinə təbiilik qatmaqla yanaşı, həyatı olduğundan oxucular üçün də maraqlıdır. Şəhriyarın hələ tibb institunda oxuduğu illərdə Sürəyya adlı bir qızı ürəkdən sevməsi, amma ilk məhəbbətinin daşa dəyməsi qəmli və təsirli məhəbbət dastanı kimi bu gün də dillərdə dolaşır. Tehranda çıxan *“Ettelaat”* qəzetinin müxbiri Cavad Məcabiyə verdiyi müsahibəsində Şəhriyar özü ilk eşqinin uğursuzluğu ilə bağlı bəzi məqamlara açıqlıq gətirib. Müxbir Şəhriyara istinadən yazır ki, *“şair tibb institutunda təhsil alarkən bir qıza ürəkdən aşıq olur. Lakin sonradan onun sevdiyi qızı varlı təbəqədən olan, hakimiyyətə yaxınlığı ilə seçilən biri əlindən alır. Şəhriyarın adını demək istəmədiyi həmin şəxs gənc tələbəni tutduraraq zindana saldırır, “günahlarından” bir şərtlə-Şəhriyarın Tehrandan çıxıb getməsilə keçəcəyini bildirir. Beləliklə, o, Nişapura sürgün olunur, orada yaşayan məşhur İran rəssamı Kəmalümülkün yanına gedir. Onun işə qarışmasını xahiş edir. Kəmalümülk şairə deyir: “Keçəl çarə bilsə idi, öz başına qılardı”* [195, s. 18].

Dünya ədəbiyyatı tarixinə nəzər yetirəndə görürük ki, həqiqi, saf məhəbbət, ilahi eşq barədə minlərlə əsərlər yazılıb. *“Leyli və Məcnun”*, *“Xosrov və Şirin”*, *“Yusif və Züleyxa”*, *“Romeo və Cülyetta”* və s. nakam eşq hekayələri məkan-zaman sərhədi tanımadan dillərdə dastan olaraq bu günümüzə qədər gəlib çatıb. Ürəkdən sevsə də, vüsalına yetişməyən Şəhriyar da dövrünün Məcnunudur. Amma onun məhəbbəti platonik deyil, ictimai bərabərsizliyin səbəb olduğu real, acı, qəmli eşq hekayəsidir. Uğursuz olsa belə, Şəhriyarın ilk gənclik çağında daddığı bu acı eşq şərbəti, nakam sevgi hekayəti onu daim duyğulandırır, yaradıcılığına zənginlik qatır. Yaşamının bədii əksi olan bu poeziya nümunəsi məhəbbət lirikasının ən gözəl incilərindən hesab edilir. *“Behcətabad xatirəsi”*ndə bədii ifadə və təsvir vasitələrindən yerində, bacarıqla istifadə, aşıqın hiss və həyəcanlarının obrazlı təsviri, kövrək hisslərin sözlə möhtəşəm ifadəsi, məzmun-forma bitkinliyi, tamlığı o dərəcədə mükəmməldir ki, oxucu o hissləri sanki şairlə birgə yaşayır, ayrılığın həyəcan və kədərini içindən keçirir:

*Bir quş: “Ayığam!”-söyləyərək, gahdan inildər,
Gahdan onu da yel deyər laylay, huş aparı.
Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən,*

Məndən aşığı kimsə yox, ondan da yuxarı [148, s.57].

Şair yaşadığı hiss-həyəcanı təbiətlə vəhdətdə verir, çəkdiyi ağrıları, yaşadığı həsrəti bədii təsvir vasitələrinin gücü ilə müqayisəli dillə, sənətkarlıqla əks etdirir:

Dan ulduzu istər çıxa, göz yalvarı çıxma!...

O çıxmasa da, ulduzumun yoxdu çıxarı.

Gəlməz, tanıram bəxtimi, indi ağarar sübh,

Qaş böylə ağardıqca, daha baş da ağarı [148, s.57].

Şairin anadilli yaradıcılığında məhəbbət mövzusunda yazılan şeirlərindən biri də “*Getmə, tərsa balası*”dır. Bu şeirin hansı şəraitdə, nə səbəbdən yazılması haqqında müxtəlif rəvayətlər var. Məlum olan budur ki, Arazın bu tayında yaranan belə gözəl ədəbi nümunəyə Şəhriyar da biganə qalmamış, orijinalından heç də geri qalmayan gözəl bir nəzirə yazmışdır. Şəhriyarın yaxın dostu olmuş Böyük Nikəndişin şeirin yazılması ilə bağlı dedikləri maraqlıdır: “*Bu qəzəli anam şikəstə-bəstə halda oxuyardı. Yadımda qalan beytlər bunlar idi:*

Getmə tərsa balası, mən də sənə sayə gəlim,

Yapışıb damənüvə sənə kəlisaya gəlim.

Öyrədib ya ki, sən et dini-müsəlmanı qəbul,

Ya ki təlim elə mən məzhəbi –İsayə gəlim [140, s.15].

*Günlərin birində beytləri ahənglə Şəhriyara oxudum. Ehsası təhrik olunmuş ustad şeirin kimdən olduğunu soruşdu. Lakin müəllif mənə məlum deyildi. Şəhriyar bu şeiri çox sevərdi və nəhayət onu istiqbal etdi və ona “*Getmə, tərsa balası*” ünvanı verdi” [140, s.15].*

Böyük söz ustadı şeirdə özünəxas deyim tərzini saxlamış, aşiqin hisslərini səmimi bir dillə ifadə etməklə gözəl bir aşiqlik dastanı yarada bilmişdir. Bu əsərdə Şəhriyarı həm də tolerant bir şair kimi görürük:

Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,

Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihayə gəlim [148, s.93].

Şairin doğma dildə qələmə aldığı məhəbbət şeirləri göstərir ki, ustad sənətkar kamil aşiq olduğu qədər də kamil bir sənətkardır, söz sərrafıdır.

Bir daha xatırlamaq yerinə düşər ki, M.Şəhriyar yaradıcılığında doğma ana dilinin təbliğinə də geniş yer ayırmış, əruz vəznində, qəzəl yanrında yazdığı *“Türkün dili”*, *“Azadlıq quşu”*, *“Varlıq”*, *“Dərya elədim”*, *“Əziz şairimiz Füzuli”* əsərlərini bu problemə həsr etmişdir. Nəzərə alanda ki, yaşadığımız dövrdə belə İran İslam Respublikasında Azərbaycan dilinə olan qadağalar davam edir, dövlət dili kimi ancaq fars dili qəbul edilir, deməli, Şəhriyar zəmanəsində ana dilində yazmaqla, bu dilə həyat verməklə əsl vətəndaşlıq, qəhrəmanlıq missiyası yerinə yetirib. Farslarla azərbaycanlıları üz-üzə qoymaq məqsədilə bəzi millətçi ünsürlərin *“türk dili nə dil, nə də ləhcədir”* deməklərinə M.Şəhriyar *“Türkün dili”* şeiri ilə cavab verdi. Vətən təəssübkeşliyinin hopduğu bu poetik nümunə təkcə yazıldığı dövr üçün deyil, bütün zamanlar üçün əhəmiyyət kəsb edir:

Türkün dilinə sevgili, istəkli dil olmaz,

Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz [148, s. 99].

Görkəmli alim-tədqiqatçı, Şəhriyar irsinin Türkiyədə və ümumilikdə türk dünyasında tanınmasında əvəzsiz xidmətləri olan Yusif Gədikli *“Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri”* kitabında Şəhriyarın ana dilinə vətənpərvər mövqedən yanaşmasını, bədii tərənnümünü alqışlayır, yazırdı: *“Türk dili (türki) o qədər gözəldir ki, Şəhriyar onun anaların oxşığı (analar sevgilisi) laylay dili olduğunu söyləməklə qalmır, hətta and da içir:*

Türki vallah, analar oxşığı, laylay dilidir,

Dərdimi mən bu dəva ilə müdəva elədim

misrası artıq türkcəmiz haqqında başqa bir söz deyilməsinə ehtiyac yaratmır” [46, s.87].

Qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı bir yaradıcı şəxsiyyətin həyatının öyrənilməsində onun avtobioqrafik səciyyə daşıyan əsərləri böyük əhəmiyyət daşıyır. M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində də şairin tərcümeyi-hal xarakterli əsərlərinin rolu əvəzsizdir. *“Heydərbabaya salam”* poemasını, əruz vəznində, beytlər şəklində yazdığı *“Əzizə”*, *“Əzizə can”*, *“Əsli- Kərəm”* şeirinə bir haşiyə, *“Necə keçdi ömrün?”*, *“Yata bilməyirəm”*, *“Əmioğlum Mirəbülfəzlə”*, *“Bəlalı baş”*, *“Kərəc xatirəsi”*, *“Fəxriyyə ölümü”*, *“Qəm basdı qəlyanımı”*, *“Dan*

ulduzu da batdı”, heca vəznində, bəndlər şəklində olan “*Xan nənə*”, “*Gözümün yaşları*” şeirlərini sənətkarın avtobioqrafik səciyyəli əsərləri sırasına daxil etmək olar.

Şairin uşaqlıq xatirələrinin əksi olan, Şəhriyarın iç dünyası ilə tanışlıq baxımından maraq kəsb edən “*Xan nənə*” şeiri olduqca təsirli və kövrək dillə qələmə alınmışdır. M.Şəhriyarın təqribən 70 yaşında olarkən, 1975-ci ilin mart ayında yazdığı “*Xan nənə*” şeiri yazılışının orijinallığı baxımından adi məişət şeiri səviyyəsindən çıxaraq bəşəri məzmun kəsb edir. Şəhriyarın öz ifasında bu təsirli şeiri dinləmək soyuq qəlbləri belə rıqqətə gətirir, bizi uşaqlığımızın isti, kövrək, həzin xatirələrinə qaytarır:

Xan nənə, aman , nolaydı,

Bir uşaqlığı tapaydım.

Bir də mən sənə çataydım,

Sən ilən qucaqlaşaydım [148, s.117-118].

Görkəmli şairin doğma ana dilində qələmə aldığı şeirlərinin bir qismini də onun mənzum məktubları və ithafları təşkil edir. Sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılığının ən mühüm xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbə olan bu əsərlərin bəziləri yazılan məktublara cavabdır, bəziləri də müxtəlif münasibətlərlə dost-tanış və həmkarlarına ithaf olunmuşdur. Bunlara misal olaraq Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Rahimə yazılan “*Şəhriyarın cavabı*”, “*Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab*”, xalq şairi Süleyman Rüstəmə ünvanlanan “*Süleyman Rüstəmə*”, “*Qardaşım Süleyman Rüstəmə*”, “*Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf*”, professor Qulamhüseyn Beqdeliyə yazılan “*O taydan gələnə*”, şair Məhəmmədəli Fəxrəddin Məhzuna ithaf olunan “*Beyadi-dusti dirinəm Məhəmmədəli Məhzun*”, Doktor Salamulla Cavidin ölümü münasibəti ilə yazılan “*Doktor Cavid də getdi*”, professor Rüstəm Əliyevə ithaf olunan “*Can Rüstəm*”, xalq şairi Həkimə Billuriyə yazılan “*Həkimə can*”, şair-ədəbiyyatşünas Əbülfəzl Hüseyiniyə cavab kimi göndərilən “*El bülbülü*”, şair R.Əlifqartala yazdığı “*Səreynli şairə*” və s. şeirləri bu qəbildəndir.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli əsərlərinin müəyyən qismini onun dini-fəlsəfi şeirləri təşkil edir. Şairin Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş, beytlər

şəklində olan “*Rehləti-xətmi-Rəsul*” qəsidəsi, Kərbəla hadisələrinə işarə olunan “*Təzmin*” mərseyəsi, “*Taci-səadət*”, “*Fitrət bayramı*”, “*Cihad fərmanı*”, bəndlər şəklində olan “*Hilali-məhərrəm*”, “*Analar oxşaması*”, “*Bayramınız mübarək olsun*” bu sıraya aid edilə bilər.

Şairin fəlsəfi, dini-ürfani mövzuda qələmə aldığı əsərlərdən söz açarkən, vətənin müdafiəsi zamanı həlak olan şəhidlərə həsr etdiyi şeirlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Mühəribədə oğul dağı görən anaların ağrı-acısını əks etdirən “*Analar oxşaması*” mənzuməsini bütün dövrlərdə şəhid analarının haray səsi, nisgilli naləsi də adlandırmaq olar. Bu mənzumədəki ananın kədəri, qəlb ağrısı əzəli dədə-baba torpaqlarının 20% 30 ilə yaxın düşmən əsarətində qalan, bu torpaqların geri qayıtması uğrunda minlərlə şəhid verən Azərbaycan anasına da yaxşı tanışdır. Diqqətçəkən məqam budur ki, Şəhriyarın təsvir etdiyi şəhid anasının naləsində kədər və yangı ilə bərabər, həm də bir şərəf, fəxarət hiss olunur. Şəhriyar gözümüzün önündə məğrur bir ana obrazı canlandıra bilib. Vətən torpağını, onun uğrunda qurban gedən oğulları müqəddəs adlandıran şairin bu şeiri təkcə poetikliyinə, güclü şeiriyyətinə görə dəyərli deyildir. “*Analar oxşaması*” gənc nəslə igidlik, cəsurluq dərsi verən, hünər,mərdlik aşılayan qəhrəmanlıq balladası, ana hiddətinin hopduğu Zəfər nəğməsidir!

*Şəhadət bir səadət ki, hər kəs ona çata bilməz,
Allah ilə alım-satım, hər kəs alıb-sata bilməz,
İnsan gərək özün atsın,hər kəs özün ata bilməz,
Təkcə şəhidlərdir çatan bunca böyük səadətə,
Şəhid balam, bayram sənin, görüş qalsın qiyamətə [140, s.218].*

M.Şəhriyar anadilli əsərlərinin müəyyən qismini əruz, bir qismini heca vəznində, bəzisini isə İranda yeni şeir, bəzən də ağ şeir deyilən sərbəst şeir şəklində yazmışdır. Doğrudur, Şəhriyarın sərbəst şeir kimi təqdim edəcəyimiz əsərlərində belə adət etdiyimiz sərbəst şeir elementləri çox zəifdir və əslində bu şeirlərdə heca vəznli poeziyanın elementləri daha artıq nəzərə çarpır.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar klassik şeir şəkilləri olan qəzəl, qəsidə, qitə, müxəmməs, müsəddəs və müstəzad janrlarında yazdığı əsərlərində əruz vəzninin bir

neçə bəhrindən istifadə etmişdir ki, biz burada həmin əsərlərin bəhri, həm də yanrı barədə mülahizələrimizi bildirəcəyik.

Şairin 11 beytlik “*O taydan gələnə*”, 11 beytlik “*Qəmlə atış-barış*”, 8 beytlik “*Rütəb verib təzak aldıq*” şeirləri müctəs bəhrində yazılmışdır (*məfA`ilün fə`ilAtun məfA`ilün fə`ilAtün*). Formal əlamətlərinə görə eyni ilə qəzəl kimi qafiyələnən bu əsərlərin heç birinin sonunda müəllif ad, yaxud təxəllüs işlətməmişdir. Hesab edirik ki, bunlar janrına görə qəzəldir.

16 beytlik “*Zaman səsi*” qəsidəsi, 6 beytlik “*Pərvanə və şam*”, 2 beytlik “*Şuxluq*”, 7 beytlik “*Allah boyacağı*” qitələri müzare bəhrində yazılmışdır (*məfA`Ulü fA`ilAtü məfA`İlü fA`ilün*).

Qitə hesab etdiyimiz “*Sabirin xoruzu*” şeiri səri, qəsidə janrında olan 21 beytlik “*Əzizə*” şeiri xəfif (*fə`ilAtün məfA`ilün fə`ilün*), 17 beytlik “*Bəlalı baş*” qəsidəsi rəcəz bəhrində (*müstəf`ilün müstəf`ilün müstəf`ilün müstəf`ilün*) yazılmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, M.Şəhriyar anadilli şeirlərində ən çox əruzun həzəc və rəməl bəhrlərindən istifadə etmişdir. O da maraqlıdır ki, şairin həzəc bəhrində yazdığı şeirlərin əksəriyyəti janrına görə qəzəldir və bir neçəsi istisna olunmaqla, bunların əsas mövzularını məhəbbət mötiwləri təşkil edir. Şairin “*Şəhriyarın cavabı*” (Məmməd Rahimə), “*Behcətabad xatirəsi*”, “*Türkün dili*”, “*Qəm basdı qəlyanımı*”, “*Məcnun*”, “*Sazlı şairimiz Xazinin ruhuna təqdim*”, “*Fəxriyyənin ölümü*”, “*Dünya nə yaman tapmacadır*”, “*Cavidin qəbir daşına*” və s. şeirləri həzəc bəhrində yazılmış, bu şeirlərdə, əsasən “*məfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün*” təfilələrindən istifadə olunmuşdur.

Həzəc bəhri ilə yanaşı M.Şəhriyar anadilli şeirlərində rəməl bəhrindən də çox istifadə etmişdir. Şairin bu bəhrdə yazdığı əsərləri həm janr, həm də məzmun etibarilə seçilir. Belə ki, bir neçə qəzəl (“*Naz eyləmişən*”, “*Getmə, tərsa balası*” və s.) istisna olmaqla, bu bəhrdə yazılmış digər əsərlərdə ictimai-siyasi motivlər daha güclüdür.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın 14 beytlik “*Can Rüstəm*” qəsidəsi, Süleyman Rüstəmə məktub kimi yazılmış 10 beytlik “*Arasında*” rədifli qəzəli, “*Gözüm aydın, görürəm sevgili qardaşlarımı*” misrası ilə başlayan 10 beytlik “*Gözüm aydın*” qəzəli,

6 bəndlik “*Türk övladı, qeyrət vaxtıdır*” şeiri, məhəbbət mövzusunda olan 18 beytlik “*Naz eyləmişən*”, 13 beytlik “*Getmə, tərsa balası*” qəzəlləri, bunlardan başqa “*Şatır oğlan*”, “*Çabalayır ürək sinəmdə*”, “*Necə keçdi ömrün?*”, “*Əziz şairimiz Füzuli*”, “*Yata bilməyirəm*”, “*İman ilə getdi*”, “*Dan ulduzu da batdı*” və s. şeirləri rəməl bəhrində yazılmış və bunlarda, əsasən “*fA`ilAtün fA`ilAtün fA`ilAtün fA`ilün*” təfilələrindən istifadə olunmuşdur.

M.Şəhriyarın həzəc bəhrində yazdığı “*Hilali-məhərrəm*” şeiri müsəddəs – altılıq, “*Analar oxşaması*” şeri müxəmməs, rəməl bəhrində yazdığı “*Ağa Mirsadiğin xeyratı*”, həzəc bəhrində yazdığı “*Döyünmə - söyünmə*” şeirləri beşlik, rəməl bəhrində yazdığı “*Oyun olduq*” şeiri isə janrına görə müstəzaddır.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar heca vəznində yazdığı anadilli əsərlərində daha çox 7, 8, 10, 11-lik heca siteminə üstünlük vermişdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Yeddi hecalı şeirlər. Buraya onun 3 bəndlik “*Uşaqlar*”, 15 bəndlik “*Bacım oğlu Bəhrüzün bayatıları*” və “*Gözümün yaşları*” şeirinin bəzi bəndlərini daxil etmək olar. Məsələn:

*Yarı kaş görmiyəydim,
Vəsli xoş görmiyəydim,
Öleydim yardan qabaq,
Yerin boş görmiyəydim [148, s.59].*

Bu ölçüdə yazılan şeirlərin, demək olar ki, hamısı bayatıdır.

2.Səkkiz hecalı şeirlər. Buraya beşlik formasında olan “*Qardaşım Süleyman Rüstəmə*” [140, s.152-153], “*Xan nənə*” (140, s.154-161) və gəraylı formasında “*Yalan dünya*” [140, s.168] şeirlərini misal göstərmək olar. Məsələn:

*Səni fərzanələr atdı,
Qapıb divanələr tutdu,
Kimi aldı, kimi satdı,
Satan dünya, alan dünya [140, s.168].*

3.On hecalı şeirlər: Şairin “*Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf*” şeiri bu bölgüdədir . Məsələn:

*Arazım vursun baş daşdan-daşa,
Göz yaşı gərək başlardan aşa,
Necə yad olsun qardaş-qardaşa?*[148, s.84].

4.11 hecalı şeirlər. Şairin “*Qaçaq Nəbi*”, “*Süleyman Rüstəm*” qoşmaları “*Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab*”, “*El bülbülü*” beşlikləri, “*Süleyman Rüstəm*” və “*Heydərbabaya salam*” poemaları bu ölçüdə olan əsərlərdir.

Məsələn:

*Demədim sözümə niyə ağladın?
Söz ki, sən söylədin, mənə saz oldu
O sözə ağlayan tək mən deyiləm,
Siz çalan sazlara aləm baz oldu* [140, s.177].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar anadilli poeziyasında əruz və heca vəznindən gen-bol istifadə etsə də, ara-sıra onun əsərlərində sərbəst şeirin də elementlərini görmək olur. Doğrudur, onun əsərlərinin formasındakı sərbəstlik sırf sərbəst şeirin kanonlarına tam uyğun deyil. Burada heca və əruzun xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə hiss olunur. Açıqı, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın bu qəbildən olan əsərlərinin vəzni daha çox qarışıq vəzn təsiri bağışlayır. Yəni, bu əsərlərdə misraların uzun və qısalığı, qafiyələrin səpələnməsi olmasa, bunlara sərbəst şeir demək olmaz. Bu xüsusiyyəti biz şairin məşhur “*Səhəndim*” poemasında və “*Xan nənə*” şeirində görürük. Bir nümunəyə diqqət edək:

*Dağlı Heydərbabanın arxası hər yerdə dağ oldu,
Dağa daşlar dayaq oldu,
Arazım ayna çıraq qoymada, aydın şəfəq oldu,
O tayın nərəsi qovzandı, ürəklər qulaq oldu,
Yenə qardaş deyərək qaçmada başlar ayaq oldu,
Qaçdıq, üzleşdik Arazda, yenə gözlər bulaq oldu,
Yenə qəmlər qalaq oldu* [148, s.67].

Göründüyü kimi, burada, sərbəst şeirin elementlərindən daha çox əruzun və hecanın əlamətləri qabarıq görünür.

Birinci fəsil haqqında qənaətlərimizi ümumiləşdirərkən gəldiyimiz nəticə budur ki, M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin nəşri və tədqiqi sahəsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xeyli işlər görülmüş, ən əsası, onun anadilli poetik irsinin bir növ elmi-tənqidi mətni hazırlanaraq ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Şair haqqında yazılan məqalə, kitab, monoqrafiya və dissertasiyalarda onun zəngin və çoxcəhətli ədəbi irsi müxtəlif yönərdən araşdırılmış və M.Şəhriyar birmənalı olaraq böyük şair və söz ustadı kimi dəyərləndirilmişdir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli əsərlərinin mövzu dairəsi, göründüyü kimi çox əhatəli olmuş, xalqın həyatında baş vermiş taleyüklü məsələlər onu daim düşündürmüşdür. Azərbaycan dilinin poetik, üslubi imkanlarından bacarıq və böyük ustalılıqla istifadə edən istedadlı söz ustadı M.Şəhriyar Azərbaycan şeirində hakim mövqe tutan klassik şeir vəznlərində-əruz və hecada, müxtəlif janrlarda qələmə aldığı əsərləri ilə ədəbi-bədii fikrimizə xüsusi bir ahəng, gözəllik ruhu qatmış, ədəbiyyat dünyasının nadir söz ustalarından biri olduğunu təsdiqləmişdir.

II Fəsil

MİLLİ YADDAŞ VƏ ONUN YARATDIĞI MİLLİ ÖZÜNÜFADƏ ƏNƏNƏSİ MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR POEZİYASININ BAŞ VƏ APARICI MÖVZUSU KİMİ

II.1.Şairin lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarırları. Azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsi

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında milli kimlik və milli özünüifadə məsələlərinin araşdırılmasına keçməzdən əvvəl milli kimlik haqqında, həmçinin İranda-Cənubi Azərbaycandakı 1950-70-ci illər ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühiti barədə qısa məlumat verməyi lazım bilirik. Milli şüur və milli kimlik haqqında yazan müəlliflərin qənaətinə görə, milli kimlik şəxsin, yaxud fərdin özünü hər hansı bir milli birliyə aid etməsi, həmin birliyin özünəxas cəhətlərini dərk edərək onu başqa milli birliklərdən fərqləndirməsi ilə səciyyələnir. Gəlinən qənaət budur ki, *“Milli şüur, milli kimlik milli birliyin millətlər sistemində yeri və vəziyyəti, onun mövcud olması və inkişafını təmin etməyə yönəldilmiş fəaliyyətin məqsəd və hədəfini əks etdirən ideyalar sistemindən ibarətdir”* [187, s.181].

Tədqiqatçıların fikrincə, Cənubi Azərbaycanda yaşayan türklərin bir millət kimi yetkinləşməsi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində başlamış, XX əsrin ikinci on illiyinə qədər sosial-iqdisadi proseslərin nəticəsi olaraq İranda hakim millətçilik siyasətinin yürüdüldüyü bir şəraitdə davam etmişdir. *“Rza xan Pəhləvinin xarici havadarlarının, xüsusilə ingilislərin köməyi ilə hakimiyyəti qəsb edib türk mənşəli Qacarların səltənətinə son qoymasından sonra vəziyyət dəyişmiş, azərbaycanlılara verilən nisbi azadlıqlar tamamilə onların əlindən alınmış, Azərbaycan dilində təhsil, mətbuat orqanlarının çapı yasaq olunmaqla bərabər, hətta türk mənşəli toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi kütləvi hal almış, ən acınacaqlısı, hətta yeni doğulan körpələrə Azərbaycan adlarının verilməsinə maneələr törənmişdir”* [196, s.64].

Belə bir qarışıq zamanda, təbii ki, anadilli ədəbiyyatın da inkişafına ciddi əngəllər törənmiş, buna baxmayaraq ədəbiyyat, ədəbiyyatın ən aktiv qolu olan poeziya həm Azərbaycan, həm də fars dilində zəif də olsa inkişaf etmiş, milli kimlik və milli şüur məsələsi, əsasən poeziya vasitəsi ilə intişar edərək unudulmağa qoyulmamışdır.

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, XX əsrin 50-ci illərində Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi və sosial şərait çox mürəkkəb və ziddiyyətli idi. S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə qurulan Milli hökumətin süqutundan sonra (12 dekabr 1946-cı il) Cənubi Azərbaycan tarixinin ən ağır və faciəli illərini yaşamalı oldu.

Xarici havadarlarına arxalanaraq Milli Məclisin 15-ci dövrəsində xalqın əmin-amanlığını qorumaq adı ilə Azərbaycana yeridilən qoşun Məhəmməd Rza şahın *“Gedin qırın, yandırın, məhv edin!”* kimi şərəfsiz əmrini artıqlaması ilə yerinə yetirmiş, beləliklə *“...Cənubi Azərbaycanda bütün xalqın, bütün mütərəqqi qüvvələrin iştirakı ilə əmələ gəlmiş böyük və qüdrətli bir milli-demokratik hərəkət qan dəryasında boğulmuşdu”* [71, s.10].

Milli Hökumətin zamanında Azərbaycan xalqının qazandığı bütün milli hüquq və imtiyazlar əlindən alınmış, anadilli bütün təhsil müəssisələri, mədəniyyət ocaqları bağlanmışdır. İranda azərbaycanlılara doğma dillərində yazmaq-oxumaq bir yana, hətta, ictimai yerlərdə danışmaq belə qadağan edildi. *“Milli hökumət zamanında 50-yə qədər qəzet və jurnalların nəşr olunduğu, müntəzəm şəkildə anadilli radio verilişlərinin aparıldığı Cənubi Azərbaycan 1946-cı ilin dekabrından, demək olar ki, milli mətbuatsız və radiosuz saxlandı”* [8, s.48-49].

Milli Hökumətin süqutundan sonra İran ərazisində azərbaycanlıları hər cür mərhumiyyətlərlə üzləşdirməyi özünə rəva görən, Azərbaycan dilini bir dil olaraq İran ərazisində tarix səhnəsindən silməyə qərarlı olan mənfur şahlıq rejimi Azərbaycandilli kitabları yandırmaqdan belə çəkinmədi. Azərbaycan şəhərlərinin baş meydanlarında anadilli kitablardan tonqallar qalandı, ağına-bozuna baxılmadan yüz minlərlə kitablar-mənəviyyat və mədəniyyət, elm xəzinələri külə döndü. Həmin hadisələrin canlı şahidlərindən olan xalq şairi Balaş Azəroğlu illər sonra qələmə aldığı məqalələrindən birində bu barədə yazırdı: *“Arabir güclənən nəsim yanıb*

qaralmış varaqları tonqalın üzərinə qaldırır, yaxındakı ağacların çılpaq budaqlarına yapışdıraraq qəribə bir mənzərə yaradırdı. Uzaqdan baxanda adama elə gəlirdi ki, ətrafdakı budaqlardan kiçik qara bayraqlar asılmışdır” [6].

Rejim mədəniyyət və təhsil müəssisələrini bağlamaqla kifayətlənməyib daha radikal və bəşəri-insani qanunlara sığmayan addımlar atmağa başladı. Cənubi Azərbaycanı başdan-başa farslaşdırmaq niyyətini açıq şəkildə ortaya qoyan şahlıq üsul-idarəsi yeni tədris müəssisələri yaratmaq əvəzinə, mövcud məktəblərin dağıdılmasına rəvac verdi. Tehrandan Azərbaycanın bütün şəhər və qəsəbələrinə, əhalisi çox olan kəndlərinə yüksək maaşla farsdilli, Azərbaycan dilindən xəbərsiz olan müəllimlər göndərildi. Uşaqlar ailələrindən alınaraq uşaq bağçalarında fars tərbiyəçilərinin nəzarəti altına verildi. Nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycan dilini İranda məhv etmək bir dövlət vəzifəsi elan olundu. Heç şübhəsiz ki, fars şovinistləri ilə yanaşı milli Azərbaycan satqınları da bu görünməmiş vəhşətin iştirakçısı olaraq millətə qarşı xəyanətkar mövqe tutdular.

Həmin dövrdə İranın maarif naziri işləmiş doktor Zəngənə İran şahlıq diktaturasının Azərbaycanda yeritdiyi siyasətə uyğun olaraq *“Azərbaycanda fars dilinin mövqeyini gücləndirmək və Azərbaycan dilinin nüfuzunu tamamilə sarsıtmaq üçün Məhəmməd Rza şah Pəhləvinin xeyir-duası ilə rəsmi göstərişlər vermişdi”* [195]. Bu göstərişlərə əsasən Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Ərdəbil və digər şəhərlərində uşaq bağçaları tikilməli, bu bağçalar üçün xüsusi tərbiyəçilər hazırlanmalı, azərbaycanlı uşaqlar ailələrindən alınaraq həmin bağçalara verilməli və bu qapalı müəssisələrdə təhsil yalnız fars dilində aparılmalı idi.

Azərbaycan dilini və milli məfkurəsini məhv etməyi qarşısına məqsəd qoyan İran hökumətinin Azərbaycan xalqına, onun maarifinə münasibətini göstərmək üçün daha bir faktı xatırlamaq istəyirik. Rəsmi statistikaya görə *“İran ərazisində 1953-cü ildə 6483, 1958-ci ildə 9599, 1961-ci ildə 12036 ibtidai və orta məktəb var idisə, İran əhalisinin təxminən yarısını təşkil edən Azərbaycanda bunların sayı müvafiq olaraq həmin illərdə 897, 1259, 1633 idi”* [8, s.52].

XX əsrin 50-ci illərinin sonundan başlayaraq İranda iqtisadiyyatın yenidən təşkili sahəsində dövlətin qəbul etdiyi qanunlar ölkə ərazisində savadsızlığın ləğvi,

maarif və mədəniyyətin inkişafına doğru yönəlmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini ortaya qoydu. 1963-cü ildə İranda keçirilən referenduma əsasən ölkədə “*Maarif ordusu*” adlanan dəstələr yaradıldı. Bu dəstələrin tərkibinə hərbi xidmətə çağırılan və yalnız fars dilində danışa bilən gənclər daxil edilir, qarşılıqları əsas məqsəd kimi kənd əhalisinin kütləvi savadsızlığının ləğvi məsələsi qoyulurdu. Bunun nəticəsi idi ki, “*1975-76-cı tədris ilində Azərbaycanda “Maarif ordusu”nun artıq 2440 məktəbi fəaliyyət göstərir, bu məktəblərdə 3287 müəllim 103700 nəfər şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Bundan əlavə Azərbaycanda 20960 savadsız yaşlı əhalinin oxuyub-yazmaq öyrənmələri üçün 683 savadsızlığı ləğvetmə kursları açılmışdı*”[8,s.54]. Bütün bunlara baxmayaraq, 1976-cı ildə əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrindən aydın olmuşdu ki, *Azərbaycan əhalisinin 66,4 faizi savadsızdır və 1956-cı ildən sonrakı 20 il ərzində Azərbaycanda savadlıların mütləq sayı cəmi 26,6 faiz artmışdır. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonrakı araşdırmalardan məlum olmuşdu ki, azərbaycanlıların 65 faizi savadsız, 70 faizi isə fars dilini bilmir* [72, s.33].

Göründüyü kimi, XX əsrin 1947-1978-ci illərində, yəni İran İslam İnqilabına qədərki dövrdə Cənubi Azərbaycanda həm orta, həm də ali təhsil sistemi çox acınacaqlı vəziyyətdə olmuş, ana dilində heç bir təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstərməsinə icazə verilməmiş, iyirmi milyondan yuxarı azərbaycanlılara fars dilində belə təhsil almaq üçün normal şərait yaradılmamışdır.

Milli Hökumətin süqutundan sonra İran ərazisində Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının açıq şəkildə nəşrinə və anadilli kitabların çapına ciddi qadağalar qoyuldu. Ana dilində çap olunan, yaxud əlyazma halında olan minlərlə kitab yandırıldı, doğma dildə yazıb-yaratmaq yasaq edildi. 1946-cı ildə Milli Hökumətin təşəbbüsü ilə yaradılan “*Azərbaycan şairlər və yazıçılar cəmiyyəti*” qapadıldı, Azərbaycandilli radio verilişləri tam dayandırıldı.

1960-cı ilə kimi Güney Azərbaycanın mədəni həyatında böyük bir durğunluq yarandı. Bu aralıqda “*Azərbaycan dostları cəmiyyəti*”nin gizli şəkildə çap etdirdiyi “*Qısa folklor kitabçası*” istisna olunmaqla, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poemasına qədər (1954) ana dilində ciddi bir əsər çap

olunmadı. Həmin illərin ədəbi mənzərəsinin hansı vəziyyətdə olduğunu nəzərə alan Əlirza Nabdil Oxtay yazır: *“1325-ci ildən 1340-cı ilin əvvəlinə qədər (1946-1963-cü illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər növhə və “Heydərbabaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və mətbuat yayımını qadağan etmişdi”* [117, s.136].

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq mərkəzi hökumətin-şahlıq üsul-idarəsinin Azərbaycana münasibətində nisbi bir yumşaqılıq hiss olunmağa başladı. 50-ci illərdə yazılan, lakin çapına imkan verilməyən əsərlərlə yanaşı, 60-cı illərdə yazılan bir sıra kitablar dar çərçivədə olsa da, çap imkanı qazandı. H.M.Savalan tərəfindən hazırlanmış *“Türkcə təranələr”*(1962), S.Cavidin *“Azərbaycan dili bilgisindən yazı qaydaları”*(1964), iki cildlik *“Azərbaycan folklor nümunələri”*(1965), B.Q.Səhəndin *“Sazımın sözü”* (1965), M.Fərzanənin *“Bayatılar”* (1965), S.Behrəngi və B.Dehqaninin tərtib etdikləri *“Azərbaycan əfsanələri”* (1965) kitabları çap olundu.

1969-cu ildə yeni qadağalar başlandı və İran İslam İnqilabının qələbəsinə qədər Cənubi Azərbaycanda tək-tük kitablar istisna olmaqla anadilli kitabların çapına imkan verilmədi. Çap olunmuş bu nəşrlərə M.Mişovlunun *“Çəpik dastanı”*(1977), Ə.N. Oxtayın *“İşıq”* kitablarını misal göstərmək olar.

XX əsrin 50-70-ci illərində Cənubi Azərbaycanda anadilli məktəb və ədəbiyyata qadağa qoymaqla kifayətlənməyən rejim xalqın danışan dili, dərdlərinin tərcümanı missiyasını üzərinə götürən aşiq sənətinin yaşaması və yayılmasına da ciddi əngəllər törədir, *“aşıqlara öz cəmiyyətlərini və ya özfəaliyyət dərnəklərini yaratmaq, televiziya və radio verilişlərində iştirak etmək və ya kütlə qarşısında çıxış etmək imkanı verilmirdi”* [8, s.59]. İş o yerə çatmışdı ki, fars şovinistlərinin təşəbbüsü ilə Təbriz şəhərinin mərkəzi milli parkı olan *“Şahgözü”*ndəki Milli Hökumət zamanında qoyulmuş aşiq heykəli uçurulmuş, azərbaycanlılara milli kimliklərini unutturmaq üçün *“zəmanəsinin Füzulisi”* hesab olunan görkəmli Azərbaycan şairi Saib Təbriziyə doğma şəhəri Təbrizdə heykəl qoyulmasına icazə verilmədiyi halda, bir müddət yaşadığı fars şəhəri olan İsfahanda abidə qoyulmasına təşəbbüs göstərilmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sözü gedən zamanda Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatın nəşrinə və yayılmasına ciddi qadağa qoyulmuşdu. *“Təxminən 30 ildə (1947-1977-ci illər) Cənubi Azərbaycanda fars dilində 20-dən yuxarı qəzet və jurnal çap olunsa da, Azərbaycan dilində açıq şəkildə heç bir mətbuat orqanının çapına icazə verilməmişdi. İran İnkilabı ərəfəsində Cənubi Azərbaycanda fars, ingilis, fransız dillərində beş qəzet, on jurnal fəaliyyət göstərdiyi halda, Azərbaycan dilində heç bir mətbuat orqanı mövcud olmamışdır”*[8, s.62]. Haqqında bəhs etdiyimiz zaman kəsiyində bədnam Pəhləvi rejiminin at oynatdığı Cənubi Azərbaycanda maarif və mədəniyyət, ədəbi mühit, əsasən, qeyd etdiyimiz şəkildə idi. Dövrün açıq fikirli, milli əhval-ruhiyyəli ziyalıları vəziyyətdən çıxış yolunu ya əsərlərini gizli şəkildə yazıb-yaymaqda, ya da ölkə hüdudlarından kənar çap etdirməkdə görürdülər.

Bəri başdan qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycanı bürümüş irtica və təqib illərində (1947-1960-cı illər-E.İ.) ədəbi hərəkatın ağırlığı artıq ədəbi aləmdə müəyyən söz sahibi olan, imzası oxuculara yaxşı tanış olan M.Şəhriyar, B.Səhənd, H.Sahir, H.Tərlan, M.Məhzun, Ə.Həddad, H.Coşqun, M.Dirəfşi, Y.Şeyda, M.H.Kərimi kimi söz sahiblərinin üzərinə düşür. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bu cərgəyə yeni-yeni simalar-ədəbiyyatşünaslar, şair və yazıçılar qoşulur.

XX əsrin 50-ci illərində Cənubi Azərbaycanda ana dilində kitab çapı və mətbuat yayımı rəsmən qadağan edildiyindən yaranan anadilli poeziyanın tam mənzərəsini yaratmaq çətindir. Bu illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında adətən ağır dövr-irtica illəri kimi xarakterizə olunur. 1954-cü ilin mart ayında Təbrizin *“Ziba”* çapxanasında nəşr olunmuş M.Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasının birinci hissəsinin çapını çıxmaq şərtilə 1960-cı illərə qədər Azərbaycan dilində hər hansı ədəbi-bədii kitabın çap edilməsi haqqında bizdə heç bir məlumat yoxdur. Amma bu o demək deyildir ki, həmin illərdə Azərbaycan dilində poetik əsərlər yaranmamışdır. M.Şəhriyarın, H.Sahirin, B.Səhəndin, M.Məhzunun müəyyən əsərləri vardır ki, bunların 1960-cı ilə qədər yazılması şübhə doğurmur.

Haqqında söhbət gedən illərin poeziyasının başında, şübhəsiz ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və onun anadilli əsərləri dururdu. 1954-cü ilə

“*Heydərbabaya salam*” poemasının çapına qədər İranda kifayət qədər tanınan, fars dilində yazdığı əsərlərinə görə “*zəmanəsinin Hafizi*” hesab edilən (Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazi-1325-1389-cu illərdə yaşamış məşhur fars şairi-E.İ.) M.Şəhriyarın şöhrəti bu əsərin çapından sonra misli görünməmiş dərəcədə artdı. Cənubi Azərbaycanda milli yaddaşın oyadılmasında, milli kimlik məsələsinin və milli şüurun formalaşmasında müstəsna əhəmiyyəti olan bu əsər dəfələrlə İran, Azərbaycan, Türkiyə və digər ölkələrdə çap olunaraq müəllifinə böyük şöhrət və əbədiyaşarlılıq qazandırdı.

M.Şəhriyarın anadilli poeziyasını, xüsusilə, onun milli kimlik məsələsi ilə bağlı əsərlərini, təbii ki, “*Heydərbabaya salam*” poeması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. 1950-1970-ci illərdə, İran İslam İnqilabına qədər Məhəmmədhüseyn Şəhriyar ana dilində müxtəlif janr və vəznlərdə yetmişdən yuxarı əsər yazmışdır ki, bunlardan bir çoxu ictimai məzmunlu olub birbaşa araşdırdığımız problemlərlə bağlı olan şeirlərdir. Bunlara şairin “*Türkün dili*”, “*Dərya elədim*”, “*Azadlıq quşu* “*Varlıq*”, “*Şəhriyarın cavabı*”, “*Süleyman Rüstəm*”, “*O taydan gələnə*”, “*Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab*”, “*Qaçaq Nəbi*” və s. misal göstərmək olar.

İranda Azərbaycan dilinin (Şəhriyada türk dili-E.İ.) qadağan edildiyi bir dövrdə “*Türkün dili*” qəzəlində:

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,

Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi

Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz [148, s.100] -

kimi misraları yazmaq, doğrudan da, hünər, cəsarət tələb edirdi.

“*Azadlıq quşu* “*Varlıq*” şeirində hələ də şovinst fars rejimindən millətin qurtulmadığını, “*amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan*” deyərək gələcəyə ümidlərlə baxdığını bildirən şair belə bir qənaətə gəlir ki, gələcəyimizin hansı şəkildə təmin olunması bilavasitə bizdən, bizim əməli fəaliyyətimizdən asılıdır. Ustad şair millətdaşlarına belə bir tövsiyə edir:

Huşyar olasız düşməni məğlub edəcəksiz,

Düşmənlərimiz qorxuri huşyarlığımızdan.

Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,

Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan [148, s.102].

“*Dərya elədim*” qəzəlində həyasız rejimin, istibdadın türk dilinin canını aldığı (“*Türkünün canını almışdı həyasız tağut*”- E.İ.) bildirən şair Azərbaycanın ikiye bölünməsinə və hələ də bu ayrılığın davam etdiyini, şimali azərbaycanlıların da cənubi azərbaycanlılar kimi həsrətində qovrulduğunu Məmməd Rəhimə yazdığı mənzum məktubunda aşağıdakı kimi poetikləşdirir:

Daha “Heydərbaba”nın nərəsin qaytarmadan, gördüm,

O tayda sinələrdə sanki minlər Savalan vardır.

Ürək qanilə mən də yazdım: -Ay nazlı anam Qafqaz,

Sənin də Şəhriyarıntək bu tayda bir balan vardır [148, s.79].

Şeirlərində vətənidən didərgin düşən yurddaşlarını ata-baba yurduna dönməyə çağıran, dönüşlər olmasa yurdun xarabazara çevriləcəyini onlara xatırladan şair Azərbaycanın nə vaxtsa birləşəcəyinə ümidini heç vaxt itirmir, bu ayrılığı lənətləyərək yazır:

Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,

Bir millətə olarmı yüz hökumət? [148, s.75].

M.Şəhriyarın XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq yazdığı anadilli poetik əsərlərini gözdən keçirərkən belə bir halın şahidi oluruq ki, bu əsərlərin əsas mövzularından biri, bəlkə də birincisi, milli kimlik, onun poetik əksi və milli şüurun formalaşmasına xidmət olmuşdur və şair bu xəttə yaradıcılığının sonuna kimi sadıq qalmışdır.

Xalqımızın keşməkeşli tarixi, bu tarixdə izi olan qəhrəmanlarımız, milli kimliyimiz M.Şəhriyar üçün yaradıcılığının bütün mərhələlərində böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, şair milli adət-ənənə və tarixi keçmişindən heç vaxt aralanmamış, soy-kökünə arxa çevirməmiş, “*süfrəli bir kişinin oğlu*” olmağı ilə daim fəxr etmiş, qürur duymuşdur.

AMEA-nın müxbir üzvü Gövhər Baxşəliyeva “*Milli ruhun təntənəsi*” məqaləsində şairin yaradıcılığında bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq yazır: “*Şəhriyar poeziyası-bütövlükdə milli azərbaycanlı ruhunun təntənəsidir. Şəhriyarın füsunkar*

şeir aləmi, sehrli poetik dünyası büsbütün millidir, ruhumuzu oxşayır, oxucuya müqəddəs insani duyğuları, ülviyyəti aşılrayır, ədalətə və azadlığa çağırır, məhəbbət və mərhəmət öyrədir” [7, s.4].

İranda azərbaycanlıların sıxışdırıldığı, ana dilinin yasaq edildiyi, millətin adət-ənənələrinə xor baxıldığı bir zamanda M.Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasını ərsəyə gətirməsi qaranlıq gecədə sanki bir meteorit oldu, fars şovinizmini yaxıb yandırdı, heydən düşən millətə güc-qüvvət verdi, sükut buzunu əritdi. *“Heydərbabaya salam”* beli bükülmüş, bir qədər də ümitsizləşmiş xalqa qəddini düzəltmək və yenidən mübarizə meydanına atılmaq imkanı verdi. Şərşünas alim Əkrəm Rəhimlinin (Bije) sözləri ilə desək: *“Ədəbiyyatımızın çox dəyərlı incisi sayılan “Heydərbabaya salam” mənzuməsi əslində millətə çağırış, onu öz milli kimliyinə, kökünə qaytarmaq harayı idi”* [124, s.39].

XX əsr İran şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nüsrət Rəhmani (Xatırladaq ki, N.Rəhmani 1929-2000-ci illər arasında yaşayıb yaratmışdır-E.İ.) M.Şəhriyar poeziyasının özəlliklərindən danışarkən əsərlərinin dili üzərində ayrıca dayanmış, bu dildəki şeiriyəti, milli koloriti yüksək dəyərləndirmişdir: *“Onun şeirləri səmimiyyət, mərhəmət və fədakarlıqla doludur. Sanki o dünyaya əsrlər boyu həssas ürəklərə hakim kəsilən ən pak nəğmələri üzə çıxarmaq üçün gəlib”* [107, s.42].

Şəhriyarın əsərlərini oxuyanda vətənpərvər şairin tarixi keçmişimizə yaxından bələd olduğunu, yurdun mərd igidləri ilə qürur duyduğunu, millətinin sabahı üçün daim narahatlıq hissi keçirdiyini görürük. Bu həmin hissidir ki, M.Şəhriyarın qələm və ürək dostu Bulud Qaraçorlu Səhəndi də təsirləndirmiş və o, vətəndaş narahatlığını *“Hörmətli ustad böyük Şəhriyara”* şeirində belə ifadə etmişdi:

Çıxdığımız qını bəyənəmmişik,

Biz eli atmışıq, el atıb bizi [155, s.470].

XX əsrin ortalarında yaşayan Cənubi Azərbaycan ziyalılarına B.Q.Səhəndin ünvanladığı bu müraciət, əsasən doğru olsa da, fikrimizcə, bunu Şəhriyara şamil etmək olmaz. Ona görə ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar fars millətçiliyinin tüğyan

etdiyi dövrdə belə sözünü ana dilində deməkdən çəkinməmiş, daima xalqının yanında olmuş, yaxşı və yaman günündə dərd-sərinə, sevinc və qəminə şerik çıxmışdır.

Qəhrəman Azərbaycan xalqının milli-mübarizə tarixi, bu tarixin başında duran xalq qəhrəmanları M.Şəhriyar üçün həmişə doğma olmuşdur. Şərqsünas alim, tədqiqatçı Gövhər Baxşəliyeva M.Şəhriyarın əsərlərində milli ruh məsələsindən söz açarkən qeyd edir ki: *“Milli ruh şairin anadilli poeziyasının həm ideya-məzmun, həm də bədii-estetik xüsusiyyətlərində parlaq əksini tapıb. Şair ən ülvə insani duyğuları tərənnüm edərək, oxucusunu mənəvi yüksəkliklərə səsləyir. Şəhriyarın şeir dili sadəliyi, ilkinliyi ilə qəlbləri fəth edir, şirin bir ana laylası kimi qulaqlarımızda səslənir”* [7, s.3].

“Heydərbabaya salam” poeməsindəki aşağıdakı bənd fikrimizi təsdiqləmək üçün kifayət edir:

*Heydərbaba, Mirzəmmədin bağçası,
Bağçaların turşasının alçası,
Gəlinlərin düzmələri, taxçası,
Hey düzülər gözlərimin rəfində,
Xeymə vurur xatirələr səfində* [148, s.41].

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın populyarlığından danışarkən bu amili ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, şair yurdun özündən, sözündən özünəməxsus şəkildə yazdığına görə onun əsərləri yurddaşlarına, vətən övladlarına belə doğma, əziz idi. *“Nəsillər bir-birini əvəzləsə də, onun anadilli əsərlərinin yurddaşlarının yaddaşında əbədi qalacağına kimsənin şübhəsi ola bilməz. Çünki bu əsərlərin əksəriyyəti, xüsusilə, “O taydan gələnə”, “Aman ayrılıq”, “Döyünmə və söyünmə”, “Qardaşım Süleyman Rüstəm”, “Səhəndiyyə” və s. bu kimi əsərləri, “Heydərbabaya salam” poeməsi kimliyimizi tanıtdıran milli pasport olmuşdur”* [124, s.40].

M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı vətənpərvərlik, millətçilik ruhlu şeirləri azərbaycançılıq, türkçülük məfkurəsində bir dirçəliş yaratsa da, hakim zümrə üçün başağrısına çevrildi. Belə bir şəraitdə hakimiyyətin ustad sənətkarı aradan götürə bilməməsinin əsas səbəblərindən biri onun vətəninə və vətəndən kənarda bütün türk dünyasında populyar olması, sevilməsi, dəstəklənməsi idi.

Cənubi Azərbaycan poeziyasında M.Şəhriyar qədər həyatının keçmiş məqamlarına bağlı olub həmin yaşantıları şeirə gətirən və bununla da millətdə milli kimlik hissini qabardılması və milli şüurun formalaşmasına xidmət edən ikinci bir sənətkar tapmaq çətindir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar irsinin tədqiqi və farsdilli əsərlərinin tərcüməsi sahəsində mühüm xidmətləri olan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məsiağa Məhəmmədi şairin poetik irsinin ideya-bədii istiqamətlərindən bəhs edərkən tədqiqatçı alim M. Rasipurun Şəhriyarla bağlı fikirlərinə də nəzər salır, şairin xalq arasında belə dərin məhəbbətlə sevilməsinin izahını verir: *“Şəhriyar bu dəyişiklik prosesi ilə addımbaaddım bərabər getmiş, nə ənənəçilər kimi geridə qalmış, nə də novatorlar kimi qabağa düşmüşdür, ona görə də sənətkar həyatının bütün mərhələlərində cəmiyyət tərəfindən doğmalığ və həmdərdlik hissi ilə qarşılanmışdır”* [106].

Qəhrəmanlıq keçmişimizi sevə-sevə, böyük məhəbbətlə tərənnüm və təbliğ etməyi M.Şəhriyar həmişə yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri kimi götürmüş, bu amala ömrü boyu sadıq qalmışdır. Şairin həm farsdilli, həm də anadilli yaradıcılığında bu mövzuya dəfələrlə müraciət etməsini təsadüf adlandırmaq sədalövlük olardı. Sözsüz ki, şair bunu məqsədli şəkildə edir, xalqının milli qəhrəmanlıq tarixindən söz açmaqla yatmış vicdanları oyatmaq istəyirdi. Xalqının, millətinin qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişinə müraciət edərkən, Şəhriyar, heç şübhəsiz ki, ilk əvvəl milli özünüdərk və milli yaddaş məsələsini önə çıxartmaqla qabardır, oxucularının timsalında yurddaşlarını tarixi olaylardan ibrət götürüb gələcək barədə düşünməyə, milli birliyə səsləyirdi. Onun xalq qəhrəmanı kimi Azərbaycanın hər iki tərəfində məşhur olan, şəninə nəğmələr qoşulan, adının çəkilməsi belə hakim dairələr tərəfindən yasaq edilən Qaçaq Nəbini xatırlaması, ona ayrıca əsər həsr etməsi, millətinin dərdlərini xalqının qəhrəmanı ilə bölüşməsinin mənə yükü olduqca böyükdür. *“Varlının kasıbın əməyini istismar etdiyi, kəndlinin qəpik-quruşa ərbabın qapısında işlədiyi, bir qarın çörəyə möhtac olduğu bir vaxtda xalqa Qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanlar lazımdır”* ideyasını Şəhriyar belə poetikləşdirmişdir:

Gördün ki, dostun yox, hamı düşməndir,

*Vətəndən qalan bir quru kövşəndir,
Ondan da əl çəkib vaz keçək , Nəbi,
Ay qoçaq Nəbi!* [148, s.90].

Qaçaq Nəbi şair üçün adicə qaçaq deyil, Azərbaycanın şanlı qəhrəmanlıq keçmişinin bir parçasıdır. M.Şəhriyar Nəbinin dili ilə yurdunun övladlarına çatdırmaq istəyir ki, yurd yeri, vətən dediyimiz adicə torpaq, dağ-daş yox, qeyrət, şərəf, namus məsələsidir, əzizlərinin məzar yeridir. Vətən torpağını atıb getmək, yurd yerlərini yağılar əlinə vermək olmaz:

*Analar beşiyin sata bilmirsən,
Öz ata yurdunu ata bilmirsən,
Qeyrətin qurbanı, ay qoçaq Nəbi,
Ay qoçaq Nəbi!* [148, s.90].

Milli kimliyi, mənsub olduğu ailəsi, el-obası ilə həmişə fəxr edən şair üçün vətən doğulduğu komadan, obadan, Heydərbabadan, onu dünyaya gətirən ata-anadan başlanır. Şəhriyara görə, vətənə məhəbbət soy-kökünə, ailəyə məhəbbətdir, valideynini sevməyən vətənini, xalqını, millətini də sevə bilməz.

O taylı, bu taylı Azərbaycan ədəbiyyatının ən sevilən simalarından olan M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının önəmli cəhətlərindən danışarkən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, şair təkcə keçmişinə bağlı deyildir. Şəhriyar xalqının tarixindən bəhs edəndə daim onu bu günü ilə müqayisə edir, yaxşı-pis cəhətlərini təsvir etməklə qərar verməyi oxucunun öhdəsinə buraxır. Şairin yaşadığı dövrən nə qədər məşəqqətli olsa da, böyük sənətkar yenə də ictimai-siyasi mövzuda yazdığı əsərlərində vətəninin sabahına, işıqlı gələcəyinə olan inamını itirmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “*onun poeziyasının təxminən yarısından çoxu ictimai-siyasi səciyyə daşıyır və bunların böyük əksəriyyəti bir çox mənalarda sırf milli duyğuların ifadəsinə xidmət edir*” [104, s.83].

Qürurverici haldır ki, M.Şəhriyar üçün milli kimlik və milli yaddaş ilk növbədə doğulduğu Azərbaycan xalqının, türk millətinin dilinə ehtiramla ölçülür və şair “*Heydərbabaya salam*” poemasını yazıb ədəbi ictimaiyyətə təqdim edəndən sonra da bu ölçünü həmişə gözləyib. Nəzərə almaq lazımdır ki, Məhəmməd Rza şahın

hakimiyyəti dövründə, fars şovinizminin tuğyan etdiyi bir vaxtda hakim fars dilini qoyub, ana dilində əsərlər yazmaq böyük risk tələb edirdi. Bu, hakimiyyətlə qarşıdurmaya getmək, həyatını təhlükəyə atmaq demək idi. Belə bir riskə getməsi isə, heç şübhəsiz ki, M.Şəhriyarın hünərli və qorxmaz şəxsiyyət olduğunu göstərirdi və milli kimliyini açıq şəkildə, cəsarətlə bəyan etməsinin təzahürü idi.

Bir daha xatırladaq ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığının çiçəkləndiyi dövrdə qeyri-fars xalqlarının, həmçinin, Azərbaycan türklərinin dillərində hər hansı nəşrin işıq üzü görməsi, doğma dildə oxumaq, ictimai yerlərdə ana dilində danışmaq rəsmən qadağan edilmişdi. Yada salaq ki, hələ Məhəmməd Rza şah baş nazir olan zaman-1923-cü ildə Azərbaycan Əyalət İdarəsinə göndərdiyi təlimatda rəsmi qurumlarda danışmaq dili kimi, sənədlərin hazırlanmasında isə yazı dili kimi yalnız farscanın işlədilməsi, habelə, bütün əyalətlərdə bu dilin özəlliklə geniş yayılması əmrini vermişdi. *“Bu təlimata əsasən, yerli dillərdə kitab nəşri yasaqlanmış, küçələrdə öz ana dillərində danışan qeyri-farslar təqiblərə məruz qalmışdılar”* [188, s.97].

Şahlıq rejimi azərbaycanlıların ana dilində yazıb oxumaq istəyinin qarşısını almaq məqsədilə bütün metodlardan, qadağalardan istifadə edirdi. *“Azərbaycanda, kürd bölgələrində, Türkmənsəhrada yerli dillərdəki məktəblər bağlanır (məktəblərdə farsca təhsil verilməklə yanaşı tənəffüslərdə öz dillərində danışan uşaqlara pul cəriməsi tətbiq edilməkdə idi), bu dillərdə yazılmış kitablar, əski əlyazmalar məhv edilir, hər hansı bir bölgəyə məxsus yerli (milli) geyimlərin geyilməsi yasaqlanırdı”* [191, s.141].

Qeyri-farsların dillərinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı 1934-cü ildə İran Məclisi tərəfindən təsdiq edilən qanun layihəsi türk dilindən istifadəni daha da çətinləşdirdi. Bu sənədə görə, *“başqa dillərdə məktublaşma, işlər, ərizələr qəbul edilmir və baxılmırdı”* [114, s.100].

Məhəmməd Rza şah Pəhləvi dövründən başlayaraq Azərbaycan dilində təhsil, tədris, mətbuat qadağan olunduğu halda, dini təsirlərin qabardılması xalqı cəhalətdə saxlamaq məqsədinə xidmət edirdi ki, *“bu vəziyyət də İranda Azərbaycan dilinə dinin təsirini artırmışdır”*[185, s.135].

Ötən əsrin ortalarında İran İslam Respublikasının azərbaycanlılar yaşayan hissəsində əhali arasında savadlılıq dərəcəsi çox aşağı, dinin mövqeyi isə güclü idi. Qum şəhərinə dini təhsil almağa gedənlərin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Vəziyyətin belə şəkli almasının əsas səbəblərindən biri, bəlkə də ən başlıcası, mədəni cəhətdən gerilik, soydaşlarımızın doğma dildə təhsil ala bilmələrinə qoyulan qadağaların sərtliyi, mühafizəkar din xadimlərinin xurafatı təbliğ etmələri idi.

Amma bütün təqib və qadağalara baxmayaraq, maarifpərvər ziyalılar, işıqlı insanlar milli ideologiya və milli şüurun inkişafı istiqamətində fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Fars şovinizminin yaydığı irqçi ideologiyaya cavab olaraq, azərbaycanlı ziyalılar tarixi keçmişimiz haqqında milli konsepsiyanın yaradılmasına cəhdlər edirdilər. Sonralar M.İbrahimovun *“Gələcək gün”* romanının qəhrəmanına çevriləcək Firidun İbrahimi 1946-cı ildə Azərbaycanın qədim tarixi haqqında yazdığı kitabda azərbaycanlılara onların mədəni cəhətdən farslardan üstün olmasını deyir, xalqına qədim azərbaycanlıların müstəqilliyi, özünəməxsusluğu ideyasını təlqin etməyə çalışırdı: *“Vətənimizin adı Azərbaycan, millətimizin adı da azəridir. Azərbaycan milləti müstəqil bir dilə və tarixə malik olubdur”* [61, s.43].

1954-cü ildə Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasının birinci hissəsini ana dilində çapı Cənubi Azərbaycanda çox böyük əks-səda doğurdu, əsl ədəbi hadisəyə çevrildi. Əsərlərini fars dilində yazan, bu dildə tanınıb şöhrət qazanan ustad bir sənətkarın öz xalqına *“Heydərbabaya salam”* çağırışı ilə ana dilində üz tutması 21 Azər hərəkatından sonrakı illərdə milli dirçəlişdə və milli kimliyə qayıdışda tarixi dönüş nöqtəsi oldu. Bu mənzumənin Təbrizdə, doğma dildə işıq üzünü görməsi Azərbaycanda milli oyanış və öz kökünə qayıdış hərəkatında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. Azərbaycan türkcəsində yazmaq meyli məhz bu poemanın təsiri ilə gücləndi, poemaya saysız-hesabsız nəzirə və cavablar yazıldı, Azərbaycan dilində bir sıra kitablar nəşr edildi. Qocaman şair və maarif xadimi Cabbar Bağçaban poema ilə tanış olandan sonra M.Şəhriyara xitabən yazırdı:

*Nə qədər dadlıymış sən bu dilin,
Eşidən kimi bu səsinə elin,
Qoca, cavan, kiçik, uşaq, qız, gəlin,*

Səni dinləməyə qaçdılar çölə,

Anam qurban olsun bu şirin dilə [178, s.48].

M.Şəhriyar irsinin güneyli tədqiqatçılarından olan Güntay Gəncəli müsahibələrinin birində Şəhriyarı yaşadığı dövrün qəhrəmanı kimi səciyyələndirərək yazırdı: *“Aşağılanan, adam dili hesab edilməyən türkcəni Şəhriyar birdən insanların sevimli könül dünyasının dilinə çevirdi. Bəlkə də, Şəhriyar olmasaydı, türk dili İran ortamında daha çox zərər ala bilərdi”* [48].

“Türkün dili” şeirində:

Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə

Kövsər ola bilsə, demirəm, Səlsəbil olmaz [148, s.100],-

deyən Şəhriyar üçün türk dili anasının laylay çaldığı dil idi. *“Dərya elədim”* şeirində şair yazırdı:

Acı dillərdə şirin türki olurdu hənzəl,,

Mən şirin dillərə qatdım onu, halva elədim [148, s.128].

Şəhriyar şeiriyyətinin gücü ondadır ki, şair anasının laylay çaldığı dilə olan sevgisini, saf, səmimi duyğularını, mehr və ülfətini poeziyasına əsl şair səmimiyyəti, vətəndaş təəssübkeşliyi, həm də kövrək notlarla köçürə bilib. Ədəbiyyatşünas alim İsa Həbibbəyli çox haqlı olaraq yazır: *“Şəhriyar ana dilini sadəcə tərənnüm etməmiş, böyük vətəndaş cəsarəti ilə doğma dilin mübariz keşiyində dayandığını bəyan etmişdir”* [59, s.23].

Əsəri oxuyan hər bir oxucuda mənsub olduğu dilə qarşı fəxarət hissi yaranır, milli qürur hiss baş qaldırır. Şeirə nəzər yetirək:

Nə tək İranda mənim vəlvələ salmış qələmim,

Bax ki, Türkiyədə, Qafqazda nə qovğa elədim [148, s.128].

XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatından söz salanda *“Varlıq”* jurnalının müstəsna rolunu xatırlamaq vacibdir. Yola saldıığımız XX əsrin ikinci yarısında Güney Azərbaycanında milli dilin yayılmasında, bu dildə yazılan əsərlərin təbliğində *“Varlıq”* jurnalının rolu danılmazdır. Jurnalın təsisçisi, yaradıcısı doktor Cavad Heyət həm də M.Şəhriyarın yaxın dostlarından idi. Cavad Heyətin Şəhriyarla bağlı xatirələrini oxuyanda hər iki ziyalının Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əvəzsiz sima

olduğunu anlayırıq. Bu xatirələr söz ustadının milli dilə necə böyük dəyər verdiyini anlamaqda bizə yardım edir. Həmin xatirələrdən öyrənirik ki, bir gün şahın xanımı Fərəh köməkçisini şairin yanına göndərərək təklifini çatdırır: *“Mən razı deyiləm ki, Şəhriyar ailəsi ilə doktor Cavad Heyətin evində daimi qalsın və onlara zəhmət versin, ona Tehranda bir ev alım və ailəsi ilə o evə köçsün”*. Ustad Şəhriyarsa bunun əvəzində təşəkkürünü şahbanuya çatdırmağı xahiş edir: *“Şahbanu öz lütfünü göstərmək istəyirsə, göstəriş versin, mənim “Divan”ım türkcə də basılsın, kitabın satışından özümə ev alım”* [57, s.93].

Möhtəşəm cavabdır! Ağır maddi durumda yaşayan, yaşayış evinə doğrudan da ehtiyacı olan kasıb bir şairin şahın xanımından məhz bu xahişdə bulunması M.Şəhriyarın necə qürurlu bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Göstərir ki, şairi anadilli əsərlərinin çapı, türkcə *“Divan”*ının nəşri maddi dolanışıqından, ailəsinin qayğı və ehtiyaclarından daha çox narahat edib. Diqqət çəkən digər məqamsa, maddi sıxıntı içində yaşayan Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın başqasının verdiyi evdə yaşamağı mənliliyinə sığışdırmaması, bunu özünə rəva görməməsidir. Halbuki, bütün dövrlərdə əksər yazarlar şahın, yuxarı, imkanlı zümrənin bəxşişlərinə həm maraqlı olublar, həm də öz yaradıcılıqlarını məhz bu lütfə çatmaq uğrunda qurublar. Elə günümüzdə də belə hallarla az rastlaşmırıq. Görünən budur ki, M.Şəhriyar kimi məğrur, gözütöx ziyalılarımız bütün dövrlərdə cəmiyyət üçün gərəklidir. Jurnalistlər, yazıçılar, alimlər üçün inşa olunan binalarda ev almaq üstündə yaranan növbələr, yaşanan olaylar, bəzi ziyalılardan evləri ola-ola daha birini əldə etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmaları, yazdıqları fəxriyyətlər, boğazdan yuxarı mədhiyyətlər göstərir ki, M.Şəhriyar mənəviyyətcə necə gözütöx, məğrur insan olub. Məhz buna görə də maddi ehtiyacları üçün ona-buna əl açan sənət adamlarını görəndə ustad sənətkar gözümüzdə daha da böyüyür, ülviləşir, məğrur insan-şair-şəxsiyyət simvoluna çevrilir.

Daha bir fakta diqqət edək. 1976-cı ildə Tehranda nəşr olunan *“Ettelaat”* qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə M.Şəhriyar maddi durumu, güzəranı ilə bağlı sualı belə cavablandırır: *“22 il bundan əvvəl aldığım paltarı hələ təzələməmişəm. Hara gedirəm ki, ayaqqabıya ehtiyacım olsun? Amma uşaqlar ki, gedirlər. Maarif nazirliyi də ayda 1500 tuman bu evin kirayəsini verir. Ev sahibi məni*

çox istəyir. Amma mən istəmirəm ki, onun mənə bu barədə güzəşti olsun. Qulağıma hey çatdırır ki, hər şey bahalaşmış, icarə haqqını ən azı iki dəfə artırmalıyam. O haqlıdır. Lakin mən buradan hara gedə bilərəm?” [195].

Görünən budur ki, “*Heydərbabaya salam*” müəllifinə xalqın hörmətini, hakim zümrənin isə nifrətini qazandırdı. Şəhriyarın ömrü boyu maddi sıxıntı içində yaşamasının, əsərlərinin çapına maneələrin yaradılmasının əsas səbəblərindən biri məhz bu amil-şairin ana dilinə həyat verməsi, bu dildə yazması və bu dildə yazdıqları ilə şöhrət qazanması idi. Şəhriyarşünas alim Əkrəm Rəhimli “*Milli oyanışda Şəhriyar poeziyasının rolu*” məqaləsində bu barədə maraqlı açıqlama verir. “*50-ci illərin sonunda Təbriz valisindən Şəhriyarın türkcə külliyyatını çap etməyə köməklik göstərməsini xahiş edən Şəhriyarın dostu və tədqiqatçılarından biri Böyük Nikəndiş Novbər Təbriz valisi (ostandarı) Dövlətşahidən soruşduqda ki: “Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” kitabının birinci cildinin çapına nə üçün icazə verirsiniz? Dövlətşahi cavabında farsca: “Siz özünüzdə onun türkcə çapına razı olmayın. Bilirsiniz ki, hər mövzunun türkcə çapı qadağandır. Digər tərəfdən, Şəhriyar “Heydərbaba” mənşuməsini türkcə yazmaqda səhif etmişdi. Əgər Şəhriyar bu əsəri yazmasaydı, indi o, yüksək məqamlarda olardı. Dövlət hər yerdə onu təbliğ edərdi, onun şöhrəti artardı, yüksək maaşla yaxşı bir işdə çalışardı, “Heydərbaba”nın yazılması Şəhriyara böyük ziyan vurmuşdur. Onu dövlətin nəzərində hörmətdən salmış və ona qarşı qəzəb yaratmışdı. Əgər siz Şəhriyarın xatirini doğrudan da istəyirsinizsə, ona məsləhət görün, daha türkcə şeir yazmasın”- demişdi*” [124, s.41-42].

Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlu M.Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik motivlərindən danışarkən yazır: “*Fars şovinizminin tüğyan etdiyi vaxt onun bu ruhlu şeirləri türkcülüyyə, azərbaycançılığı qoruyur və geniş təbliğ edirdi. Bu təbiidir. Çünki şair təkcə doğma dili ilə deyil, həm də təfəkkür tərzini etibarlı ilə Azərbaycan xalqının mənəviyyatının ifadəçisidir*” [2, s.369].

Şəhriyar türk elini gəzmək, Qafqaza səyahət etmək arzusunu real həyatda gerçəkləşdirə bilməsə də, bu istəyinə poeziyasının nəhayətsiz qanadlarında qovuşmuşdur. Türkiyəyə heç vaxt səfər etməyən bir şairin “*Türkiyəyə xəyali səfər*”

şeirini yazması, Turan elinə bağlılığını poeziya dili ilə tərənnüm etməsi təsirli, mənalı və düşündürücüdür:

*O gözəllər gözəli İstanbul,
O dənizlər qızı, dərya gəlini.
Sanki dərya çiçəyi nilufər,
Qol açıb, sahilə atmış əlini* [140, s.165-166].

M.Şəhriyarın bu şeiri konkret olaraq neçənci ildə yazması məlum olmasa da, ruhundan görünür ki, 27 bənddən ibarət olan bu əsər, XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində yazılmış və həmin illərdə şair Türkiyəyə səfər etməyə çox can atmışdır. Türkiyədə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərini kitab halında çap etdirən Yusif Gədiklinin qeydlərindən bəlli olur ki, bu şeirin mətnini Əhməd Azərli Təbrizdən 29 dekabr 1989-cu ildə yazdığı məktubla ona göndərmiş və bu şeir ilk dəfə İstanbulda çıxan “Azərbaycan türkləri” məcmuəsinin 1990-cı ildəki 1-ci nömrəsində Y.Gədiklinin təqdimatı ilə dərc olunmuşdur [140, s.163].

Professor E.Quliyev Şəhriyarın vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “Qardaşım Süleyman Rüstəm”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş” və s. əsərlərini yüksək dəyərləndirərək yazır: “Vahid vətən problemi şairin poeziyasında daha böyük məna və ideya kəsb edir. Vətəninin faktik ictimai-siyasi və coğrafi vəziyyəti onda böyük narahatlıq yaradır. Nəticədə Azərbaycanın ikiye parçalanması Şəhriyar yaradıcılığında ayrılıq, həsrət, kədər motivini nəinki yaradır, həm də bu motiv aparıcı xətt təşkil edir. Birinci olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın vahidliyi tam mənada onun şeirlərində təsdiqlənir” [103, s.100].

M.Şəhriyarın ayrılıq mövzusunda yazdığı şeirlərinin, demək olar ki, hamısında gələcəyə böyük ümid var. Ustad sənətkarın Bakıdan şair Əbülfəzl Hüseyininin (Həsrət) ona yazdığı “Gülüm sənsən, bağım sənsən, gülüstanım, baharımsan, əgər bir quş olursam mən, xəzansız laləzarımsan” beyti ilə başlanan məktubuna cavab olaraq 1970-ci ilin yanvar ayında yazdığı “El bülbülü” şeirində oxuyuruq:

*Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay- bu tay, fərqi yoxdur Vətəndi...* [148, s.81].

10 hecalı, səkkiz bəndlik və hər bəndin sonunda “*Aman ayrılıq, aman ayrılıq*” misrası nəqarət kimi təkrarlanan “*Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf*” şeiri M.Şəhriyarın ayrılıq mövzusunda yazdığı ən təsirli əsərlərdən biri, bəlkə də birincisidir. Əsəri parçalanmış Azərbaycanın bəxtsiz taleyinə yazılmış ağı, elegiya da adlandırmaq olar. Ayrılığın yaratdığı acı nisgil, o taylı, bu taylı yurddaşlarının ayrılıq dərdinə çarə bulunmaması şairi ürəkdən kədərləndirir və o yazır:

*Arazın vursun baş daşdan-daşa,
Göz yaşı gərək başlardan aşa,
Necə yad olsun qardaş qardaşa,
Nə din qanır, nə iman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!* [148, s.84].

Bu həmin ağrı idi ki, Arazın bu tayında ustad Bəxtiyar Vahabzadəni də duyğulandırmış, şair Azərbaycanının bütövlüyü məsələsinin ön plana çəkildiyi “*Gülüstan*” poemasında sovet rejiminin qadağalarına baxmayaraq, M.Şəhriyarın səsinə səs vermiş, poemanın I hissəsini “*Heydərbabaya salam*”la yekunlaşdırmışdı:

*Şəhriyar səs verdi Təbriz elindən:
“Heydərbaba, göylər qara dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən aldılar,
Yaxşı bizi yaman günə saldılar* [172, s.81].

Həqiqət amili M.Şəhriyar üçün müqəddəs həyat amalı və onu müasirlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri idi. Ustad sənətkarın əsərlərində real həyat təsvirləri o qədər güclüdür ki, oxucu harada yaşamasından, milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Şəhriyarın yaşadığı dövr, ictimai-sosial şərait, XX əsrin İrənı, şairin şəxsi həyatı barədə tam dolğun məlumat ala bilər. “*El bülbülü*” şeirində şair xatirələrində yaşatdığı kəndini, onun sadə adamlarını bədiiləşdirərək real obraz kimi əsərinə köçürür, yurd yerlərini boş qoyanlara tənə etməkdən belə çəkinmir:

*Məlik Niyaz xanzadalar başıydı,
At belində üzüklərin qaşıydı,*

*Əfsanə tək pərilər oynayıdı,
Qəm günündə bir kəndi mat edibdi,
Qeyrətə bax!Baş götürüb gedibdi [148, s.81].*

M.Şəhriyarın vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlərdən ən təsirlisi “*Analar oxşaması*” şeiridir. Şairin ömrünün son illərində yazdığı, İran-İraq müharibəsində şəhid olan soydaşlarına həsr etdiyi, 12 bəndlik və hər bəndin axırında “*Şəhid balam, bayram sənin, görüş qalsın qiyamətə*” misrasının təkrarlandığı bu əsərin bədii dəyəri ondadır ki, oğul itirən ana məzlum, yazıq yox, balasının şəhadətindən qürur duyan məğrur azəri qadını kimi təsvir olunur. Bu qadın heç kimdən təsəlli ummur, ana üçün itirilmiş vətən dərdi oğul dağından daha ağırdır. Şəhid anasını bu cür vətənpərvər, mərd təsvir etməkdə M.Şəhriyarın məqsədi müharibə şəraitində yaşayan, oğul itirən analara dözüm, oğullara isə qeyrət, şücaət aşılamaq idi:

*Uşaqlığın kimi, bala, ürəyimdə dolanırsan,
Gözlərimdə yaş olursan, qalanırsan, calanırsan,
Hərdən də bir dağ-qəm olub ürəyimdə qalanırsan,
Dağlar kimi başı uca, yaxşı çatdın şəhadətə,
Şəhid balam, bayram sənin, görüş qalsın qiyamətə [140, s.217-218].*

Şəhriyarşünas alim Elman Quliyev “*Şəhriyar poeziyası və milli təkamül*” kitabında yazır: “*Bəşəri ideallara cavab vermək baxımından Şəhriyar yaradıcılığı bütünlüklə Şərq ədəbiyyatının tarixən keçdiyi yola oxşarlıq və əhəmiyyətindən bəhrələnməsinə görə yüksək yer tutur*” [103, s.121].

Bu qənaətin doğruluğunu isbat etməyə ehtiyac olmasa da, şairin 8 bəndlik “*Sənəti məmləkət*” şeirindən bir bəndi nümunə kimi verməyi lazım bilirik:

*Düşmən bizə dişlərini qıcırdır,
Körpə kimi belimizi qacırdır,
Xəmir kimi ayaqlayıb acırdır,
Bələ buyurt yapır bizi təndirə,
Udur, amma inanmıram sindirə [148, s.104].*

Şair-ədəbiyyatşünas, M.Şəhriyar irsinin tədqiqi və nəşri sahəsində mühüm xidmətləri olan Həkimə Billuri yazır: *“Doğma vətəni Azərbaycan haqqında yazdığı şeirlər onun yaradıcılığında xüsusi və görkəmli yer tutur. Bu şeirlər şairin ürək qanı, qəlb çırpıntıları ilə, yüksək hiss və həyəcanla yazılmış gözəl sənət əsərləridir. Bu əsərlərdə yüksək sənətkarlıq, böyük ruh yüksəkliyi, milli qürur nəzərə çarpır”*[16, s.30].

Əsərlərində milli kimlik və tarixi yaddaş məsələsini açıq şəkildə müzakirə predmetinə çevirən söz ustadının bu mövzuda yazdığı *“Azadlıq quşu “Varlıq”, “Zaman səsi”, “O taydan gələnə”, “Allah vədəsi”, “İns və Cin”, “Qardaşım Süleyman Rüstəm”, “Türkiyəyə xəyali səfər”, “Qaçaq Nəbi”* və s. şeirlərində, *“Heydərbabaya salam”* və *“Səhəndim”* poemasında tarixi şəxsiyyətləri, onların qəhrəmanlığını xatırlatması şanlı keçmişimizə, bu keçmiş şücaətlərində yaşadan el qəhrəmanlarına verdiyi dəyərin göstəricisidir:

*Heydərbaba, gecə durna keçəndə,
Koroğlunun gözü qara seçəndə,
Qıratını minib, kəsib –biçəndə,
Mən də burdan tez mətləbə çatmaram,
Eyvaz gəlib çatmayınca , yatmaram* [148, s.48].

Nə qədər ki, xeyirlə şərin mübarizəsi gedir, nə qədər ki, bu dünyada haqq-ədalət yerini tapmayıb, nə qədər ki, məzlumun haqqı zalımlarda qalıb, nə qədər ki, zülm- əsarət hökm sürür-onda dəli-dolu igidlərə, Koroğlulara, Qaçaq Nəbilərə də ehtiyac qalacaq! Dahi söz sərrafının *“Heydərbabaya salam”* poemasında gəldiyi qənaət belədir:

*Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,
Gədiklərdə qurdları tut boğginən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın* [140, s.251].

Şəhriyar əmindir ki, Süleymanlara, İsgəndərlərə, fironlara qalmayan dünya xalqın qanını soran millətçi şahlara da qalmayacaq, gün gələcək ki, millətin qəzəbi

vulkan olub püskürəcək, zülm dünyasının daşını daş üstə qoymayacaq. “Səhəndim” poemasından gətirdiyimiz nümunə fikrimizin təsdiqi üçün tutarlı dəlidir:

*Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,
Məhşər olmaqdadı bunlar, hamı vulkan olacaqdır,
Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,
Vay!... Nə tufan olacaqdır! [140, s.280-281].*

4 iyun 1979-cu ildə yazılmış 8 beytlik “Azadlıq quşu “Varlıq” şeirində şair məşhur cərrah və ədəbiyyatşünas Cavad Heyətin ana dilində “Varlıq” jurnalını(1979-cu il) təsis etməsini və çapını qəlbən alqışlayır. Şair inanır ki, ana dilində mətbu orqanın fəaliyyətə başlaması xalqın milli və mənəvi oyanışına güclü təkan verəcəkdir. Çünki söz, dil azadlığı xalqın təkamülündə əvəzsiz rola malikdir. Aşağıdakı beytlər şairin amalı ilə fikirlərimizin üst-üstə düşdüyünü göstərir:

*Dil açmada, karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşməni bizi əlbir görə, təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməyə naçarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan [140, s.28-29].*

Şəhriyar dönə-dönə bildirir ki, köləlik əsarət doğurur. Xalqın, millətin tanıtımı fərdin tanıtımından başlanır. İnsan o zaman güclü olur ki, milli kimliyi ilə fəxr edir, doğma dili ilə qürur duyur, köləlik zəncirini qırmaq uğrunda mübarizə aparmaq qüdrətini özündə tapa bilir, gücünə, iradəsinə güvənir. İnsanlar bir araya gəlsə, xalq bir nöqtəyə vursa, bu birlik qarşısında heç bir qüvvə davam gətirə bilməz-Şəhriyarın insanlara *təlqin etmək istədiyi ali ideya budur. Şairin 1967-ci ilin noyabr ayında yazdığı “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”* şeirində oxuyuruq:

*İnsanlarıq, insanlığı xoşlayın,
Bir millətlik, birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,
Bir millətə olarmı yüz hökumət? [140, s.142].*

Millətinin çəkdiyi ağırlara M.Şəhriyar bütün yaradıcılığı boyu həssas yanaşıb. “*Taziya tut, dovşana qaç*” deyən, xalqın içindən çıxıb ona yağı kəsilən, araya təfriqə salan siyasiləri tənqid etməkdə M.Şəhriyarın məqsədi tülküsiyyət insanların iç üzünü göstərməklə milləti ayıq salmaq idi. 1978-ci ilin dekabr ayında yazılmış “*Qardaşım Süleyman Rüstəm*” şeiri dediklərimizə əyani sübutdur. Şeirin 5-ci bəndində oxuyuruq:

*Biz millətin var harası?
Hardan sağalsın yarası?
Öz şeytani, öz barası,
Buna deyir: “Qaç çaparı”,
Ona deyir: “Vur şikarı”* [140, s.154].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyara görə xalqın ağır maddi durumunun, ac-yalavac yaşamasının əsas səbəbi hakimiyyətin başında səriştəsiz şəxslərin durması və onların apardığı yarıtmar siyasətdir. Şairin “*Türkün dili*” (Xatırladaq ki, “*Türkün dili*” şeiri 1969-cu ildə yazılıb-E.İ) şeiri bu qənaətə gəlməyə əsas verir:

*Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,
Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz* [140, s.26].

Ədəbi şəxsiyyəti, yaradıcılıq xüsusiyyətlərilə M.Şəhriyarla bütün dövrlərin klassik şairi sayıla biləcək böyük satirik M.Ə. Sabir arasında bir çox oxşarlıqlar, eyniliklər var ki, onlardan ən başlıcası, hər iki sənətkarın millət fədaisi olması, yaradıcılıqlarında xalqın problemlərini önə çıxartmaları, vətən təəssübkeşliyi, millətin dərdlərinə əsl vətəndaş mövqeyindən yanaşmalarıdır. “*Dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuqların*”, “*daşdan yumşaq zəhr nədir, marı yeyən əkinçi*”lərin, “*başıbəlali fəhlə*”lərin, “*qəmdən ürəyi çatlayan Xanbacı*”lərin , “*Fatma-Tükəzbanlar*”ın dərdi Sabiri vərəmlətdiyi kimi, Şəhriyara da qəlb ağrısı yaşadır ki, bu ağrı-acıları da şairin aşağıdakı misralarında aydın görmək olur:

*Bar ilahi!Sən bizə ver bu səyahətindən nicat,
İnsanın nəslin kəsib, ver insə bu cindən nicat.
Bizdən ancaq bir qalırsa, şeytan artıb min doğub,
Hansı rüyada görüm mən, bir tapa mindən nicat?* [148, s.131].

Və yaxud:

*Evim, zindanım, məmurum öz içimdə,
Hara qaçsın insan bu zindan əlindən?*[148, s.109].

II.2. Millətin və dünyanın dünəni, bu günü və sabahı haqqında düşüncələr

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar poeziyası humanizm ideyalarına söykənən, müharibə qızısdıranlara, xalqlar arasında nifaq toxumu səpənlərə qarşı nifrət tərbiyə edən bir poeziyadır. Mayası mücərrədlikdən, yalançı humanizmdən uzaq, zamanla səsləşən bu poeziya bəşəri ideyaları təbliğ edir, insanları sülhə, əmin-amanlığa, saflığa, bəşəriyyətin sabahı uğrunda fəal mübarizəyə səsləyir. Azərbaycanın bütövlüyü problemi Şəhriyar poeziyasında aparıcı yer tutur. Millətinin ikiye parçalanması məsələsini Şəhriyar bütün yaradıcılığı boyu diqqətdə saxlamış, *“ən maraqlı hal odur ki, ustad sənətkar bu məsələni faktik vəziyyət, tarixi reallıq səviyyəsindən təsvir edərkən münasibətini kəskin etiraz və barışmazlıq şəklində nümayiş etdirmişdir”* [104, s.83].

Şeirlərində sosial və inzibati əkslikləri, imperializmi və onun yerli əlaltılarını tənqid edən, şahlıq üsuli-idarəsinə qarşı müxalifətdə olan, İran İslam İnqilabı ərəfəsində inqilabçılarla həmrəylik nümayiş etdirən şair hakim rejimin xalqa düşmən, şovinst mövqedən yanaşdığını, nadürüst olduğunu söyləməkdən çəkinmir. Ölkəyə rəhbərlik edənlərin şeytan xislətli olub millətə rəhm etmədiyini 6 iyun 1979-cu ildə yazdığı *“O taydan gələnə”* şeirində şair aşağıdakı kimi təqdim edir:

*Adın nə qoysa qoyub, şeytanımızdır bu gədə,
Sadizmi var, nə dədə xərcinə gəlir, nə nənə.
Əcinnətək təmiz insanları kəsib biçdi,
Bizim cəzirəmizi qoydu xali əz səkənə* [148, s.103].

İmperializmin əlaltısı hesab etdiyi keçmiş şahı insanlara əzab verməkdən zövq alan, babasına, nənəsinə xeyri dəyməyəcək, təmiz insanları kəsib-biçən şeytan adlandıran şair *“Bizim cəzirəmizi xali əz səkənə”* misrası ilə onun cəmiyyətimizi

imperializmə qarşı mübarizədə boş və sərbəst buraxdığını bildirərək etiraz səsini ucaldır.

Bu şeirin yaranmasının maraqlı bir tarixçəsi vardır. M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin mükəmməl nəşri hesab olunan “*Əbədiyyət gülüyəm mən*” kitabının tərtibçisi və nəşiri, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi professor İslam Qəribli yazır: “*İran İslam İnqilabından sonra vətəninə tərki etməyə məcbur olanların doğma diyara qayıtmaları üçün imkan yaranır. Otuz beş il vətəni Cənubi Azərbaycandan uzaqda Bakıda yaşamağa məcbur olan, M.Şəhriyarın əsərlərinin Bakıda çapı, tərcüməsi və yayılması sahəsində dəyərli işlər görən professor Qulamhüseyn Beqdeli də bir çox başqa cənublu soydaşlarımızla Təbrizə qayıdır. O, M.Şəhriyarla görüşür və onun əsərlərinin Şimali Azərbaycanda yayılması və çox sevilməsi barədə şairə məlumat verir*”. M.Şəhriyarla görüşü barədə Q.Beqdeli özü belə yazır: “*Şimali azərbaycanlıların ustada olan hədsiz iradə, ixlas, iştiaqlarını çatdırdım, salamlarını yetirdim. Ustad onlardan qədrdanlıq edib özünün məşhur və dərin mənalı (Bizlər ki, lap qan bir, dil bir qardaş) misrasını oxuyub Arazın o tayındakıların didar və ziyarətinə olan hüdudsuz istiqbalından danışdı. Bu ucu-bucağı görünməyən ayrılıqdan öz dərin kədər və ələmini bildirdi*”. M.Şəhriyar doktor Q.Beqdeli ilə görüşündən təsirlənərək “*O taydan gələnə*” şeirini yazır. “*Bu şeirdə vətənsiz insanları öz doğma yurduna həsrət qoyan zalımlar, günahsız insanları zindanlarda və sürgünlərdə çürüdən sadistlər əsl şeytan adlandırılır*” [140, s.68].

Dövrün, mühitin, ölkəyə rəhbərlik edən irticaçı rejimin tənqidi şairin 1978-ci ildə yazılması ehtimal olunan 7 bəndlik “*Çalağan quşu*” şeirinin əsas motivini təşkil edir. Yırtıcı, vəhşi çalağanı obraz kimi götürüb onu əslində zülmədən həzz alan hökmdarlar kimi ümumiləşdirən şair indi onu bədəni artıq taqətdən, gözləri nurdan düşmüş bir varlıq kimi təqdim edir. Etdiyi yamanlıqları, quzuları, dovşanları, hətta körpələri caynağına alıb qanlar axıtmasını ona xatırladan şair dünyanın, gücün və səltənətin əbədi olmadığını hakim qüvvələrə xatırladaraq çalağanın indiki vəziyyətindən ibrət dərsi götürməyə çağırır və quşa xitabən deyir:

...Yadıdadır, qəhhar olub çalardın,
Göydə hər nə göyərçin var, yaxı var.

*Məzlumları budarlayıb deməzdin,
Onların da obası var, eli var.*

*Çingizlərin, Fironların qəsrinə,
Söylə məgər az qonursan, uçursan?
Görə-görə zalımlığın axırın,
Sən də onlar gedən yolu tutursan.*

*Bu pis günə düşməklərin səbəbi,
Özündədir, bunu yaxşı qanginən.
Çürüyüncə qupqurumuş bədənin,
Yandırdığın oda düşüb yanginən [140, s.226-227].*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaşadığı mühitə, bu mühitin hakimi-mütləqi olan Məhəmməd Rza şah Pəhləviyə münasibəti onun 1978-ci ilin dekabr ayında yazdığı, beşlik formalı, hər misrası 8 hecadan ibarət olan 18 bəndlik “*Qardaşım Süleyman Rüstəmə*” şeirində bədii əksini tapmışdır.

*“Mən ölmüşəm, ağlayan yox,
Gözlərimi bağlayan yox,
Bir od yaxıb dağlayan yox,
Soyuq bizi kiridibdi,
Şaxta bizi qurudubdu” - [148, s.86]*

kimi düşündürücü misraların yer aldığı şeirdə Məhəmməd Rza şahı “*Şeytan quluymuş şahımız*” ifadəsi ilə damğalayan, onu şeytanın qulu, törəməsi kimi təqdim edən şair şeirin 13-cü bəndində yazır:

*Biz bir dərya qan vermişik,
Zindanlarda can vermişik,
Qırx nəsil qurban vermişik,
Şəriəti təki nсанlar,
Təxti kimi pəhləvanlar [148, s.87].*

Bu bənddə milliyyətçə azərbaycanlı olan böyük alim Əli Şəriətinin və Qulamrza Təxtinin adının çəkilməsini təsadüf hesab etmək olmaz. Şahın cəlladları tərəfindən öldürülən bu və digər Azərbaycan azadfikirlilərinin məhvini şair fars şovinizminin alçaq hərəkatı, milli ayrı-seçkilik kimi dəyərləndirərək bildirir ki, “*neftimizi basdırıb, millətə qan qusdurduqlarından*”, dilimizi, məktəblərimizi, hətta milli kimliyimizi əlimizdən alıb bizi dustaq halına saldıqlarından bir fərd olaraq mən, xalq olaraq Azərbaycan xalqı rejimin əlindən olmazın zülmələr çəkib. Bu hissləri şair aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

Millətə varmı faydası?

Hər qab sınır-öz baydası!

Bu şeytanın öz qaydası:

“Dədəm mənə kor deyibdi,

Hər gələni vur deyibdi”.

Qorxum budur, oyun ola,

Millət yenə qoyun ola.

Kimdir bizə boyun ola?

Ki, qurdu biz qova bilək,

Qurdun şərrin sova bilək [148, s.87].

Şahlıq üsul-idarəsinə qarşı olan M.Şəhriyar İranda hökmran mövqedə olan Avropa və Amerika imperializminin həm siyasi, həm də mədəni əsarətinə qarşı çıxır. İmperialist dövlətlərin İranda at oynatmalarını qəbul etməyən şair İran inqilabını alqışlayaraq bu inqilabı İranın nicatı kimi dəyərləndirir. “*İnsansaz inqilabımız*” şeirində bir çox məsələlərə toxunan, inqilabın qələbəsində əməyi olanların adlarını çəkən, İraqın heç bir əsas olmadan İrana qarşı müharibə elan edən prezidenti Səddam Hüseyini lənətləyən, İran gənclərinin “*casus yuvası*” adlandırdığı Amerika səfirliyinə hücumuna haqq qazandıran şair yazırdı:

Casus yuvasın cavanlar aldı,

Mübarək olsun fəthül-babamız.

Bu gün Səddamın odundan qacaq,

Allah oduna varmı tabımız?

İmperializmə bac verənmərik,

Bağlanıb daha bu hesabımız [148, s.126-127].

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar humanist, insansevər və bəşəri şair olduğu qədər də millətə bağlı şair olmuş, xalqa yuxarıdan aşağı, xor baxanlara qarşı barışmaz mövqe tutmuşdur. Onun fars dilində yazdığı “Azərbaycan”, “Əsir Azərbaycanıma xitab”, “Tehran və tehranlı (Bir azərbaycanlı əsgərin gileyi)” və başqa şeirlərində ortaya qoyduğu vətəndaş və şair mövqeyini biz şairin ana dilində yazdığı bir çox əsərlərdə, xüsusulə, “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” və “Döyünmə-söyünmə” şeirlərində aydın şəkildə görə bilirik.

Özünü iranlı yox, azərbaycanlı adlandıрмаğın İranda nə qədər təhlükəli olduğu bir dövərdə, hakim fars rejiminin hakimiyyətdə olduğu dövərdə yazılan “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeirində şair milli və bəşəri düşüncələrini aşağıdakı kimi dilə gətirir, azərbaycanlıların birləşməsi məsələsini çəkinmədən ortaya qoyurdu:

Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,

Bir millətə olarmı yüz hökumət? [140, s.142].

Dünyada artıq siyasi ab-havanın mülayimləşməsini hiss edən şair şeirin sonrakı bəndlərində azərbaycanlıları ələ düşmüş fürsətdən bacarıqla istifadə etməyə, öz milli kimliyini ortaya qoymağa, birliyə, qardaşlığa, azadlıqları uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

M.Şəhriyarın mövzu və sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edən, parçalanmış Azərbaycanın bütövlüyü məsələsini önə çıxaran, əsl insan necə olmalıdır?-sualına cavab axtaran, humanizmi, tolerantlığı, bəşəriliyi təbliğ edən “Döyünmə-söyünmə” şeirinin son bəndində oxuyuruq:

Dünya hamı bir millət olub, qol-qola verrik,

Düşmən də məhəbbət tapa, bizlər yola verrik [148, s.96].

Əslində burada əsas məsələ dünya millətlərinin birləşib bir millət olmasından yox, Azərbaycan xalqının birləşməsi arzusu dilə gətirilir və tarixin amansız həqiqətlərinə - bir xalqı iki yerə bölən siyasətə etiraz olunur. Fikrimizin təsdiqi üçün şeirə nəzər salmaq kifayətdir:

Bir qərn də qardaşdan uzaqlaşmaq olurmuş?

*Qardaş deyə, bir ömr soraqlaşmaq olarmuş?
Birdən də bu qardaşla qucaqlaşmaq olarmuş?
Bunlar belə ki, arz elədim, gəldi və oldu!
Mən hər nə məhal fərz elədim, gəldi və oldu!* [148, s.94]

Bu şeirin yazılmasının çox qəribə bir tarixçəsi vardır. Problemlə ilgili olduğundan həmin tarixçəni burada verməyi lazım hesab edirik. M.Şəhriyar irsinin çox mötəbər tədqiqatçılarından olan professor Həmid Məmmədzadə yazır: “1970-ci ildə (1349-cu il) B.Səhənd M.Şəhriyarın dostlarından doktor Əhməd Şəms ilə Tehrandan Təbrizə gəlib şairi Tehrana qonaq dəvət edirlər. Nə qədər israr etsələr də şairi razı sala bilmirlər. İkinci dəfə Rza Xamnəyi ilə Təbrizə gələn doktor Əhməd Şəms bildirir ki, məşhur iranşünas alim professor Rüstəm Əliyev Bakıdan Tehrana gəlib, təkid edir ki, məni M.Şəhriyarla görüşdürün. Dostlarının xahiş və təmənnaları şairi yumşaldır. M.Şəhriyar, həyat yoldaşı Əzizə və Böyük Nikəndiş doktor Şəmsin məşinü ilə Tehrana yollanırlar. M. Şəhriyarı və ailəsini dostları qarşılayır və B.Səhənd onları bir ay evində qonaq saxlayır. Tehrana çatdıqları günün səhəri şairlə professor Rüstəm Əliyevi görüşdürürlər. Şəxsi tanışlıqları olmasa da, görüşləri çox təsirli və səmimi olur. Gecə yarısına qədər söhbət edirlər. R.Əliyev şairdən xahiş edir ki, ona öz səsi ilə şeirlərinin yazıldığı bir lent hazırlasın və öz əlyazması ilə bir şeir bağışlasın. M.Şəhriyar elə həmin gecə, iyirmi dəqiqə müddətində bu şeiri yazaraq əlyazması halında R.Əliyevə təqdim edir” [154, s.279].

Cənubi Azərbaycandakı vəziyyətlə Şimali Azərbaycandakı vəziyyəti müqayisə edən şair şeirin bir bəndində yazır:

*Sizlərcə “Böyük” inqilabız” xalqı ayıldı,
Çapqın mal olan, mal-davar olsun da, qayıtdı,
Amma bizim insanlarımız getdi ki, getdi,
Qafqaz qayıdıb dönmədi öz kəc mədarından,
Qismət hələ yox Şəhriyara Bəxtiyarından* [148, s.95].

Göründüyü kimi, bu bənddə Boyük Oktyabr Sosialist İnqilabına, Şimali Azərbaycanın azad bir ölkə olmasına, Azərbaycandan gedənlərin doğma yurdlarına

qayıtmasına, İrandan, Cənubi Azərbaycandan gedənlərin isə hələ də müxtəlif ölkələrdə didərgin halında yaşamasına işarə edilir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli şeirlərində milli kimlik və milli yaddaşın inikası məsələlərini araşdırarkən, şairin türklüyə, türk dilinə və Türkiyəyə bəslədiyi dərin ehtiram məsələsinə də münasibət bildirməyi vacib bildik. Türkiyənin çox ünlü ədəbiyyatşünaslarından olan Əli Yavuz Akpınar şairin yaradıcılığından, xüsusilə onun *“Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”* şeirindən bəhs edərkən qeyd edir ki, onun şeirlərinə *“artıq türkcülük şüurunun da geniş şəkildə qatıldığını görürük”* [3]. Müəllif *“buna səbəb olaraq şairin şeirlərinin Türkiyə, Şimali Azərbaycan və İraqda böyük maraq və həyəcanla qarşılanmasını, şairin siyasi dairələr tərəfindən narahat edilməsini və izlənilməsini göstərirdi”* [46, s.81].

M.Şəhriyar fars dilində yazdığı bir çox əsərlərində olduğu kimi, *“Türkün dili”*, *“Dərya elədim”*, *“Türkiyəyə xəyali səfər”*, *“Türk övladı, qeyrət vaxtıdır”* şeirlərində həm türk dilini vəsf etmiş, həm də özünün türk oğlu olması ilə fəxr etdiyini aşkarcasına bildirmişdir. Şairin milli kimlik məsələsini özündə ehtiva edən məşhur *“Heydərbabaya salam”*, *“Azərbaycan”*, *“Səhəndim”*, *“Tehran və tehranlı”* və s. əsərləri dediklərimizə bariz sübutdur. Azərbaycan dilinin İranda rəsmən qadağan olunduğu, məhəlli səciyyəli ləhcə adlandırıldığı dövrdə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz, türk dili və türkcülüüyü təbliğ edən bu tipli əsərlər yazmaq sənətkardan cəsarət və qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bu şeirlərdən birincisi, yəni *“Türkün dili”* qəzəli İranda dil ayrışdırıcı salan, xüsusilə, Azərbaycan dilinin işlədilməsinə qadağalar qoyan fars millətçilərinə ünvanlanmış kəskin ittihamnamədir. *“1969-cu ildə (1348-ci il) yazılmış şeir Şəhriyarın əlyazmasında “Əsil olmaz” başlığı ilədir. Bu şeiri ilk dəfə M.Şəhriyar “Heydərbabaya salam” poemasına müqəddimə yazmış doktor Mehdi Rövsənzəmirin evində ali məktəb müəllimlərinin qarşısında oxumuş və əsər çox böyük rəğbətlə qarşılanmışdır”* [154, s.61, 277].

“Ötməz, oxumaz bülbülü salsan qəfəs içrə,

Dağ-daşda doğulmuş dəli ceyran həmil olmaz” [148, s.99]

-deyən şair bu əsərində Azərbaycan xalqının İranın həyatında oynadığı rol barədə önəmli fikirlər söyləmiş, İranın Azərbaycan xalqını və onun dilini zəlil gününə salmasından acı-acı gileylənmişdir. Fikrimizin təsdiqi üçün bəzi beytlərə diqqət edək:

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,

Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir,

Xan yorğanı kənd içrə məsəldir mitil olmaz.

Azər qoşunu qeysəri-Rumu əsir etmiş,

Kəsra sözüdür, bir belə tarix nağıl olmaz [140, s.24-25].

Nümunə kimi verdiyimiz ilk beytdə şair bildirir ki, fars dilində xeyli Azərbaycan, türk mənşəli sözlər işlənir və fars şairləri əsərlərində bizim sözlərdən yetərinə bəhrələniblər. XX əsr farsdilli satirik ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələri olan Seyid Əsrəfəddin Gilani, Mirzə Əliəkbər Dehxuda, Əbülqasim Lahuti və başqaları birbaşa M.Ə.Sabirin təsiri ilə əsərlər yazmış, bəzən onun Azərbaycan dilində olan şeirini İran həyatına uyğunlaşdıraraq fars dilində öz şeirləri kimi dərc etmişlər. “*Sabir kimi süfrəli, istedadlı bir şair simic, xəsis olmaz*”-deyəndə şair M.Ə.Sabirin İranda çox tanınmasına və fars şeirinə göstərdiyi təsirə işarə edir.

Nümunədəki üçüncü beytin dərin mənası var. “*Azər qoşunu*” deyəndə türk ordusu nəzərdə tutulur. Səlcuqilərdən olan sultan Alp Arslan (1029-1072) 1071-ci ildə Bizans (Vizantiya) imperatoru Roman Diogeni məğlub edərək əsir almış və Kiçik Asiyadakı Bizans torpaqlarını öz dövlətinə qatmışdı. “*Kəsra sözüdür*” deyəndə müəllif milliyyətə azərbaycanlı olan tanınmış İran alimi, qədim və orta dövrlər ədəbiyyat və tarixinin mötəbər tədqiqatçısı olan Seyid Əhməd Kəsrəvini nəzərdə tutur. Yəni bu məsələ barədə S.Ə.Kəsrəvi yazdığından bu “*tarix*” yalan, əfsanə ola bilməz.

Bunları xatırlatmaqla M.Şəhriyar bir daha bildirir ki, Azərbaycansız İran başı üstündə olmayan bədən kimidir. Farsların bunları bilə-bilə Azərbaycan xalqına, onun dilinə xor baxmaları şairi haqlı olaraq narazı salır.

“İnsan odur tutsun bu zəlil xalqın əlindən” - deyən şair yurddaşlarına məsləhət görür ki, öz şəxsi mənafeələrini yox, onsuz da milli hüquqları əllərindən alınmış milləti düşünsünlər. Şair fikrini üstüörtülü olaraq belə ifadə edir:

*Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,
Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz* [148, s.100].

“Dərya elədim” adlı qəzəlində özünün dogma dilinə olan sayğısını:

*Türki bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mərəkəni məhşəri-kübra elədim, -* [148, s.128]

kimi bildirən şair sonrakı beytlərdə qatı millətçi rejimin ana dilimizin başına oyunlar gətirməsinə kəskin etirazını bildirməklə yanaşı, “analar oxşaması, laylay dili” olan bu dilin məhz onun kimi şairlərin sayəsində yaşadığını və əbədi olaraq var olacağını aşağıdakı şəkildə ifadə edir:

*Türkinin canını almışdı həyasız tağut,
Mən həyat aldım ona, haqq üçün əhya elədim.
Türki, vallah, analar oxşağı, laylay dilidir,
Dərdimi mən bu dəva ilə müdava elədim* [148, s.128].

M.Şəhriyarın anadilli poetik irsi içərisindəki bəzi şeirlərdə İstanbul və Türkiyə adına rast gəlməklə yanaşı, biz onun birbaşa Türkiyəyə həsr etdiyi əsərlə də rastlaşırıq. Bu, “Türkiyəyə xəyali səfər” şeiridir ki, bu əsərdən lirik poema kimi də bəhs etmək olar.

*“Gəlmişəm nazlı hilal ölkəsinə,
Fikrətin incə xəyal ölkəsinə.
Akifin marşı yaşardıb gözümü,
Baxıram Yəhya Kamal ölkəsinə”*- [140, s.163]

bəndi ilə başlanan 27 bəndlik şeirin səkkizinci bəndinə qədər xəyalən səfər etdiyi Türkiyəni Akifin “nazlı hilal”, Fikrətin “incə xəyal” ölkəsi, “İlsam ocağal” adlandıran şair Ayasofiya, Konya kimi yerlərin, Cəlaləddin Rumi, Yəhya Kamal kimi ədiblərin adını çəkir, Məhməd Akifin “İstiqlal marşı” şeirindən təsirləndiyini iqrar edərək 8-ci bənddə yazır:

Deyirəm Akif ilə gah cumalım

*Üfün cilveyi-maviyyətinə.
Gah Kamaldan qol alıb yüksələlim,
Baxalım Fikrətin ülviyyətinə [140, s.164].*

M.Şəhriyar bu şeirinin bir çox yerlərində İstanbul, Ankara, Türkiyə, türk, türk oğlu sözlərini işlədir ki, bu da onda türkçülük şüurunun nə qədər güclü, böyük və dərin olduğuna dəlalət edir. Şeirin dilində Anadolu şivəsinə aid “*əvət, iştə, nəradə, sancaq, bilməm, baxalım, yüksələlim, gedəlim, cumalım*” kimi kəlmə və bunlara əlavə olunan bəzi şəkildən istifadə diqqəti cəlb edir” [46, s.103].

Şair Türkiyədən nə qədər vurğunluqla danışsa da, yenə də özünün Azərbaycan türkü olmağı ilə fəxr edərək yazır:

*Mən də Azər balası, türk oğlu,
Qonağam doğma qarındaşlarıma.
Demişəm ayrı düşən leşlərimi,
Gedəlim, vəsl edəlim başlarıma [140, s.166].*

Şəhriyarın 1986-cı ilin sentyabr ayında yazdığı “*Türk övladı, qeyrət vaxtıdır*” şeiri də onun türkçülüğü və milli mənlik şüurunu təbliğ edən əsərlərindəndir. Burada başlığa çıxarılmış “*türk övladı*” kəlmələri geniş mənada olub, təkcə Cənubi və Şimali Azərbaycana deyil, Türkiyə Respublikasına, türk dünyasına da şamil edilə bilər.

Şair burada çox mühüm, önəmli bir məsələyə toxunaraq əlifba dəyişkənliyi üzündən türk xalqlarının bir-birindən ayrı düşməsinə ürək ağrısı ilə qeyd etmişdir. Məlum olduğu kimi, VIII əsrdən başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinə qədər müsəlman-türk xalqları ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə etmiş, eyni əlifbadan yararlanmağı onlar arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələri zəifləməyə qoymamışdır. XX əsrin 30-cü illərindən aparılan əlifba islahatları istər-istəməz türkdilli xalqlar arasında rəqiblərin çətinləşməsinə səbəb olmuş, klassik mətnlərin oxunması problemə çevrilmişdir ki, bu hal indiki zamanda daha çox hiss olunmaqdadır. Bunları nəzərə alan M.Şəhriyar əlifba məsələsini türk xalqlarının bir-birindən aralı düşməsinin əsas elementlərindən biri hesab edərək ərəb qrafikası ilə olmayan əlifbaları “*Şeytan əlifbası*” hesab etmiş, hissiyyətə qapılaraq yazmışdır: “*Ayırıb şeytan əlifbası sizi Allahdan*” [140, s.209].

Təbii ki, şairin bu fikri ilə razılaşımaq çətindir və bunu yaşadığı mühitin sənətkara təsiri kimi də dəyərləndirmək olar. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu şeirin əsas qayəsi tək əlifba problemi deyil, həm də türk xalqlarının birliyi məsələsidir və əsər də məhz bu cəhətdən maraq doğurur, əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da açıq şəkildə söyləməliyik ki, Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar türk xalqlarının birliyini dil, əlifba birliyində olduğu kimi din birliyində də görür və yazırdı:

*Türklərin qeyrəti Türkiyədə, Qafqazda gərək
Qaynasın, indi ki, islamda cihad meydanıdır.
Kərbəla faciəsi təcdid olur İranda,
Qeyrətin qaynasa, bil ki, bu Hüseyinin qanıdır.*

*Akifin şeirinə bax, gör nələr etmiş bizə küfr,
Hər qədəm bir quyu qazmış, nə də salmış dərinə.
Biz də islama qayıtmaqda gəlin əlbir olaq,
Türklərin hər iki dünyası qayıtsın yerinə. [140, s.209-210].*

M.Şəhriyarın türk dünyasının birliyi arzusu nə qədər cazibədar görünərsə də, dünyanın belə bir çətin vaxtında reallaşması hələ ki, arzu olaraq qalır. Amma Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşü, Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ilin 12 noyabr tarixində Türk Dünyasının Ali Ordeni ilə təltif edilməsi göstərir ki, türkdilli dövlətlər arasındakı birlik, həmrəylik, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulmuş əlaqələr möhkəmlənməkdə, Türk Dövlətləri Təşkilatının dünya üçün önəmi artmaqdadır. Türk xalqları arasındakı birlik, qardaşlıq gündən-günə möhkəmlənir və böyük coğrafi məkan əhatə edir. Minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməliyik ki, İkinci Qarabağ savaşında, Vətən müharibəsində Türkiyənin dəstəyi Qələbəyə olan inamımızı daha da artırdı. Bu haqq savaşında Azərbaycana əlavə güc verən müharibənin ilk saatlarından başlayaraq son dəqiqələrinə qədər qardaş Türkiyənin göstərdiyi dəstək və mənəvi dayaq oldu. Türkiyənin Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın: “Azərbaycan bu savaşda tək deyil. Türkiyə Azərbaycanın yanındadır və hər zaman yanında olacaqdır”-sözləri xalqımıza mənəvi ruh verdi. Bu

mənəvi dəstək həm də M.Şəhriyarın türklərin birliyi ilə bağlı arzusunun da nə vaxtsa gerçəkləşə biləcəyinə işarədir

Qeyd etmək yerinə düşər ki, M.Şəhriyar türk xalqlarının tarixinin, mədəniyyətinin qədim və böyüklüyünə görə daim fərəh duymuş, türk millətinin zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlərini ən qabarıq formada tərənnüm etmişdir. *“Turkun dili tək sevgili, istəkli dil olmaz”, “Türkü, vallah, analar oxşarı laylay dilidir”* və s. kimi misralarda milli təəssübkeşlik amili ön planda dayanır.

M.Şəhriyar əsərlərində Azərbaycanın şanlı keçmişini bütün ağrı-acıları ilə birgə sənətkarlıqla əks etdirməyi bacaran kamil sənətkardır. Onun poetik təqdimatında təsvir və tərənnümlə yanaşı, bir vətəndaş təəssübkeşliyi, yanğısı da mühüm yer alıb. Bu tərənnümdə millətin dünəni, bu günü ilə yanaşı, sabahı haqqında da işıqlı düşüncələrə geniş meydan verilmişdir. Şairin azərbaycançılıq ideyaları, Azərbaycan haqqında fikirləri tədqiqatların birində şairin dili ilə belə ümumiləşdirilir: *“Bizim iftixarımız budur ki, azərbaycanlıyıq. Azərbaycan milləti ölməzdir. Ölməz bir millətin məgər qabağını ala bilərlər? 50 il qabağını aldılar. Yenə şişdi, “Heydərbaba”, “Səhəndiyyə” kimi nəhənglər yaratdı. Bunlar məhv olmaz. Mən İrani mülki-Azərbaycan bilirəm. Şah İsmayıl İrani məmləkət eyləyib verdi xalqına. Azərbaycan olmasaydı, İran olmazdı. Azərbaycan olmasaydı, İranda Məşrutə olmazdı. Azərbaycan olmasaydı, İranda dini-islam olmazdı. İran bir peykərdir, bu peykərin kəlləsi, başı Azərbaycandır”* [49, s.55].

Dünyanın dialektikasına görə kainatda mövcud olan bütün canlı və cansız varlıqların dəyişməsinə ilahi hökm kimi qəbul edən şair bu harmoniyanı əsərlərində də fəlsəfi dillə əks etdirirdi. Bu dəyişilmənin poetik əksi M.Şəhriyarın demək olar ki, bütün əsərlərində, xüsusən də *“Heydərbabaya salam”* poemasında real təcəssümünü tapıb. Bir nümunəyə diqqət edək:

*Heydərbaba, dünya yalan dünyadı,
Süleymandan, Nuhdan qalan dünyadı.
Oğul doğan, dərdə salan dünyadı,
Hər kimsəyə hər nə verib, alıbdı,
Əflatundan bir quru ad qalıbdı* [148, s.44].

*Evlər qalır, ev sahibi yox özü,
Ocaqların ancaq işıldır közü.
Gedənlərin az-cox qalıbdır sözü,
Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman!
Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman!* [148, s.56].

M.Şəhriyarı bir mütəfəkkir olaraq düşündürən həm də “Süleymandan, Nuhdan qalan dünyada” insanı yaşarı edən nədir?- sorğusudur:

Bu bəşəri sorğuya M.Şəhriyarın cavabı da özünəməxsusdur :

*Çalış adın gələndə,
Rəhmət oxunsun sənə.
Dünyada səndən qalan
Axırda bir ad olu* [140, s.192].

M.Şəhriyarın yaradıcılığında mültikulturalıq və tolerantlıq elementlərinə geniş yer verməsi şairin bəşəri dəyərlərə olan ehtiramından doğur. Öz ana dilini sevən şair digər dillərə və dinlərə də hörmətlə yanaşır, dini dözümlülüyü təbliğ edir, müxtəlif dinlərə mənsub qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun yaradıcılığında etnik, dini, milli azlıqlara, onların şəxsiyyətinə böyük ehtiram təbliğ edilir. Lirik mövzuda qələmə aldığı “*Getmə, tərsa balası*” şeirində M.Şəhriyar dünyəvi şair kimi yadda qalır, onun qəhrəmanı sevdiyi gözələ görə H.Cavidin Şeyx Sənanı kimi dinini dəyişməkdən belə çəkinmir:

*Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,
Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihaya gəlim.
Şeyx Sənan kimi donquz otarıb illərcə,
Səni bir görmək üçün məbədi-tərsaya gəlim.
Gəl çıxmaq Turi-təcəllayə, sən ol cilvəyi-Tur,
Mən də Musa kimi ol Tura təcellayə gəlim* [148, s.93].

Dahi söz ustadları N.Gəncəvi, M.Füzuli kimi M.Şəhriyarın da sözü ilahiləşdirməsi, onu İsa peyğəmbərin möcüzəsi sayması sözə verdiyi dəyərin nişanəsidir. Nümunələrə diqqət edək. “*Dərya elədim*” şeirində şair yazır:

Feyzi-Ruhülqüdüş oldu mədədim Hafiztək,

Mən də Hafiz kimi ecazi-Məsiha elədim [148, s.128].

“*Rehləti-xətmi-rəsul*” şeirində oxuyuruq:

Ümmət olmazsa, imamət də olar xanənişin,

Dolanar Kəbə də getdikcə kəlisə başına.

Ümmətin əksəri məsdaqı- “ləqəd-həqqəl-qövl”

O həvari yığışanmazdı Məsiha başına [140, s.124-125].

Elmə, elm adamlarına Şəhriyarın əsərlərində böyük ehtiram və rəğbət duyulur. Digər maarifpərvər sələfləri kimi Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar da əmindir ki, hər bir millətin tərəqqisi elmdən, bilikdən keçir. Avropa ölkələrinə inteqrasiyanı dəstəkləyən şair bu qənaətdədir ki, Şərqi mistik təfəkküründən qurtulmasaq, qohumbazlıqdan, tayfabazlıqdan əl çəkməsək, işi iş bilənə tapşırmasaq, inkişafa nail ola bilmərik.

III FƏSİL

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN POEMALARI MİLLİ VƏ BƏŞƏRİ DÜŞÜNCƏLƏRİNİN BƏDİİ SALNAMƏSİ KİMİ

III.1. “Səhəndim”, yaxud “Şəhriyarın vətəniyyəsi”

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın müasiri, məfkurə və sənət yoldaşı, istedadlı şair Bulud Qaraçorlu Səhəndə (Xatırladaq ki, B.Q.Səhənd 1925-1979-cu illərdə yaşayıb yaratmışdır) həsr etdiyi “*Səhəndim*” poeması kamil sənət nümunəsidir. Çox vaxt “*Səhəndiyyə*” adlandırılan poema M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında önəmli yer tutur. Poemanı şairin digər əsərlərindən fərqləndirən əsas cəhət “*Səhəndim*”ə möhtəşəm musiqili ruhun hakim olmasıdır. Şəhriyar irsinin araşdırıcılarından olan Güntay Gəncalp (Mənuçehr Cavanşir) bu poemanı Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığının zirvəsi sayaraq “*möhtəşəm əsər*” adlandırır, nə Şərq, nə dünya ədəbiyyatında “*Səhəndim*” poeması səviyyəsində əsərin yazılmadığını qeyd edir: “*Səhəndiyyə*”də ilk gözəçarpan coşqulu musiqidir. Sonra bütün şeir vəzləri bir-birinə qarışır. Əruz, heca, sərbəst, modern şeir tipləri iç-içə girmiş. Nə ərəbcədə, nə farsçada, nə ingiliscədə belə bir əsər mövcuddur” [48].

“*Səhəndim*” poemasını diqqətlə oxuyanda hiss edirsən ki, bu əsər tam başqa bir ahəngdə, ovqatda, fərqli formada, obrazlı dildə desək-sənətkarcasına yazılıb. Həm B.Səhəndə, həm də Təbriz şəhərinin ətəyində yerləşdiyi Səhənd dağına xitab kimi səslənən poema ahəngdarlığı, tərənnümün möhtəşəmliyi ilə sakit oxucunu belə təlatümə gətirməyə, ovsunlamağa qadirdir. Əsərin bədii müqəddiməsi rolunu oynayan ilk bəndi qeyri-ixtiyari olaraq adamı yerindən tərpədir, xatirələrinə ruhi sığal çəkməklə bərabər, ürəkdə bir təlatüm yaradır, sanki milli yaddaşını silkələyib oyadır:

Şah dağım, çal papağım, şanlı Səhəndim,

Başı tufanlı Səhəndim!

Başda Heydərbabatək qarla, qırovla qarışıbsan,

*Son ipək telli buludlarla üfüqdə sarışıbsan,
Savaşarkən barışıbsan.
Göydən ilham alalı sirri səmavata deyərsən,
Hələ ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da geyərsən,
Qoradan halva yeyərsən [148, s.62].*

Məşhur xalq deyimini yada salan şair, B.Səhəndin məktub boyu xalqın, millətin taleyi ilə bağlı bəzən açıq, bəzənsə üstüörtülü nigarançılıqlarını ümumiləşdirərək onunla həmrəy olduğunu nümayiş etdirir və məsləhət görür ki, hələ ki, səbr etmək lazımdır, hələ zamanı gəlməyib, “*indi ağ kürkə bürünmədən, yazda yaşıl don geyinmək mümkün deyil*”. İlk bəndəcə idealını elan edən şair poemanın sonrakı hissələrində daha da irəliyə gedərək milli kimlik və özgürlük barədə düşüncələrini oxucuları ilə bölüşür, millətinin keçmiş qəhrəmanlarını xatırlamaqla tariximizə sanki cığır salır, yatmış milli yaddaşları silkələmək missiyasını yerinə yetirərək yurddaşlarına mübarizlik dərsi keçir.

Poemanın bütün bəndlərində mahir bir rəssamın fırça ilə çəkdiyi gözəlliklərin olduqca gözəl bədii tərənnümünü görürük. Yurdunun gözəlliklərinin rəssamının bədii təsvirini ustalıqla yaradan M.Şəhriyar bu poemasında təkcə şair deyil, həm də mahir bir rəssam rolunda çıxış edir. Şairin təbiət təsvirləri o qədər təbii, sadə, səmimi dillə qələmə alınıb ki, burada yurd yerlərinin adlarının xatırlanmasına belə ehtiyac qalmır. Huşyar oxucu o saat anlayır ki, söhbət Cənubi Azərbaycanın hansı obasından, yaşıl yamaclı yaylağından gedir. Azərbaycan torpağının, təbiətinin ecazkar bədii obrazını yaradan şair doğma yurda xitabən yazır:

*Döşlərində sonalar sinəsitək şux məmələrdə,
Nə şirin çeşmələrin var.
O yaşıl telləri yel hörmədə aynalı səhərdə,
İşvəli eşmələrin var.
Qoy yağış yağsa da yağsın,
Sel olub axsa da axsın,
Yanlarında dərələr var.
Qoy qələm qaşların uçsun fərələrlə, hamı baxsın,*

*Başlarında herələr var, sıldırımlar, sərələr var
O ətəklərdə nə qızlar yanağı lalələrin var,
Quzular otlayaraq, neydə nə xoş nalələrin var,
Ay kimi halələrin var [148, s.62].*

Şirin çeşmələrin “sonalar sinəsitək şux məmələrə” bənzədilməsi tamamilə yeni və heyrətamiz bir təşbeh olmaqla yanası, yamaclarda, qayalarda kəklik beçələrinin fərələrlə fərəhlə uçuşması da, çəmənliklərdə qızların yanaqlarına bənzəyən lalələrin açılması da, neyin sədası altında quzuların ayın-şayın otlaması da insanı daxilən saflaşdıran, ilahi bir eşqə kökləyən, mahir bir sənətkar qələmi ilə yaradılmış təbiət təsvirinin parlaq pannonudur.

Çəmənləri gül-çiçəkdən nazlı gəlin kimi bəzənən, yel əsəndə “şaxələr saz telitək çayda, çəməndə titrəşən” təbiətin gözəlliyini vəsf edən şair arzu edir ki:

*Yel o tellərdə gəzəndə nə Koroğlu çala sazın.
Ördəyin xəlvət edib göldə pərilərlə çiməndə,
Qol-qanaddan ona ağ hövlə açar qəmzəli qazın,
Qış gedir, qoy gələ yazın [148, s.62].*

Şairin təsvirində qışın gedib əvəzində yazın gələcəyini, novruzgülü, qarçiçəyinin açılacağını təkcə baharın gəlişi kimi deyil, yurda gələcək azadlıq müjdəsi kimi də dəyərləndirmək olar. Bu istəyini ustad sənətkar sətiraltı işarələrlə aşağıdakı kimi dilə gətirir:

*Qışda kəhlik həvəsilə çölə qaçdıqda cavanlar,
Qarda qaqqıldayaraq nazlı qələmqaşların olsun.
Yaz o döşlərdə nahar məndəsin açdıqda çobanlar,
Bollu, südlü sürülər, dadlı qovutmacların olsun! [148, s.63].*

Səhənd dağına müraciət edən şair onun ucalıqda Tehran yaxınlığında yerləşən Dəməvənd dağından bac aldığı elə-belə, gəlişi gözəl söz, fikir kimi şeirə gətirmir. Səhənd dağını “Şir əlindən tac alarsan” kimi öyməklə, əslində doğma yurdu Azərbaycanın nəyə qadir olduğuna işarə edir:

*Ad alıb səndən o şair ki, sən ondan ad alarsan,
Ona hər dad verəsən, yüz o müqabil dad alarsan,*

Tarıdan hər zad alarsan.

Adaş olduqda sən onla daha artıq ucalırsan,

Baş ucaldıqda Dəməvənd dağından bac alırsan,

Şir əlindən tac alırsan [148, s.63].

M.Şəhriyar dağla bərabər dağın adını özünə təxəllüs seçən Bulud Qaraçorlunun şəxsiyyət və yaradıcılığını da yüksək dəyərləndirərək poetik dillə təqdim edir:

O da şeirin, ədəbin Şah dağıdır, şanlı Səhəndi,

O da sənətək atar ulduzlara şeir ilə kəməndi,

O da Simurqdan almaqdadı fəndi.

Şeir yazanda qələmindən baxasan dürr səpələndi,

Sanki ulduzlar ələndi.

Söz deyəndə görürsən qatdı gülü, püstəni, qəndi,

Yaşasın şair əfəndi! [140, s.271].

B.Səhəndi işıq, azadlıq və xeyirxahlıq simvolu hesab edilən əfsanəvi Simurq quşu ilə müqayisə edən M.Şəhriyar onu eşqə, eşq əhlinə müştəq gördüyünü, əsərlərinin əbədiyaşar olacağını, böyük sənətkar kimi ədəbiyyat aləmində qalacağını vurğulamaqla bərabər, B.Səhəndin şeirlərinin sanki göylərdən vəhy kimi nazil olduğunu da bəyan edir:

Vəhydir şeri, mələklərdi pıçıldar qulağında,

Şəhdi var bal dodağında [148, s.63].

Şəhriyar nə səbəbə, hansı cəhətlərinə görə Səhəndi digər müasirlərindən üstün tutur, belə yüksək qiymətləndirir? sualına əsərdəki aşağıdakı misralar ən dürüst cavabdır:

O da zalım qoparan qarla, küləklə duruşandır,

Quduza, zalıma qarşı sinə gərmiş, vuruşandır,

Quduzun kürkünə zalım birələrtək daraşandır,

Amma vəchində fağır xalqı əyilmiş soruşandır,

Qara millətdə hünər bulsa, hünərlə araşandır,

Qaralarla qarışandır, sarışandır! [148, s. 63-64].

B.Səhəndi yalnız xalqına əyilən, bütün təbəqələrdən olan insanlarla, xüsusilə, kasıb-küsubla qaynayıb-qarışan, zalıma, zülmə qarşı barışmaz olan, mərd və mübariz bir insan kimi xarakterizə edən M.Şəhriyar daha sonra “*Tur törətmiş ocağında*” ifadəsi ilə onu zülmü, zülmkarlığı ilə lənətlə yad edilən Misir fironuna qarşı illər uzununu çarpışan Musa peyğəmbərə bənzədir və yazır:

*O, bir oğlan ki, pərilər su içərlər çanağında,
İnci qaynar bulağında.
Təbi bir sevgili bülbül ki, oxur gül budağında,
Sarı sünbül qucağında [148, s.64].*

“*Şairin aləmi ölməz, ona aləmdə zaval yox*”-deyən şair az sonra “*Sabirin şəhərinə doğru qatari çəkmədə sarvan, ay xəyalımdakı Şirvan!*” misralarını işlədir və yazır:

*Orda qar da yağar, amma daha güllər sola bilməz,
Bu təbiət o tərəvətdə, məhaldır, ola bilməz,
Əmr peymanəsi orda dola bilməz [148, s.64].*

Diqqət edilərsə, bu misralar çox incə mətləblərdən xəbər verir. Şair açıq kontekstdə deməsə də, M.Ə.Sabirin şəhəri Şamaxını və Şirvanı xatırlamaqla, əslində parçalanmış Azərbaycan problemini yada salır. Bu misralarla o, İranın tərkibində olan, ana dilində məktəbi, mətbuatı olmayan Cənubi Azərbaycanla öz dilində məktəbi, mətbuatı, radio və televiziya, ümumiyyətlə, hər cür milli təsisatlara malik olan Şimali Azərbaycanı müqayisə edir, cənublu soydaşlarımızın halına acıyır.

Xalqın tarixi keçmişini “*Qəsrlər vardı qızıldan, qalalar vardı əqiqdən*” kimi obrazlı ifadələrlə xatırladan şair xəyala dönən tarixi olayların və şəxsiyyətlərin adını ehtiramla yad edir, digər əsərlərində üstüörtülü şəkildə danışsa da, B.Səhəndə müraciətində kəskin mövqedən çıxış edir, onunla eyni dərddə, eyni məslək və əqidədə olduğunu çəkinmədən, açıq şəkildə bəyan edir. Misralara diqqət edək:

*Qanad istər bu fəza, qoy qala tərlanlı Səhəndim,
Eşit öz qissəmi, dastanımı, dastanlı Səhəndim:
Səni Heydərbaba ol nərələrilə çağıranda,
O səfil, darda qalan, tülkü qovan şir bağıranda,*

*Şeytanın şıllağa qalxan qatırı noxta qıranda.
“Dədə Qorqud” səsin aldım, dedim arxamdı, inandım,
Arxa durduqda Səhəndim Savalantək havalandım,
Selə qarşı qovalandım [148, s.66].*

Mahiyyət və ideyanı anlamaq üçün burada işlənən adlara da fikir vermək lazımdır. M.Şəhriyar “Dədə Qorqud” deyəndə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını deyil, B.Səhəndin sözügedən əsərin motivləri əsasında yazdığı “Dədəmin kitabı” poemasını nəzərdə tutur.

Cənubi Azərbaycan tədqiqatçılarından Əsgər Fərdi belə hesab edir ki, “Dədə Qorqud” səsin aldım, dedim arxamdı, inandım” misrası “Baba Gürgür” səsin aldım, dedim arxamdı, inandım” şəklindədir və “Baba Gurgur” İraqda yaşayan kərkük türklərindən Hüseyinqulu Məruf tərəfindən “Heydərbaba”ya nəzirədir” [156, s.169].

Burada:

*Coşqunun da qanı coşdu, mənə bir haylı səs oldu,
...Rahimin nəyəsi qovzandı, deyən toplar atıldı,
...Rustəmin topları səsləndi, deyən bomlar açıldı
Bizə gül-qönçə saçıldı [148, s.66] -*

kimi misralar məqsədyönlü şəkildə işlənmişdir. Burda vacib bir məqamı xatırladaq ki, misralarda adları çəkilən sənətkarlar əsərlərini Azərbaycan dilində yazmış və milli istiqlal mübarizəsinə xidmət etmişlər.

Poemanın son bəndləri, demək olar ki, parçalanmış Azərbaycanın ən ağırılı məsələlərindən olan ayrılıq probleminə həsr olunmuşdur. Ustad sənətkar onun səsinə Şimali Azərbaycan şairlərinin həvəslə səs verdiyini dağların dağlara dayaq durması, Arazın sularının durularaq qaranlıqlara çıraq tutması, aydın şəfəq olması, “o tayın nəyəsi” kimi dəyərləndirərək yazır:

*Dağlı Heydərbabanın arxası hər yerdə dağ oldu,
Dağa dağlar dayaq oldu,
Arazım ayna çıraq qoymada, aydın şəfəq oldu,
O tayın nəyəsi qovzandı, ürəklər qulaq oldu,
Yenə qardaş deyərək qaçmada başlar ayaq oldu,*

Qaçdıq, üzləşdik Arazda, yenə gözlər bulaq oldu,

Yenə qəmlər qalaq oldu.

Yenə qardaşsayağı sözlərimiz birsayaq oldu [148, s.67].

Lakin şair təəssüf edir ki, görüşmək ümidimiz yaransa da, yenə mümkün olmadı, “*eşqim damaq oldu*”. Amma şair ümidini itirmir, inanır ki, ayrılıqlar nə vaxtsa bitəcək, “*elimi, arxamı gördükdə zalım ovçular qısılacaq, azadlıq seli zülmü basıb silib-süpürəcək, gül kimi üzlərdən göz yaşsı silinəcək və tarixi həqiqət yerini alacaq*”.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin çulğalaşdığı ümidini şair poetik dillə belə ifadə edir :

Elimi, arxamı gördükdə zalım ovçu qısıldı,

Sel kimi zülmü basıldı, zinn arx oldu, kəsildi.

Gül gözündən yaşsı sildi,

Tor quran ovçu atın qovmada sındı, geri qaldı,

Özü getdi, yeri qaldı [148, s.67].

Dünyadakı siyası çəkişmələrin bədii çözümlünü versə də, şairin ürəyi səksəkədədir. M.Şəhriyarın qəlbində inamla yanaşı, bir şübhə də var:

Nə bilim, bəlkə, təbiət özü namərdə gün ağlar

Əyri yolları açarkən, düz olan qolları bağlar,

Sağ olan sinəni dağlar[148,s.67].

Amma Şəhriyar əmindir ki, dünyanın işləri həmişə bu sayaq baş-ayaq ola bilməz. Millət əvvəl-axır cana doyacaq, bir gün səbr kasası daşacaq və ayağa qalxaraq haqqını tələb edəcək, zülmün daşını daş üstə qoymayacaq. Onda dağlar da daha zülmün binasını yıxan qüvvələrin qarşısında qalxan olub duruş gətirə bilməz:

Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,

Məhşər olmaqdadı bunlar, hamı vulkan olacaqdır.

Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,

Vay!.. Nə tufan olacaqdır! [148, s.67].

“*Divani-türki*”də bu misradan sonra Əsgər Fərdi M.Şəhriyarın başqa nəşrlərində olmayan 17 misra artırmışdır ki, həmin misraları burada olduğu kimi verməyi lazım bilirik:

*Dərdimiz sanma ki, bir Təbrizü Tehrandır, əzizim,
Ya ki, biz türkə cəhənnəm olan İrandır əzizim,
Yox, bu din davasıdır, dünya tilit qandır, əzizim,
Türk ola, fars ola, düzlük daha talandır, əzizim,
Biz atan dindir, atan da bizi dindir, əzizim,
Samiri mürtəd edib hər nə müsəlmandır, əzizim,
Ümmətin Harunu məntək lələgiryandır, əzizim,
Hər tərəfdən qılıc endirsələr, qalxandır, əzizim,
Bir bizim dərmanımız Musiyi-İmrandır, əzizim,
Gələcək şübhəsi yox ayeyi-Qurandır, əzizim,
O hamı dərdlərə dərmandır, əzizim.
Doxtur olduqda bəşər bu yaranı sağlamaq olmaz,
Olmasa Allah əli dil mərəzin çağlamaq olmaz,
Dağlamaqda əlac olsa, bir eli dağlamaq olmaz,
Dini atmış elə, yavrum, daha bel bağlamaq olmaz,
O gülüb-ağlaya da, onla gülüb-ağlamaq olmaz,
Şeytanı yağlamaq olmaz [153, s.59-60].*

Şəhriyarın anadilli irsinin araşdırıcılarından olan professor İslam Qəribli bu misraları Şəhriyarınkı hesab etmir və yazır: “*Bizcə, artırılan bu on yeddi misra M.Şəhriyarın deyil. Ə.Fərdi ondan dinçi bir şair obrazı formalaşdırmaq üçün bu misraları özündən əlavə etmişdir*” [140, s.281].

Poemanın ərsəyə gəlməsində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvər şair kimi tanınan B.Səhəndin Məhəmmədhüseyn Şəhriyara yazdığı məktubu böyük əhəmiyyətə malikdir və bu mənzum məktub M.Şəhriyar üçün tək cə bədii istiqamət yox, həm də ilham mənbəyi rolunu oynamışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə uzun illər yaşadığı Tehrandan doğma şəhəri Təbrizə dönən və burada məskunlaşan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1960-1970-ci illərdə ruhi sarsıntılar keçirir,

guşənişin həyatı sürərək yaxın əqrəbalarından başqa kimsə ilə görüşmək istəmir. 1967-ci ildə (1346-cı il) Bulud Qaraçorlu Səhənd şairlə görüşmək üçün Tehrandan Təbrizə gəlir. Dəfələrlə cəhd etsə də, istəyinə nail ola bilmir, Şəhriyar onunla görüşməkdən qətiyyətlə imtina edir. Məqsədindən dönməyən B.Səhənd başqa bir variantda əl ataraq qələminin gücündən istifadə edir. O, 1968-ci ilin fevral ayının 10-da (Hicri-şəmsi təqvimlə 21.11.1346-cı il- E.İ) heca vəzninin 11-lik ölçüsündə olan:

*Bir əlimdə qələm, bir əldə kağız,
Xəyalım boylanır damdan, divardan.
Başımda yar bağıın gəzmək havası,
Qapılar bağlıdır, yol tapım hardan?,-*

bəndi ilə başlanıb:

*Şairim, yubanma, yoldadır karvan,
Qulaq as, dünyada gör bir nə səsdir?!
Bağrını sıxmasın atılan toplar,
Qırılan zəncirdir, sınıan qəfəsdir! [134, s.33-38]*

bəndi ilə tamamlanan 45 bəndlik “Hörmətli ustad böyük Şəhriyara” adlı mənzum məktub yazaraq şairin yaxın qohumu Bəhruz Dövlətabadi vasitəsi ilə ona göndərir. Qeyd etmək lazımdır ki, B.Səhəndin bu məktubu şairin yaşadığı dövrdə çox böyük əks-səda yaratmış, ədəbi hadisə kimi qarşılanmış, yaradıcı mühitdə bir ilğım kimi parlamışdı.

Mənzum məktubunda Bulud Qaraçorlu Səhənd onu narahat edən milli problemləri şeir dili ilə M.Şəhriyara bəyan etmiş, ustad sənətkardan onun səsinə səs verməsini istəmişdi. Millətin faciəsində özü qarışıq bütün ziyalıları qınayaraq xalqın milli ruhunu qaldırmağa çağırış edən B.Səhənd bütün qələmdaşlarını vətənə borclu sayır, hamını şah zülmünə, istibdadına qarşı birgə mübarizəyə səsləyirdi:

*...Borc altda yaşamaq yamandır, qardaş,
Borcluyuq, borcluyuq həm mən, həm də sən.
Gör nə rüzigarda, gör nə gündədir,
Şəhriyar bəsləyən bu el, bu vətən!
Çaylara sədd vuraq, zülmə hədd vuraq,*

*Haqdara tapşıraq haqqı hər yerdə,
Qısır qumsallara cummasın sular,
Zəmilər göz göyə dikməsin bir də [155, s.471-472].*

Səhəndin sözügedən şeiri bütövlükdə millətin harayına yetmək üçün açıq çağırış idi və M.Şəhriyarın “*Səhəndim*” poemasını yazmasına da şeirdəki dərin milli ruh, vətənpərvərlik hissi səbəb olmuşdu. Müqayisə üçün həmin bəndlərdən bir neçəsini burada nümunə kimi veririk:

*Elimizə nə gün ağlamışıq biz?
Bağın şaxta vurub, bostanı yanıb.
El bizə neyləsin, nə gün ağlasın,
Ağzı qıfillanıb, dili bağlanıb.
...Yazaq, hər misramız bir bayraq olsun,
Həqiqət bayrağı, zəfər bayrağı!
Parlasın mayaqtək, yansın çıraqtək,
Gələcək mayağı, ümid çıraqı!
...Dağları qoparaq, dərələr dolsun,
Köpüklü suları calayaq düzə.
Yaşarsın qurumuş kolların kökü,
Baharı qaytaraq vətənimizə! [155, s.470-472].*

Bu məsələ ilə bağlı professor İslam Qəriblinin M.Şəhriyarın poemasına yazdığı şərhlərdə oxuyuruq: “*M.Şəhriyarın bu vaxta qədər B.Səhəndlə şəxsi tanışlığı yox idi. B.Səhəndin məktubunu oxuyan şair bərk mütəəssir olur və cavab məktubu yazaraq Bəhrüz Dövlətabadi vasitəsi ilə ona göndərir. Məktubu alan B.Səhənd çox sevinir, qərara alır ki, M.Şəhriyarı Tehrana, öz evinə qonaq çağırınsın*” [140, s.269].

M.Şəhriyardan məktub alan Bulud Qaraçorlu Səhənd dəfələrlə şəxsən özü və dostları Təbrizə şairin yanına gəlsələr də, M.Şəhriyar dəvəti qəbul etmir və Tehrana dönmür. B.Səhənd M.Şəhriyarın ən yaxın dostlarından biri olan Böyük Nikəndişin vasitəçiliylə, nəhayət, ustadın razılığını ala bilir. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1970-ci ilin iyun ayında (Hicri-şəmsi təqvimlə 1349-cu ilin tir ayı-E.İ) Tehrana gedir. Tehrandə onu Bulud Qaraçorlu Səhənd, Firidun Məşiri (Sayə), Hüseyinqulu Katibi

qarşılayırlar. M.Şəhriyar Səhəndin Şimrandakı evində 15 gün qonaq qalır. Şəhriyarın dostları və onu sevənlər şairlə görüşə gəlir, ədəbi məclislər qurulur. *“Həmin məclislərin birində şair “Səhəndim”i oxuyur və məzmununu Azərbaycan dilində bilməyənlər üçün özü farscaya tərcümə edir”*[154, s.281-283].

M.Şəhriyarın B.Səhəndin səsine səs verərək *“Səhəndim”* kimi monumental bir əsər yaradaraq poemada özünü *“Azər elinin bir yaralı nisgili, nisgil olsa da əbədi sevgili”* adlandırması, harada, hansı vəziyyətdə olsa da, fikir-zikrinin daima xalqının yanında olduğunu bəyan etməsi, *“elimin farsıca da dərdini söylər diliyəm mən”* deməsi şairin vətən eşqi ilə çırpınan ürəyinin sədası kimi səslənir :

*Dedin: Azər elinin bir yaralı nisgiliyəm mən,
Nisgil olsam da, gülüm , bir əbədi sevgiliyəm mən,
Yad məni atsa da, öz gülşənimin bülbüliyəm mən,
Elimin farsıca da dərdini söylər diliyəm mən,
Haqqa doğru nə qaranlıq isə, el məşəliyəm mən,
Əbədiyyət güliyəm mən* [148, s.68].

“Elimin farsıca da dərdini söylər diliyəm mən” misrası ilə M.Şəhriyar əsərlərinin böyük hissəsini hakim fars dilində yazsa da, yad dildəki yaradıcılığında belə həmişə millətinin və elinin dərdlərini qabartdığına işarə edirdi.

Özünü tam haqlı olaraq *“elinin farsıca da dərdini söylər dili”*, *“əbədiyyət gülü”* adlandıran Şəhriyar şair dostuna xitabında həm də milli məsələdə onunla həmfikir olduğunu, eyni cəhbədə dayandığını və axıracan da məsləkinə sadıq qalacağını elan edirdi:

*Amma məndən sarı, sən arxayın ol, şanlı Səhəndim,
Dəli ceyranlı Səhəndim.
...Mən Əli oğluyam, azadələrin mərdi, muradı,
O qaranlıqlara məşəl, o işıqlıqlara hadi,
Həqqə, imana münadi!
Başda sınımaz sipərim, əldə kütəlməz qılıcım var!* [148, s.68].

M.Şəhriyarın yaradıcılığının ikinci mərhələsində, tam peşəkar şair kimi püxtələşdiyi, tanındığı bir dövrdə yazdığı *“Səhəndiyyə”* poeması anadilli

yaradıcılığının şah əsərlərindən hesab olunur. “Səhəndiyyə” nə vəzn, nə forma, nə mövzu baxımından adi əsər təsiri bağışlamır. Poemaya “Koroğlu” dastanındakı kimi möhtəşəm, mübariz milli ruh hakimdir. Əsəri oxuyarkən xalqımızın qəhrəmanlıqlarla dolu şanlı keçmişi gözlərimizin önündə bir daha canlanır. Koroğlunun nərəsi qulağımızı deşir, Qıratın şahə qalxmasından səksənirik, dağ çayının hayqırtısından qanımız coşur, Üzeyir bəyin “Üvertüra”sını, “Cəngi”, “Misri” kimi mübarizə ruhlu möhtəşəm saz havalarının sədası ruhumuzu qanadlandırır, qalibiyyətə, azadlığa inam hissi duyğularımıza hakim kəsilir, yaddaşımızda qalaqlanmış xatirələr bir-bir varaqlanır, kimliyimiz, şanlı keçmişimiz göz önündən kino lenti kimi keçir və ən əsası, milli mənliliyimizi oyadır, içimizi qərribə bir daxili hisslə coşdurur ki, sən güclüsən, sən mətinsən, sən kölə deyilsən, sən azad insansən, sən bu yurdun sahibisən və bu Vətən sənindir! Bu elə bir möhtəşəm hissdır ki, odun-alovun içindən keçməyə, düşməndən bac almağa insana cəsarət verir, mətinləşdirir, mənən gücləndirir, ruhən qanadlandırır, dünəninə qürur, sabahına inam hissi oyadır. İnandırır ki, həyatın mənası koramal kimi sürünməkdə yox, şahin kimi sonsuz ənginliklərdə qanad çalıb süzməkdədir. “Səhəndiyyə” poeməsindəki bu nikbin ruh M.Şəhriyarı böyük rus ədibi Maksim Qorki ilə yaxınlaşdırır. “Səhəndiyyə” ilə “Şahin nəğməsi” arasında ədəbi bağlılıq hər iki əsərin məğrurluğu, cəsarəti tərənnümündə, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış ruhunu, ideyasını təbliğ etməsindədir.

Akademik İsa Həbibbəyli çox haqlı olaraq qeyd edir ki, *“Azərbaycan dilində yazılmış bu təsirli poema Vətən haqqında qüvvətli poetik simfoniya kimi səslənir”* [59, s.25].

Ədəbiyyatşünas alimlər B.Səhəndin çağırış ruhlu bu şeirinin təsiri altında yazılmış “Səhəndiyyə” poemasını M.Şəhriyarın yaradıcılığında, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi hadisə kimi qiymətləndirirlər. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Səhəndiyyə” poemasını Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poetik silsiləsinin davamı, daha çox isə mənalı yekunu kimi də qəbul etmək olar... Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Səhəndiyyə” poeması Bulud Qaraçorlu Səhəndin məktubu ilə birlikdə Azərbaycan şeirinin təzə və mənalı bir “Vətəniyyə”sidir* [59, s.25].

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Güney Azərbaycanda Şəhriyardan sonra ikinci şair məhz Bulud Qaraçorlu Səhənddir ki, əsərləri ədəbi mühitdə belə geniş dairədə rezonans doğura bilib və çoxlu nəzirələr yazılıb. *“Hörmətli ustad böyük Şəhriyara”* şeirində:

*Bu gün mən Səhəndəm, sən Şəhriyarsan,
Gəl başın ucaldaq qoca Təbrizin.
Bir kərə yadların daşını ataq,
Çəkək qayğısını öz elmizin [155, s.470] -*

deyən B.Səhəndə Şəhriyarın böyük sevgi və şövqlə yazdığı *“Səhəndiyyə”* poeması hər iki sənətkara böyük şöhrət, uğur gətirdi. Bu poemadan sonra B.Səhənd həm vətənində, həm də bütün türk dünyasında vətənpərvər və istedadlı bir şair kimi tanındı, sevildi.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından olan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Pərvanə Məmmədli haqlı olaraq yazır: *“Qeyd etmək lazımdır ki, Səhənd yaradıcılığına ən böyük qiyməti bir şeirində “O elə bir şair idi ki, mən Şəhriyardan bac alırdı” sözləri ilə Şəhriyar özü vermişdi”* [109, s.142].

Türkiyəli tədqiqatçı, doktor Yusif Gədikli *“Səhəndiyyə”* poeması barədə maraqlı mülahizələr irəli sürür. Müəllif əsərin alt qatlarında dərin məzmunun, ictimai-siyasi fikrin gizləndiyini qeyd edərək yazır: *“Tufanlı, şanlı, çalpapaqlı Səhənd” şair Səhəndlə adaş olunca daha çox ucalır, daha cəlalətli olur. Çalpapaqlı olma həm dağın qarlarına, həm elin ucalığına işarədir. Çünki papaq şərəf və qürur simvoludur. Səhənd dağı bu ucalıq və möhtəşəmliyi ilə Dəməvənd dağından, yəni farslardan bac, şir əlindən tac alır. Şirin əlindən tac almaq azadlığını qazanmaq, hakimiyyətə sahib olmaq deməkdir”* [46, s.88-89].

Burada poemanın vəznə və quruluşu barədə də bəzi mülahizələrimizi bildirmək istəyirik. Anadilli əsərlərini əruz və heca vəznində yazan M.Şəhriyar bu əsəri yazarkən fərqli bir yol seçmiş, poemanı daha çox azad şeir üslubunda qələmə almışdır. Dərindən diqqət edəndə aydın şəkildə görmək olur ki, *“Səhəndiyyə”* nə əruz, nə heca vəznlərinin qəliblərinə sığmır. Amma poemanı sərbəst şeir tərzində yazılmış əsər kimi də qəbul etmək olmaz. Bizə elə gəlir ki, bu üslub poeziyada

tamamilə yeni bir vəzn, novator şeir növüdür. Bizcə, buna qarışıq vəzndə yazılmış ədəbi nümunə demək daha doğru olardı. Bütün şer formalarının bir-birinə uyuşduğu, iç-içə girdiyi poemanın qafiyə sistemi tam yenidir, klassik forma ilə heç cür uyuşmur Qafiyələnmə müstəqil formadadır, iki və üç qafiyədən sonra üç, dörd, beş, altı, yeddi və daha çox misraların qafiyələnməsini görürük. İlk misrasında – “*Şah dağım, çal papağım, şanlı Şəhəndim*” hecaların sayı 13 olan əsərin bəzi misralarında hecaların sayı 16-ya qalxır, bəzilərinə isə əksinə, aşağı düşür, səkkizə enir. Bir nümunəyə diqqət edək:

*Bakı dağları da hay verdi səsə, qıyha ucaldı,
O tayın nəraləri sanki bu taydan da bac aldı,
Qurd acaldıqda qocaldı.
Rahimin nərası qovzandı, deyən toplar atıldı,
Sel gəlib nəhrə qatıldı*[148, s.66].

Bulud Qaraçorlu Səhəndin mənzum məktubundan təsirlənən Məhəmmədhüseyn Şəhriyar şairə cavab kimi bu əsəri qələmə alarkən qəlbən təsirlənmiş, böyük coşqu və həvəslə ona Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni olan bir şeir formasında cavab yazmışdır. İlhamını cilovlaya bilməyən böyük sənətkar özünə qədərki ənənəvi şeir qəliblərini vurub dağıtmış, istedadının gücü ilə yeni bir şeir növü yarada bilmişdir. Modern üslubda olan bu qəlibsiz əsərdə bəlli vəzn yoxdur, qafiyələnmə sərbəstdir, rədif azaddır, forma tam yeni və mükəmməldir.

Ahəngdarlığı və ləngərliliyi ilə əruzun “*Rəməl*” bəhrinə daha yaxın bir ölçüdə qələmə alınmış bu əsər ilk baxışda yazılış forması etibarını ilə klassik şeir janrı olan müstəzadə bənzəsə də, onu müstəzad adlandırmaq doğru olmaz. Bildiyimiz kimi müstəzad “*əsas etibarını ilə məhəbbət və gözəllik mövzusunda yazılır. Həcmi çox vaxt 20-40 misra arasında olur. Son iki misradan birində müəllifin təxəllüsü verilir. Ölçüsü etibarını ilə misralardan biri uzun, digəri qısa, sonra yenə uzun, yenə qısa olur*” [30, s.119].

İlk baxışdan da göründüyü kimi, poemanın quruluşu ilə müstəzadın quruluşu arasında yaxınlıq var, lakin eyniyyət yoxdur. Hesab edirik ki, M.Şəhriyar burada

formaya və vəznə sərbəst yanaşmaqla novatorluq etmiş, klassik bir sənət nümunəsi ortaya qoya bilmişdir.

M.Şəhriyar Azərbaycan ədəbiyyatında *“Heydərbaba məktəbi”* kimi, *“Səhəndiyyə məktəbi”* də yaratdığı bacarmış, daim yeni forma və məzmun axtarışında olmaqla özünü klassik ənənələrə söykənən yenilikçi bir şair kimi təsdiqləmişdir. Doğma ana dilində yazmaqla ona yaşam hüququ verməsi, bu qədim *“hünər”* dilində *“Səhəndiyyə”* yaratması Güney Azərbaycan ədəbiyyatına təsirsiz ötürməmiş, bu poemanın təsiri ilə yeni səpkili əsərlər yazılmışdır. Məcid Şəbbağ Yalqız satirik ruhlu *“Səməndiyyə”* və *“Qanlı faciə”*, Mirməhəmməd Musui *“Göydərə”*, Nazir Şərəfxaneyi *“Urmu dəryaçası”*, Doktor Əli Əkbər Turabi Həllacoğlu *“Eynalı”* Məhəmməd Nəhavəndi Muğan *“Sultan Savalan”*, Huşəng Cəfəri *“Ağ atım”*, *“Savalan”* və *“Səfərçilər”* poemalarını məhz Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın *“Səhəndim”* poemasından təsirlənərək yazmışlar.

III.2. “Heydərbabaya salam” poemasında yaddaşa qayıdış və milli özünüdərək

Cənubi Azərbaycanda yaranan anadilli ədəbiyyatımızdan söz düşəndə Qövsü Təbrizi, Ləli, Şükuhi, Heydəri, Möcüz Şəbüstəri, Həbib Sahir, Mirzə Hüseyn Kərimi, Səhhaf, İrəc Mirzə, Pərvin Etisami və Məhəmmədhüseyn Şəhriyarı minnətdarlıqla xatırlayırıq. Sözsüz ki, yaratdığı sənət inciləri və qazandığı oxucu məhəbbəti ilə M. Şəhriyarın adı bu sırada birincidir. Şairin ana dilində qələmə aldığı *“Heydərbabaya salam”* və *“Səhəndim”* poemalarına təkcə bədii əsər kontekstindən yanaşmaq düzgün deyil. Hər iki əsər Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi tarixinin, yaşam tərzinin, milli özünüdərkinin bədii inikasıdır, milli yaddaşımıza yol açan ədəbi cığırdır. Şair-ədəbiyyatşünas H.Billurinin sözləri ilə desək: *“Şəhriyar bədii məramnaməsinin başlıca meyarı xalq həyatıdır. Xəlqilik Şəhriyar poeziyasının ayrılmaz xüsusiyyətini təşkil edir”* [16, s.4-5].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar irsinin həm güneyli, həm quzeyli tədqiqatçıları şairin *“Heydərbabaya salam”* poemasını yaradıcılığının zirvəsi, bir şair kimi tanıtımı

hesab edirlər. Cənubi Azərbaycanda adi bir dağ kimi tanınan Heydərbaba ilə dərdləşməklə Şəhriyar sanki iç dünyasının illərdən yığılıb qalmış his-pasını təmizləyir, ürəyində qubar bağlamış ağrıları “*dərdim dağlara, daşlara*” deyərək “*çöl*”ə atır, kürəyini əzən “*xatirə*” yükündən azad olmaq istəyir. Qayğısız uşaqlığının, pak xatirələr dünyasının təmiz havası ilə nəfəs almaq Şəhriyarı həm ruhən, həm də mənən gücləndirir, saflaşdırır. Milli yaddaşına xatirələr cığırıyla yol açan şair oxucusunu da arxasınca apara bilir, o dolaylardan keçirir, milli kimliyini xatırladır, sanki mətinlik dərsi keçir.

Şəhriyarın özünəqayıdış üçün pənah apardığı Heydərbaba şair üçün adicə dağ deyil, dünəni-uşaqlığı, gəncliyi, ömrünün acılı-şirinli xatirələri hopmuş bir məbədghandır, qibləghandır, sözün böyük mənasında-ana Vətən timsalıdır!

*Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlarıylan başı başa çatıblar,
Aşnalığın daşın bizdən atıblar,
Mən baxanda qavzanıllar, baxıllar,
Bir də yatıb yandırılırlar , yaxıllar [148, s.49].*

“*Heydərbabaya salam*” deməklə Şəhriyar o taylı, bu taylı Azərbaycanı salamlayır, Vətənini salamlayır. Şairin dağı insan kimi şəxsləndirməsi, böyük Vətən anlamına gətirib dərd ortağı etməsi dediklərimizin təsdiqidir.

*Heydərbaba, səni vətən bilmişdim,
Vətən deyib baş götürüb gəlmişdim,
Səni görüb göz yaşımı silmişdim,
Halbuki, lap qəmli qürbət səndəymiş,
Qara zindan, acı şərbət səndəymiş [148, s.54].*

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də “*Heydərbabaya salam*” poeması *Vətən haqqında yeni və qüvvətli poetik manifestdir*” [59, s.7].

Akademik İsa Həbibbəylinin doğru qənaətinə görə, “*Dillər əzbəri olan məşhur “Heydərbabaya salam” poeması ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığının zirvəsidir. Fars dilində çoxcildlik divan yaratmasına və Azərbaycan dilində yazılmış*

milli şeirin klassik bədii nümunələrini yazmağa nail olmasına baxmayaraq, o, daha çox “Heydərbabaya salam” poeması ilə tanınıb göhrətlənmişdir” [59, s.26].

İki hissəlik bu əvəzsiz poemanın ilk hissəsi-76 bəndi 1953-cü ildə yazılmışdır. Bir daha xatırladaq ki, hər bəndi müstəqil beşlik şəklində olan əsərin birinci hissəsi Cənubi Azərbaycan ziyalıları Mehdi Rövşənzəmir, Əbdüləli Karəng, Həsən Təqvimi, xəttat Tahir Xoşnəvis, rəssam Əbdülvahab Şüarinin təşəbbüs və köməkliyi sayəsində Təbrizdə Hacı İbrahim Həqiqətin nəşirliyi ilə “Ziba” çapxanasında 1332-ci ilin isfənd ayında (Miladi tarixlə 1954-cü ilin fevral-mart aylarında-E.İ.) çap olunub və Təbriz Maarif İdarəsi rəisinin müavini M.Rövşənzəmir və ədəbiyyatşünas Ə.Karəng əsərə yazdıqları ön sözdə poemaya yüksək dəyər vermişlər.

Poemanın birinci hissəsinin çapından az sonra onu oxuyan və bu əsəri “*Ədəbi bir hadisə*” adlandıran Məhəmməd Əmin Rəsulzadə böyük və çox dəyərli bir yazı ilə çıxış edərək onu yüksək qiymətləndirmişdir [125, s.40-41].

Dissertasiyanın I fəslində Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın anadilli əsərlərinin nəşr tarixindən söz açarkən qısaca qeyd etmişdik ki, “*Heydərbabaya salam*” poeması Türkiyədə nəşr olunan “*Azərbaycan*” jurnalında ilk dəfə 1955-ci ildə çap olunmuşdur. Əlavə olaraq onu bildirmək istəyirik ki, bu nəşrə maraq böyük olduğundan Türkiyənin tanınmış yazarlarından olan Əhməd Atəş “*Şəhriyar və Heydərbabaya salam*” adı ilə əsərin ilk nəşrini 1964-cü ildə Ankarada təkrar çap etdirmişdir. Nəşir şairin həyat yolu, sənət dünyası, “*Heydərbabaya salam*” poemasında Şəhriyarın ədəbi dilinin rəvanlığı, obrazlılığı, zənginliyi, həmçinin, Azərbaycan dilinin bütün incəlikləri haqqında olduqca ustalıqla məlumat verir, bu əsəri dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri adlandıraraq yazırdı: “*Heydərbabaya salam*” şairi, məhəlli olduğu qədər, insaniyyəti ilə yalnız Türk ədəbiyyatının şah əsəri sayılacaq bir əsər deyil, bəlkə bütün dünya ədəbiyyatında mövqeyi olan layiqli bir əsərdir” [31, s.989].

İlk çapından sonra Cənubi Azərbaycanda dönə-dönə nəşr olunan “*Heydərbabaya salam*” poeması və onun müəllifi haqqında məlum qadağalar üzündən Şimali Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti və oxucusu çox gec xəbərdar olub. “*Yalnız 1958-ci ildə ədəbiyyatşünas Həmid Məmmədzadənin “Ədəbiyyat və incəsənət*”

qəzetində dərc etdirdiyi “Şəhriyar Təbrizi” məqaləsindən sonra İranda Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kimi qüdrətli bir Azərbaycan şairinin yaşayib-yaratdığı və mövcudluğu barədə ilkin məlumatlar yayılmağa başladı” [184, s.115].

“Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi təxminən on il sonra, 1963-cü ildə qələmə alınmışdır. Nüsrətulla Fəthi Atəşbakın fars dilində yazdığı, altında “Tehran, fərvərdin, 1343” tarixi (1964-cü ilin mart ayı-E.İ.) qoyulmuş geniş müqəddiməsi ilə “Yad-e- əz Heydərbaba” adlı kitabda çıxan bu əsərin birinci hissəsi 76, ikinci hissəsi isə 30 bənddən ibarətdir. Nəşr ili göstərilməyən kitabın titul səhifəsində fars dilində aşağıdakı məlumat verilmişdir: “*Nam-e kitab:Yad-e əz Heydərbaba. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Müqəddimə: Mərhum Hüsrətullah Fəthi. Çap tülü. Naşir: Bünyad-e kitabxane-ye Firdovsi, Təbriz*” [193].

Qeydlərdəki “Tülü” sözünü (ərəbcə olan bu söz günəşin çıxması, doğması mənasındadır) nəzərə alsaq, bu çapın kitabın ilk çapı olduğu anlaşılır. Nüsrətullah Fəthinin müqəddiməni yazdığı tarixi də nəzərə alsaq, kitabın çapını 1964, yaxud 1965-ci il kimi qəbul etmək olar.

Bu kitaba “Heydərbabaya salam” poemasının mətnindən (I və II hissələr), N.Fəthinin müqəddiməsindən başqa, Məhəmmədhüseyn Səhhaf Təbrizinin 8 bəndlik “Şəhriyara salam” şeiri (s.58-59), N.Fəthinin 1959-cu ilin fevralında yazdığı (İsfənd ayı, 1338) 30 bəndlik “Şəhriyara təzim” poeması (s.60-69), H.K.Coşqunun 92 bəndlik “Əziz Şəhriyara salam” poeması (s.73-96), Cabbar Bağçabanın 9 bəndlik “Heydərbabanın dilincə Şəhriyara” şeiri (s.97-99), Əli Azərinin 1962-ci ilin dekabrında (Hicri-şəmsi təqvimlə dey mah, 1342-E.İ) fars dilində yazdığı 9 bəndlik “Ey ümid-e dil” şeiri (s.100-102), İnayətullah Əmirpurun 10 bəndlik “Pir közən” adlı şeiri (s.103-105) daxil edilmişdir. Bunlardan başqa kitabda M.Ə.Rövşənin “Heydərbaba” mənzuməsinin bədiü xüsusiyyətləri” adlı geniş yazısı (s.106-115) və “Heydərbabaya salam” poemasının M.Şəhriyarın əlyazması ilə 20 bəndi də (əlavə səhifələr: 1-10) yer almışdır.

Göründüyü kimi, “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi əvvəlcə 30 beşlik bənd kimi meydana çıxmış, şair sonra həmin mövzuya yenidən qayıdaraq əsəri daha da zənginləşdirmiş, beləliklə, bəndlərin sayı 48-ə çatmışdır [59, s.27].

“Heydərbabaya salam” poemasında əsərin əsas *“qəhrəman”*ı Heydərbaba dağdır. Heydərbaba şair üçün adi dağ-daş deyil, ağır-acısını bölüşdüüyü, onu başa düşən, dərini bölüşən dərd ortağıdır, sanki doğma anasıdır. Heydərbaba şairin əsas tərəf müqabilidir. Şəhriyar üçün təbiətlə, Heydərbaba ilə təmas mənəvi təmizlənmə deməkdir. Sevinc və kədərini dağla bölüşən şair sanki illərcə köksündə dağ olmuş ağır xatirələr yükünü çiyindənən atmaqla onlardan xilas olmaq, azad nəfəs almaq istəyir. Şair Heydərbaba dağı ilə tərəf müqabili kimi dərdləşməklə keçmiş günlərinə ruhən dönüşü təmin etməyə və bu ilahi dönüşlə də milli yaddaşın, milli özünüdərkini özünəməxsus unikal portretini yaratmağa nail ola bilir.

“Şair təbiətin ayrı-ayrı komponentləri ilə bağlı xatirələrindən istifadə edərək sevincini və kədərini bu coğrafi obyektə bölüşür. Şair dağları şəxsləndirir, onu rəvayət, əfsanə söyləyən, düşüncə, ideya məzmunlu canlıya- insana bənzədir. Yəni ustad şair dağlara min illərlə onun sinəsində gəzmiş insanların yaddaş qayası kimi baxır. Bu heç də təsadüfi deyil. Belə ki, türkdilli xalqların mifoloji dünyagörüşündə dağların əcdad kultu kimi yad edildiyini qeyd edə bilərik. Məlumdur ki, dağ bədii obrazı milli poeziyasının simvolu olaraq əksərən Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı, onun genetik informasiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan poeziyasının “ağsaqqal” obrazı olan “dağ” böyük bir tarixi mərhələ keçmiş, xalqın söz ustaları tərəfindən xalqi keyfiyyətlərin, milli- mənəvi dəyərlərin ifadəçisi kimi məna kəsb etmişdir. İlk təsəvvürdə dağlara ilahi varlıq kimi üz tutmaq, daha sonra qəhrəmanlıq ocağı, yüksək insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi tərənnüm edilməsi müxtəlif zamanlarda poeziyamızda bədii ifadəsini tapıb” [97, s. 991].

“Heydərbabaya salam” poeması Türkiyədə çap olunduqdan sonra professor Əhməd Cəfəroğlu bu əsərin yaratdığı böyük ədəbi coşqunun təsiri altında yazdığı *“Şair Şəhriyar”* adlı məqaləsində əsərin bədii xüsusiyyətlərini, məzmun və forma gözəlliyini, əhəmiyyətini belə dəyərləndirir: *“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi boyunca özünü bu qədər tanıdan, daxili aləmini açıb tökən digər bir şairlə rastlanmamışdır. Böyüdüüyü bu kəndin şairdə buraxdığı xatirə çox əziz və daimidir. Heç bir şey xatirəsindən silinməmiş, olduğu kimi canlı qalmışdır. İllər boyu yaddaşını yoxlamış, yetim qoyduğu kəndini, öz doğma dilində, yəni “Qaraqurşaq” kəndi şivəsində*

yaşatmış, Azərbaycan şeirini izləyərək ona bir inkişaf cığırı açmışdır” [179, s.130-131].

“Şəhriyarın şeiri, adətən bir dastan kimi, böyük bir türk mühitinin seçilən mədəni dəyərlərini çox canlı, rəngli və coşqun bir uslun içində əks etdirməkdədir”[172.s.13].

Şair-ədəbiyyatşünas Məmməd İsmayılın poema haqqında səsləndirdiyi fikirlərdə yeni, həm də olduqca maraqlı məqamlarla rastlaşırıq. O yazır: “Azərbaycan türkünün özünə qayıdışının ən böyük nümunələrindən biri də, heç şübhəsiz, Şəhriyarın sənətkarlıq gücündədir. Misralarının alt qatlarına, ta qədimlərdən gələn bir torpaq, ana südü, millət, adət və ənənələrin qoxusu hopmuşdur. Onlardan dünyaya bir milli birlik ruhu yayılmaqdadır. Bu ruh əski dünyanın keçmişinə bürünmüş yepyeni bir canlanması idi. Bu Tanrıdan enib gələn dağ ruhu-Heydərbaba ruhu idi. Əgər belə demək mümkünsə, Quranı oxuyub, onu dərk edib müsəlman olmamağın imkansız olması kimi, “Heydərbabaya salam” şeirinin içinə daxil olduğdan sonra milliyətçi olmamaq mümkün deyildir. “Heydərbabaya salam” əsəri gerçəkdən martın 21-də tanrıdan oyan əmri aldıqdan sonra anidən qışı yaza çevirən bahar havasına bənzər. Sanki göyə atılan daş dalğaları çevrəyə yayıldığı kimi, o da yazıldığı gündən bütün türk dünyasına yayılıb dillər əzbəri oldu” [73, s.11].

Nə idi M.Şəhriyarı belə təsirləndirən, xatirəsində silinməz iz buraxan, keçmişinə bu qədər güclü tellərlə bağlayan, milli yaddaşını silkələyən, onu şeir, sənət dahisinə çevirən, millətinin gözündə ilahiləşdirən? Bizcə, bu suallara şairin aşağıdakı misraları dolğun və aydın cavabdır:

*Şəngülava yurdu, aşiq alması,
Gah da gedib orda qonaq qalması,
Daş atması, alma-heyva salması
Qalib şirin yuxu kimi yadımda,
Əsər qoyub ruhumda, hər zadımda.
Heydərbaba, Quru gölün qazları,
Gədəklərin sazax çalan sazları,
Kənd-kövşənin payızları, yazları,*

Bir sinema pərdəsidir gözümdə,

Tək oturub, seyr edirəm özüm də [148, s. 38].

Uşaqılıq xatirələrini “*sinema pərdəsi*” kimi xəyalından keçirən M.Şəhriyar ruhən həm özü saflaşır, uşaqlaşır, həm də qayğısız uşaqılığının bu saf, kövrək olaylarını oxucusuna ötürərək onun da bu hissləri yaşamasına nail ola bilir:

Həçi xala çayda paltar yuyardı,

Məmmədsadiq damlarını suvardı,

Heç bilməzdik dağdı, daşdı, divardı,

Hər yan gəldi, şillaq atıb aşardıq,

Allah, nə xoş, qəmsiz-qəmsiz yaşardıq! [148, s.40].

Həmin dərdsiz-qəmsiz günlərinin xiffətini çəkən şair nağıllı uşaqılıq aləminin bitməsinə heyifsilənir.

Mirsalehin dəlisovluq etməsi,

Mirəzizin şirin şaxsey getməsi,

Mirməmmədin qurulması, bitməsi,

İndi desək, əhvalatdı, nağıldı,

Keçdi-getdi, itdi-batdı, dağıldı [148, s.46].

Poemanın bu özəl xüsusiyyətlərini nəzərə alan Türkiyə tədqiqatçısı Məhərrəm Ergin yazır: “*Şəhriyarın şeiri, adətən bir dastan kimi, böyük bir türk mühitinin seçilən mədəni dəyərlərini çox canlı, rəngli və coşqun bir uslun içində əks etdirməkdədir*” [182, s.13].

Qeyd etdiyimiz kimi, “*Heydərbabaya salam*” poemasının ilk çapına M.Şəhriyarın özünün yazdığı izahlardan əlavə, həmin dövrün tanınmış ədəbi simaları-Təbriz Maarif Şöbəsi müdirinin müavini Mehdi Rövşənzəmir, Təbriz Universitetinin ədəbiyyat ixtisası üzrə professoru Əbdül Əli Karəng müqəddimə yazaraq əsəri ədəbi bir hadisə kimi dəyərləndirmişdilər. M.Rövşənzəmirin yazdığı ön sözdə deyilirdi: “*Günün birində hər hansı təbiət hadisəsindən Heydərbaba dağı çöküb yer üzündən yox ola bilər. Amma həssas Azərbaycan xalqından hər hansı bir kimsənin sinəsində nə qədər ki, qəlbi çırpınır, Şəhriyarın “Heydərbaba”ya*

müraciətən yazdığı şeiri də daimi qalacaq və bu milli bir dəyər olacaq, qızıl yarpaq kimi əldən-ələ keçərək nəsildən-nəsilə ötürüləcək” [125, s.40-41].

Ə.Karəngə görə, *“Həyatın incə nöqtələri və zamanın verdiyi kədərlər qəmli şeirin qəlibinə çevrilmişdir. Bu işdə o qədər ustalıq göstərilmişdir ki, oxucu ilk baxışda onu həqiqətlərin canlanması və hadisələrin göstərilməsi cəhətdən də romantizmin yüksək bir şeiri kimi təsəvvür edər. Şirin “Heydərbaba” şeiri gözəllik və müxtəlifliklə bərabər, daha çox əsas iman və əxlaqi böyük xəbərlərdən ibarətdir” [125, s.46].*

Bizə elə gəlir ki, əsəri oxuyan hər bir huşyar oxucunun qulaqlarına kənd içrə qışqırmaqdan səsi batmış çavuş Mirəjdərin səsi gəlir, aşiq Rüstəmin saz havası ruhunu dincəldir, Kərbəla səfərinə gedən zəvvarların görüş səhnəsi göz önündə canlanır, nakam eşqindən çöllərə düşən aşıqın *“Çoban, qaytar quzunu”* sədasına hay vermək istəyirsən. Səhifələr varaqlandıqca çayda soyuq suda paltar yuyan Həci xalanın üşütməsi canından keçir, onun göyərmiş əllərini isitmək, palçıq damına suvaq çəkən Məmmədsadiq kişiyyə azca da olsa kömək etmək həvəsi yaranır canında. Bu kənd tablosunda kəndin xeyir-şər məclislərini yola verən Məşədi Rəhim kişinin, toy ya yas, fərqi yoxdur boşbaşını gözləyən Məşədi Hacıəlinin, ovçu Məlik Niyazın, evbəev gəzib müştəri haylayan çərçilərin, saf ürəkli, uşaq kimi kövrək Fatma xalanın öz yeri var. Mirzəmmədin bağçasındakı turşaşirin alçaların dadından ağzın büzüşür, xırmanda vəl sürən Novruzəlinin torpağa məhəbbəti həyat eşqini artırır, Şuca xaloğlunun Bakı sovqatından sən də pay umursan. Hələ Nənəqızın kənd məsumluğu hopmuş gözlərini, Rəxşəndənin şirin, baməzə sözlərini demirəm. Bu elin Məşədi Məmi xan kimi at oynadan igidləri, *“məzlumların haqqı üstə əsən, mərdə şirin, namərdə çox acı olan”* Mirqafarı var, *“heykəlli, saqqalı Tolstoy babaya oxşayan”* Mirmustafa dayının şux zarafatlarından vəcdə gəlib, kəndin uşaqlarına təmənnəsiz dərs keçən, yazı-pozu öyrədən Molla İbrahimə rəhmət oxuyursan. *“Süfrəli”* bir kişi olan, daim elin əlindən tutan, Şəhriyar kimi oğulun atası olan Mirağa Xoşginabinin nurlu çöhrəsi, bir sözlə, sadə kənd həyatı tamlığı ilə kino lenti kimi gözünün önündən keçir:

Yaz gecəsi çayda sular şarildar,

*Dağ-qayalar seldə aşıb xarıldar,
Qaranlıqda qurdun gözü parıldar,
İtlər, gördün, qurdu seçib ulaşdı,
Qurd da, gördün, qalxıb gədikdən aşdı [148, s.42].*

Bu xatirələrə boylananda həyatda olmayan, amma yaddaş dünyanda yeri görünən doğmalarının həsrəti şairlə birgə həssas oxucunu da için-için sızladır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, “*Heydərbabaya salam*” poemasında M.Şəhriyarın kədəri şəxsilikdən çıxaraq ümumbəşəri səciyyə kəsb edir. Boş qalan doğma yurdların, çırağı sönən ocaqların dərini ümumiləşdirməsi əsərin ictimai-siyasi əhəmiyyətini, bədii dəyərini artırmaqla yanaşı, həm də şairə xalqının məhəbbətini qazandıran əsas amillərdən biridir:

*Qəbiləmiz burda qurub ocağı,
İndi olmuş qurd-quşların yatağı,
Gün batanda sönər bütün çırağı [148, s.49].*

Yurdlar ona görə boş qalıb ki, yurddaşlar bir qarın çörəyə möhtac olub obasından didərgin düşüblər. Vətən övladlarını belə acınacaqlı duruma salanlara qarşı M.Şəhriyar barışmaz mövqe sərgiləyir, hətta qarğıış etməkdən belə çəkinmir:

*Nədir axır bu millətin günahı?
Tutsun sizi, görüm, məzlumlar ahı! [148, s.52].*

“*Heydərbabaya salam*” böyük ictimai məna tutumuna malik bir əsərdir. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar burda təkcə ötənlərin xatirəsinə işıq tutmaqla kifayətlənməyib, millətinin sabahı üçün keçirdiyi narahatlıq hissini Heydərbaba dağı ilə bölüşməklə dünyaya bəyan edib. “*Hər kəs sinib bir dəməkdə sıxılıb*” deyən şairin dərd ortağı Heydərbabaya dedikləri millətinin sabahı üçün keçirtirdiyi nigarançılıq hissini nə qədər böyük, ağır olduğunu göstərir:

*İndi bəşər ac qurd kimi uduxub,
Çömbələnti göz qıçırdıb, duruxub,
Baxırlar ki, görsünlər kim sınıxıb,
Tökülsünlər, onun leşin yırtınları,
Hərə bir diş ənsəsindən qırtınları [148, s.54].*

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poemasının I hissəsini kövrək xatirələrlə başlayıb nikbin sonluqla yekunlaşdırması vətəninin sabahına olan inamından doğurdu. Şair inanırdı ki, Heydərbaba yurdunda doğulan mərd oğullar gün gələcək, “*namərdlərin burunların ovacaq*”:

*Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,
Gədiklərdə qurdları tut boğginən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın* [148, s.48].

“*Heydərbaba, səni vətən bilmişdim*” deyən Şəhriyar illər sonra uşaqlıq və gənclik illərinin məkanına dönəndə əvvəlki nikbinliyindən əsər-ələmət qalmamışdı, “*qəmli qürbət*”, “*acı şərbət*”, “*qəmli zindan*” şirin xatirələrini acılaşdırmışdı. Acılı xatirələrin, vətəninin ağır dərdlərinin yer aldığı əsərin II hissəsi daşdığı məna yükünə görə daha əhəmiyyətlidir, zəmanədən şikayət motivləri daha güclüdür:

*Heydərbaba, səni vətən bilmişdim,
Vətən deyib, baş götürüb gəlmişdim,
Səni görüb göz yaşımı silmişdim,
Halbuki, lap qəmli qürbət səndəymiş,
Qara zindan, acı şərbət səndəymiş.
Kim qaldı ki, bizə bığın burmadı,
Altdan-altdan bizə kələk qurmadı,
Bir mərd oğul bizə havar durmadı,
Şeytanları qucaqlayıb gəzdiz siz,
İnsanları ayaqlayıb əzdiz siz* [148, s.54].

M.Şəhriyar inanırdı ki, bütün qadağalara baxmayaraq yazdıqları zamanın imtahanından üzüağ çıxacaq, dildən-dilə keçərək yayılacaq, müəllifinə və onun mənsub olduğu soy-kökə şərəf gətirəcək. Şəhriyar qədərbilən xalqının onu sazında, sözündə yaşadacağına əmin olaraq yazırdı:

*Aşıq deyər: -Bir nazlı yar var imiş,
Eşqindən odlanıb yanar var imiş,*

*Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş,
Odlar söniüb, onun odu sönməyib,
Fələk çöniüb, onun çarxı çönməyib* [148, s. 56].

Şairin bu monumental poemasını oxucular və ədəbiyyatşünaslarla yanaşı siyasətçilər də yüksək qiymətləndirmişlər. Akademik İsa Həbibbəyli M.Şəhriyarla bağlı tədqiqatında İran İslam Respublikasının rəhbəri Ayətullah S. Ə. Xamneyinin ustad sənətkarla bağlı dediklərini sitat kimi verir. Bildirir ki, İranın Ali Dini Rəhbəri Seyid Əli Xamneyi Şəhriyar yaradıcılığı ilə bağlı mötəbər tədbirdə şairə böyük dəyər verərək deyib: *“Şəhriyar kimi ustad şairlərin olması bizim üçün böyük nemətdir. Şəhriyarın şeir dili, xüsusən türkcə şeirləri çox cazibəli, güclü, axıcı və ürəyəyatandır. Heydərbaba şeirləri bunu kamil surətdə göstərir. Dünyada bu poemanın çox mühüm mövqeyi vardır və çox ali əsərdir”* [59, s.40].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığını tədqiq edən alimlərin demək olar ki, hamısı əsərlərində *“Heydərbabaya salam”* poemasına xüsusi yer ayırmışlar. Akademik Mirzə İbrahimov *“Heydərbabaya salam”* poemasını belə qiymətləndirir: *“Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması onun əsərləri icərisində xüsusi yer tutur, onun vətənpərvərlik duyğularının və humanizminin parlaq ifadəsidir”* [65].

M.İbrahimov belə hesab edir ki, M.Şəhriyarın ədəbi irsinin böyük hissəsinin fars dilində yazılmasına baxmayaraq, şair farsdilli İran mühitində belə *“Heydərbabaya salam”* poeması ilə daha çox tanınıb və məşhurluq qazanıb. Danılmaz həqiqətdir ki, məhz ana dilində yazdığı əsərləri Şəhriyarı türk dünyasında populyarlaşdırıb, *“milli qəhrəman”* səviyyəsinə qaldırıb, günümüzdə qədər yaşarı edib. Bu sevginin mənbəyini həm də xəlqilik və realizmdə axtarmaq lazımdır. *“Xəlqilik sənət əsərinin ruhu, canı, cövhəri deməkdir. Realist bədii əsərin ömrünün uzun və ya qısa olması xəlqiliyindən asılıdır”* [66, s.184].

“Heydərbabaya salam” poemasının birinci hissəsi Azərbaycan dilində 1954-cü ildə çap edildikdən sonra Cənubi Azərbaycanın siyasi, ictimai və ədəbi mühitinə böyük oyadıcı təsir göstərdi. Əsərin yaratdığı rezonans 21 Azər hərəkatından sonrakı dövərdə milli ab-havanın dirçəldilməsində, milli kimliyə qayıdışda tarixi rol oynadı. *“Şəhriyarın müasirlərinin Azərbaycan türkcəsində yazmaq meylə məhz həmin əsərin*

təsiri ilə güclənmişdi, poemaya yazılmış nəzirə və cavablardan başqa, ana dilində bir sıra kitablar da nəşr edilmişdi” [51, s.58].

“*Heydərbabaya salam*” poeması ilk baxışda şairin öz keçmişinə, yaşamış olduğu həyatın dərinliklərinə səyahət etmək, hadisələri nağıl etmək yolu ilə qələmə alınan, olduqca sadə, keçmiş xatirələrin təsvir edildiyi adi bədii əsər təsiri bağışlayır. Poemada təhkiyəçi Şəhriyarın özüdür. Amma şairin təhkiyə dili o qədər rəvan, o qədər zəngin, həm də kövrəkdir ki, oxucu əsərin ilk bəndində özünü unudur, sanki xatirələr burulğanına düşür. Şəhriyar öz istedadına və şairlik məharətinə sığınıb həm yeni bədii yol kəşf edir, həm də bu yolla hadisələrin ardıcılıq və vəhdətinin özünəməxsus nizamını yaratmaqla oxucu ürəyinə yol tapır: “*Bu yolla Şəhriyar eyni zamanda əsərdə bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürmüşdür. Elə bu səbəbdəndir ki, poemada oxucu şairin özü ilə bərabər təsvir olunan hadisələrlə sıx bağlana bilir. Oxucu üçün təsvir olunan hadisə və əhvalatların bütün daxili aləmi açılır, nəticədə mahiyyət üzə çıxır*” [104, s. 85].

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,

Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,

Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə,

Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,

Bir gül açıb, ondan sonra solaydım [148, s.40].

M.Şəhriyarın əsərində Heydərbabanın baş obraz kimi təsviri təsadüfi deyil. Cənubi Azərbaycanın Abbas mahalının şimal-qərb tərəfində yerləşən Heydərbaba dağı şairin uşaqlıq, yeniyetməlik çağlarını keçirdiyi, bu illərin şirin-kövrək xatirələrinin hopduğu məkandır. Şəhriyar öz uşaqlıq dövrünü, ata-analı, nənəli-babalı, qohum-əqrəbəli günlərini bu səfalı dağın ətəklərində yerləşən kəndlərdə yaşadığına görə Heydərbaba onun üçün ilahi məkandır, məbədghandır. “*Heydərbabaya salam*” poemasının məzmununu da real həyat hadisələri-Şəhriyarın bu kəndlərlə bağlı uşaqlıq xatirələri təşkil etdiyinə görə əsərdə realizm çox güclüdür və bu reallıq birbaşa oxucunun hisslərinə təsir etməklə onu içdən duyğulandırır, xəyal dünyasını qanadlandırır.

Şəhriyar irsinin tədqiqatçıları, biliciləri *“Heydərbabaya salam”* poemasını bədii məziyyətlərinə, ədəbiyyata və ədəbi mühitə təsirinə görə birmənalı olaraq şairin anadilli yaradıcılığının şah əsəri hesab edirlər. Yusif Gədikli M.Şəhriyarı hər şeydən əvvəl, *“Heydərbaba şairi”* adlandırır: *“Şəhriyar 92 şeirdən birini türk dilində yazmasaydı belə (buraya “Heydərbabaya salam” poemasının II hissəsi də daxildir) yalnız “Heydərbabaya salam” poemasının I hissəsi ilə ədəbiyyat tarixində layiq olduğu yeri alacaqdı. Çünki, “Heydərbabaya salam”ın I hissəsi istər sənət baxımından, istərsə də Cənubi Azərbaycanda türkcə yazmaq qadağan olunduğu bir vaxtda, istərsə də Oğuz coğrafiyasında yaratdığı ədəbiyyat dalğası baxımından dünyada bənzəri olmayan abidəvi bir əsərdir”* [46, s.17].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ilk tədqiqatçılarından olan Qulambüseyn Beqdeli əsər haqqında belə yazır: *“Şair əsərini yazdığı zaman özü də bilibdir ki, bir gün onun sözləri el içərisində ağızdan-ağıza keçəcək, aşuqların sədəfli sazları ilə qoşa səslənəcəkdir”* [11, s.31].

*Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,
Qız-gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damnan alma atanda,
Mənim də o qızlarında gözüm var,
Aşuqların sazlarında sözüm var* [148, s.40-41].

Şairin *“Heydərbabaya salam”* poemasını anasının *“oğlum, sənə böyük şair deyirlər, ancaq sən necə yazırsan ki, mən başa düşmürəm”* deməyinə görə yazıldığı iddia edilir. Əsərdəki dərin lirizm, səmimiyyət, yurd sevgisi, doğmaların ehtiramla anılması söylənilənlərin doğru olmaq ehtimalını artırır. İlk baxışdan adi məişət poeması təsiri bağışlayan, şairin keçmiş xatirələrinin təsviri olan əsərin oxucular tərəfindən belə maraqla qarşılanmasının, sevilməsinin, təkrar-təkrar oxunmasının səbəbi nədir? *“Heydərbabaya salam”*ın sirri nədədir? Tədqiqatçı alim H.Billurinin qənaətinə görə əsas səbəb əsərin ana dilində yazılmasındadır: *“Şair xalqı ilə doğma ana dilində dərdləşir. Onların dərd-sərinə ortaq olmağa, bu dərdlərə çarə arayıb axtarmağa çalışır. Şəhriyar xalqının ən böyük dərdi olan ayrılıq, dərbədarlik dərdinə*

ürəkdən acıyır. Xalqının başına ayrılıqdan nələr gəldiyini dərinədən duyub başa düşən şair, hər şeydən əvvəl, öz xalqını birliyə çağırır” [16, s.80].

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,

Günlərimiz bir-birindən yamandı,

Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,

Yaxşılığı əlimizdən alıblar,

Yaxşı bizi yaman günə salıblar [148, s.47].

Şəhriyar bir şair kimi nəyə qadir olduğunu bu əsərdə tam gücü ilə göstərə bilib. Yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab edilən poemanın təsir gücü həm də təsvirin həyatiliyində, səmimiliyindədir. Müasir İran ədəbiyyatının tədqiqatçılarından olan İ. Qaseminin əsəri təhlil edərkən “göz yaşı içində gülüş” ifadəsini işlətməsi zənnimizcə təsadüfi deyil: “*Heydərbaba*” həyatın tam göstərən güsgüsüdür: çoxu ağlamaqdır, bəzən də gülmək. Amma necə ki, Molier bəzi komediyalarında tragediyaya kənarından keçir, “*Heydər baba*”nın gülməsi də həmişə göz yaşıyla bərabərdir”... Oxucu Azərbaycanın ən uzaq kəndlərində yaşayan sadə, yaşlı kişi və qadınlardan eşitdiyi sel kimi axan sözlərlə üz-üzə qaldıqda, yetərincə təəccüblənir” [96, s.244].

Bu əsərə ilk yüksək dəyər verənlərdən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “*Şair xalqın danışdığı dili elə axıcı bir şeir dili halına gətirir ki, bunu oxuma-yazması olmayan bir kəndli anladığı kimi, ədəbi zövqü incəlmiş hər hansı bir aydın da böyük bir həzz ilə oxuyur və gerçək bir sənət əsərindən duyacağı həyəcanı duyar. Bu xariqə əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında bir hadisə təşkil etdiyi bizcə şübhəsizdir. Zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələrində hadisə və mərhələ təşkil edən əsərlər az deyildir, fəqət bunlardan xüsusilə, son illərdəki ədəbi həyatda görünənlər arasında heç biri “Heydər Baba” qədər canlı, qanlı və bir baxıma, hətta deyə bilərsiz ki, milli deyildir. Farscanın fəsaət və bəlağətinə məcbur olub illərcə ana dilini yadırgamış ikən azərbaycanlı sənətkarın, derkən, bu qədər milli bir şeir yazması yaşadığımız günlərin ən böyük hadisəsidir!” [125, s.42].*

Professor Elman Quliyev əsəri Azərbaycan xalqının ensiklopediyası kimi dəyərləndirir: “*Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması Azərbaycan xalqının adi məişət tərzindən tutmuş ən ali fəlsəfi düşüncələri fonunda tipik Azərbaycan xarakteri,*

psixologiyası və milli xüsusiyyətlərinin yüksək bədii tərənnümünü nümayiş etdirən bir əsərdir” [104, s.87].

Əsərin yazılma səbəbləri, şairi duyğulandıran məqamlar barədə ən dəqiq və səhih məlumatı M.Şəhriyarın kitabda “*Öyrədən Allahın adı ilə*” başlıqlı müqəddiməsindən öyrənmək olar. Müqəddimədə oxuyuruq: “*Rəhmətlik anam Tehrana gəldiyi vaxtdan onun sehrlı nüfuzunun təsiri ilə yaddaşında qoruyub saxladığı keçmiş xatirələrini mənə danışmaqla şirin nağıllar yavaş-yavaş mənim ölü ruhuma can verdi. Rəngləri solmuş xatirə lövhələri yenidən öz keçmiş rəngləri ilə mənim zehnimdə canlandı. Hicri-Şəmsi tarixi ilə 1320-ci ilin şəhrivər ayından sonra mənim xəstəliyim, ümitsizliyim və tənhalığım başladı. Mənim dərd və işgəncə yatağında əgər anam mənə qulluq etməsə idi və mənim cismi cəhətdən qüdrətimi özümə qaytarmasa idi, çox gec ola bilərdi. Onun mənə qulluğundan sonra sanki həyata yenidən qayıtdım. Əlim anamın əlində, keçmiş şirin xatirələr mənim daxilimdə gizli bir büsat yaradaraq təskinlik və təsəlli şərabını mənim ruhuma axıtdı.*

Bu dağ basılmış yanıqlı çağlarım mənə “Heydərbaba” mənzuməsini və “Eyvay, anam” şeirini yaratmağa imkan verdi. Dağ göylərə yaxındır. Dağ göylərə yaxın olduğu üçün peyğəmbərlər də Allaha doğru dağlara yaxınlaşmaq istəyiblər. Dağlar təbiətin ən qabarıq şah əsərləridir. Dağın döşündən, qayaların qəlbindən çağlayan göz yaşı kimi saf və təmiz sular yaradıcı insanın hümməti qədər böyük və təmizdir.

Bu məcmuəni öz və bu işdə iştirak edən hörmətli ustadlar adından bütün azərbaycanlı vətəndaşlarıma (şəhərli və kəndlilərə) hədiyyə edir, Azərbaycan və azərbaycanlıların şərəf başı ucalıqlılarını səmimi-qəlbədən Allahdan istəyir və arzulayıram” [103, s.163-165].

Ölkəmizdə M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin yer aldığı son nəşrlərdən biri olan “*Əbədiyyət gülüyəm mən*” toplusunda “*Heydərbabaya salam*” poemasının birinci hissəsində 76, ikinci hissəsində 46 bənd verilib. Bu bəndlərin hamısını vahid bir tam kimi oxuduqdan sonra oxucu Şəhriyar qələminin cazibə qüvvəsinin təsirindən uzun müddət ayrılı bilmir, Heydərbabanın ovsununa düşür, həmin dağı ömründə heç olmasa bir dəfə də olsun görüb ziyarət etmək istəyir, ümid edir ki, bu dağı ziyarət

etməsi uşaqılıq dünyası ilə bağlı xatirələrini oyatmağa, milli yaddaşını təzələməyə imkan verəcək.

Qeyd edək ki, poemadakı bəndlərin hər biri ayrılıqda belə bitkin bədii vahid təsiri bağışlayır. Diqqət edək:

*Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sora solaydım* [148, s.40].

Və ya:

*Biçin üstü sünbül biçən oraqlar ,
Elə bil ki, zülfü darar daraqlar,
Şikarçılar bildirçini soraqlar,
Biçinçilər ayranların içərlər,
Bir huşlanıb, sondan durub biçərlər* [148, s.39].

Kənd həyatının olduqca real, dolğun, bitkin, səmimi təsviri... M.Şəhriyar bu mənzərəni elə təsirli, obrazlı dillə nəzmə çəkib ki, sanki biçinçilərin içdiyi ayranın sərinliyi canımızdan keçir, xırman üstə dövrə vuran bildirçin dəstəsinin necə qıy vurduğunu qanadlarının səsinə qədər eşidirik, təzə biçilmiş buğda zəmisinin xoş rəyihəsini sinəmizə çəkirik, uşaqılığımızın, gəncliyimizin şirin xatirələrinə poetik sözün qanadlarında bir daha qayıdırıq. Budur şair qələminin ilahi sehri, istedadı, bacarığı, ilahi qüvvəsi, möcüzəsi!

Onu da qeyd edək ki, “*Heydərbabaya salam*” əsəri tək-cə təbii peyzajları, dolğun təbiət təsvirləri ilə maraqlı deyil. Əsərin ictimai-sosial-siyasi məna yükü kifayət qədər böyükdür. Şəhriyar “*Siyasət adlı məndə bir mərəz yox*”- *desə də aydın bir milli siyasətlə xalqının və məmləkətinin illər uzununu istismar edildiyini, müxtəlif siyasi oyunlara qatıldığını geniş xalq kütlələrinə dərk etdirməyə çalışmışdır*” [59, s.30].

*Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,*

Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,

Bir görəydim ayrılığı kim saldı?

Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı? [148, s.48].

Şəhriyar irsinin güneyli araşdırıcılarından olan N.F. Atəşbak *“Heydərbabani yad edərkən”* adlı kitabında *“Heydərbabaya salam”* poemasını təhlil edərkən əsərdən aldığı təəssürat, bədii zövq barədə səmimi etiraf edir: *“Əsəri ilk dəfə oxuyanda ağladığıma baxmayaraq, ikinci və üçüncü dəfə oxuyanda da bərk müttəəssir oldum. Burada mən öz ömrümü, həyatımı, ürək ağrılarımı, uşaqlıq, gənclik illərimi görür, sanki onları yenidən yaşayırdım”* [193, s.42].

Akademik Bəkir Nəbiyev *“Kəlamın vüsəti”* məqaləsində *“Heydərbabaya salam”* poemasını Azərbaycan ədəbiyyatında hadisə adlandırır, bədii təsir gücünü yüksək dəyərləndirirdi: *“Bu bir həqiqətdir ki, “Heydərbabaya salam” əsəri ədəbiyyatımızın şedevrlərindən biri olmaqla qalmayıb, bütünlüklə Azərbaycan bədii təfəkkürü sahəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Bu poema İranda şahlıq rejiminin, Azərbaycanda şəxsiyyətə pərəstiş əhval-ruhiyyəsinin tilsiminə düşmüş şeir üçün bir növ “İsrafilin suru” rolunu oynamışdır”* [119, s.18].

Əsər haqqında professor Maarifə Hacıyevanın fikirləri də maraqlıdır: *“Əsas mayası canlı xalq dili, xalq mənəviyyəti, xalqın milli-mənəvi dəyərləri olan “Heydərbabaya salam” mənzuməsi sözün tam mənasında folklordan, xalqın əsrlərin süzgəcindən keçmiş canlı ünsiyyət dilindən yaradıcı şəkildə bəhrələnməyin ən parlaq nümunəsi, Şəhriyar yaradıcılığının təkamülü, möcüzəsidir. Bu mənada Şəhriyarın anadilli şeirləri üçün ona “Heydərbaba şairi” deyənlər haqlıdırlar”* [49, s.48].

Akademik İsa Həbibbəylinin *“Heydərbabaya salam”*a verdiyi dəyər daha böyükdür. Ədəbiyyatşünas alim bu əsəri ana dilimizə qoyulan abidə adlandıraraq yazır: *“Məşhur “Heydərbabaya salam” poeması əslində Şəhriyar üçün həm də şeirlə yoğrulmuş möhtəşəm Ana dili abidəsi idi”* [59, s.19].

Şəhriyarşünas alimlərin gəldiyi qənaətə görə *“Heydərbabaya salam”* poeması M.Şəhriyarın özünün də ən çox sevdiyi əsər olub. Poema sadə təsiri bağışlasa da, olduqca zəngin ədəbi dildə yazıldığına, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bolluğuna görə onu Azərbaycan dilindən digər dillərə tərcümə etmək çox çətinlik törədib.

Şəhriyar bu çətinliyi etiraf edərək yazıb ki, əsəri fars dilinə tərcümə etmək şairin özünə belə ağır gəlir. Şairin xatirələrində dönə-dönə qeyd etdiyinə görə bir çox fars şairləri məhz bu poemanı oxumaq üçün Azərbaycan dilini öyrənməyə çalışırdılar.

Ustad şairin şah əsərini- *“Heydərbabaya salam”* poemasını bir çox şairlər fars dilinə çevirsələr də, bu tərcümələr içərisində ən uğurlusu, fikrimizcə, şair Kərim Məşrutəçi Sönməzə məxsusdur. Şəhriyar yaradıcılığına dərinlən bələd olan, poeziyasının vurğunu kimi tanınan şair Sönməz hər iki dili kamil bildiyindən, söz yaradıcılığına dərinlən bələd olduğundan, ən əsası, Şəhriyara ruhca yaxın olması səbəbindən onun tərcüməsi daha uğurlu alınıb. Doktor Həmid Nitqi və professor Qulamrza Səbri Təbrizi İngiltərədə Şəhriyar yaradıcılığı ilə bağlı birgə çap etdikləri məqalədə yazırlar ki, *“İranda azəri türkcəsinin illərlə təzyiqa uğraması və onun ciddi ədəbi ifadə ola biləcəyinin israrla danıldığı vaxt farslar gözləmədikləri halda azəri türkcəsində yayılmış, hamı tərəfindən şah əsər kimi alqışlanmış bir şeir nümunəsi ilə qarşılaşdılar. İlk vaxtlar əsərin dəyərinə şübhə ilə yanaşanlar onu Sönməzin tərcüməsində oxuyandan sonra bir daha Şəhriyar poeziyasının sehrinə düşdülər”* [109, s.149-150].

“Heydərbabaya salam” poemasının əsas özəl cəhəti burada xalq həyatının, adət-ənənələrinin, milli bayramlarının bütün tamlığı ilə, olduğu kimi, bəzək düzəksiz təsvir olunması, şeir dili ilə yaddaşımıza nəqş edilməsidir. Bir məsələyə diqqət edək. O taylı, bu taylı ədəbiyyatımızda milli bayramımız olan Novruzun gəlişi, el-obanın hiss və həyəcanı heç bir əsərdə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasındakı kimi sadə, təsirli, kövrək, real, cəzbedici, obrazlı dillə təsvir və tərənnüm olunmayıb.

Əsərin ilk bəndindəki təsvir yazın gəlişindən xəbər verdiyinə görə, çox güman ki, M.Şəhriyar *“Heydərbabaya salam”* əsərini məhz yazqabağı, ilaxır çərşənbələr vaxtı qələmə almışdır. Əsərin I hissəsində ilk bəndlərdən axıra kimi əsərə əsl yaz ovqatı, Novruz əhval-ruhiyyəsi hakimdir. Şair Novruz çərşənbələrinin adını çəkməsə belə, təsvir və tərənnümdən söhbətin Novruz çərşənbələrinin hansından getdiyi bəlli olur:

Bayram yeli çardaxları yıxanda,

*Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun* [148, s . 37].

Novruz adət-ənənələrinə yaxşı bələd olan, kənd yerində yaşayan, bu xatirələri yaddaşında yaşadan hər kəs yaxşı bilir ki, şair yuxarıdakı bənddə Yel çərşənbəsindən söz açıb, onun xüsusiyyətlərini şeir dili ilə sanki rəssam fırçası ilə rəsm edib. Bu təsvirlərin içindən real Azərbaycan-xalqın məişəti, adət-ənənələri, rəngsiz-boyasız kənd həyatı, yaşanı boylanır. Zamanından asılı olmayaraq Cənubi Azərbaycanda ötən əsrin əllinci illərində kənd həyatını rəsmə almaq, ya da kinoya köçürmək istəyən hər bir yaradıcı şəxs bu əsəri oxumaqla çətinlik çəkmədən istəyini reallaşdırma bilər.

Evlərin palçıq döşəməsi, taxçaları, taxça və rəflərin naxışlı bəzəmələrlə, tikmələrlə bəzənməsi mənzərəsi şəxsən mənə tanış və doğmadır. Cənub bölgəsində rütubətin və nəmişliyin qarşısını almaq məqsədi ilə son illərə qədər evlərin döşəməsi palçıqdan olardı, dolabları taxçalar, şkafları rəflər əvəz edərdi. M.Şəhriyarın təsvir etdiyi ev sanki rəhmətlik nənəmlə yaşadığımız o palçıq döşəməli evdir, həmən taxçalardır və o taxçalarda biz nəvələrin əlindən gizlədilmiş boğçalardır. O ev ki, Novruzqabağı nənəm, anam torpaq döşəməni İləxır çərşənbənin gəlişinə qədər yeniləyər, suvayardı-eynən M. Şəhriyarın təsvir etdiyi kimi: [93]

*Bayram olub, qızıl palçıq əzərlər,
Naxış vurub, otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin fındıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası* [148, s.41].

Novruz bayramı elimizin elə bayramlarından ki, adət-ənənələri bu günə qədər yaşarıdır, xüsusən, Cənub bölgəsində. Bu bölgədə yaşadığıma görə, bayram ənənələrinin hər il necə şövqlə təkrarlandığının şahidiyəm. M.Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poeması göstərir ki, elin milli bayramlarının adətləri dəyişilməzdir, Arazın hər tərəfində eynidir, heç bir sərhəd, o tay-bu tay tanımadan milli yaddaşa nəsilədən nəsilə ötürülür:

*Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalina bayramlığın bağlamaq [148, s.41].*

Bu gözəl Novruz adəti hazırda da Azərbaycanımızın hər guşəsində yaşayır və bayram axşamında evlərdən pay almaq sevincini uşaqlar ilboyu həsrətlə gözləyir:

*Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı [148, s.41].*

Poemanın bu bəndi adi bir məişət hadisəsinin sözlə təsviri deyil, bu günümüzdə qədər yaşarı olan qədim adət-ənənələrimizə olan sayğının sənətkarlıqla tərənnümüdür. Milli adət-ənənəyə görə, il ərzində ölüsü düşənlərin Novruz bayramını təmtəraqla qeyd etmələri məqbul sayılmır, yası düşən ailələrdən olan uşaqların da bayram axşamı, bayram günü yaylıq, şal atmaları, bayramlığa gedib pay istəmələri adətə xilaf hesab olunurdu. Həmçinin, qohum-əqrəbalar, yaxın qonşular hüzür düşmüş ailələrə bayram günü mütləq baş çəkməli, bayramlarını təbrik etməklə yanaşı, bir daha səbir diləməlidirlər. Belə evlərdə bayram süfrəsində yumurtaları qırmızı əvəzinə göy boyayırdılar. Adətə görə isə, bayram yumurtaları rəngbərəng boyanılır, hər evdə süfrələrə qoyulur, evə gələn uşaqlara paylanır, qohum-qardaşa pay aparılırdı:

*Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqqışdırıb sınıanların soyardıq [140, s.238].*

Novruz bayramının yaşarı adət-ənənələrindən biri də İlxır çərşənbə gecəsində, Od çərşənbəsində yanar odun üstündən yeddi dəfə atılmaqdır ki, Şəhriyar poemasında buna da biganə qalmayıb, şövqlə, uşaqlıq, gənclik xatirələrinin kövrək istiliyi ilə gözəl tərənnüm edib:

Çərşənbənin, girdəkani, mövizi,

Qızlar deyər: “Atıl-matıl, çərşənbə,

Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə” [148, s.41].

Poemada canlı həyat həqiqətlərinin realist bədii əksini görürük. Doğma yurdundan uzun illər uzaq düşən şair qayıdışında bu yurdda keçirdiyi uşaqlıq illərinin şirin xatirələrini təsəvvüründə xəyalən canlandırır və belə təsvirlərdə təsir real və təbii alınır. Bəndin sonunda şair ani olaraq ictimai mənaya keçidi ustalılıqla təmin edir:

Bu damlarda coxlu cızıq atmışam,

Uşaqların aşıqların udmuşam,

Qurquşunlu saqqa alıb satmışam,

Uşaq necə hec zadınan şad olar,

İndi bizim qəmi tutmur dünyalar [148, s. 51].

Akademik Nizami Cəfərov “*Heydərbabaya salam*” poemasının milli kökə, yaddaşa bağlılığını yüksək dəyərləndirir, əsərin populyarlaşmasında folklorla istinadın xüsusi rol oynadığını qeyd edərək yazırdı: “*M.Şəhriyar folkloru yamsılamırdı, sadəcə olaraq folklor dilində danışır, bəlkə də onu yaradırdı*” [20, s.270].

M.Şəhriyarın onu ölümün çəngindən alan cəfəkeş anasının xatirəsinə böyük sevgi və ehtiramla ithaf etdiyi, həmçinin, ana dilinə sonsuz sevgisinin də təcəssümü olan “*Heydərbabaya salam*” poeması həm məzmun-forma gözəlliyi, dərin lirizmi, həm də xalqın adət-ənənələrinin real təsviri, məhəbbətlə, şövqlə tərənnümü baxımından Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının şah əsərlərindən sayılır. Şəhriyarşünas alimlərin hamısının yekdil rəyi budur ki, “*Heydərbabaya salam*” poemasındakı ruhi doğmalığ, el sevgisi, vətənə məhəbbət, milli yaddaş hissi o qədər gözəl dillə nəql olunub ki, Şəhriyarı həm zamanında, həm də hazırkı dövrdə o taylı, bu taylı soydaşlarına, dünyanın bütün guşələrində yaşayan saysız oxucularına sevdirməyə, əbədiyaşar etməyə kifayət edib.

III.3.“Heydərbabaya salam” poemasının təsir dairəsi

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poeması çox az sayda bədii nümunələrdəndir ki, yazıldığı gündən hazırkı dövrümüzdə qədər ədəbiyyat

aləmində bu qədər güclü rezonans, belə geniş əks-səda doğura bilib. Şəhriyarşünas alimlərin qeyd etdiyi kimi əsər çap olunduqdan dərhal sonra həm Güney, həm Qüzey Azərbaycanında tezliklə dillər əzbəri oldu, Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq sürətlə türk dünyasına, daha sonra bütün dünyaya yayıldı.

Əsərin məziyyətləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə digər bölmələrdə söz açdıığımızdan, bu bölmədə ancaq poemanın təsir dairəsindən, əsərə yazılmış nəzirələrdən danışacağıq. Bəri başdan deyək ki, əsərə nəzirələr hazırda da yazılmaqda davam etdiyindən, onların hamısını bir tədqiqatda əhatə etmək mümkün deyil. Tədqiqatımızda əsasən daha çox ədəbi rezonans doğuran, ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb edən, ən çox da yeni yazılan nəzirələrin üzərində dayanmağa çalışacaq, onları müqayisəli şəkildə təhlilə cəhd edəcəyik.

Bəri başdan qeyd edək ki, *“Heydərbabaya salam”*ın möhtəşəmliyi ondadır ki, əsərdə oxucu Azərbaycan xalqının milli psixologiyası, həyat tərzini, məişəti, adət-ənənələri, milli mətbəx və milli geyim mədəniyyətinin poetik əksini, bədii təsvirini, ən nəhayət, özünü, öz yaşamını, milli kimliyini görür. Mövzu əlvanlığı, forma yeniliyi, maraqlı deyim tərzini, adi həyat həqiqətlərinin real təsviri, kövrək, səmimi lirizm, güclü şeiriyət *“Heydərbabaya salam”*ın əsas xüsusiyyətlərindən, onu oxucuya sevdiren amillərdəndir. Yüksək bəşərliklə sırf milliliyin vəhdəti, çulğalaşması əsəri fərqli dinlərdən və millətlərdən olan oxucular üçün də cəzbedici etməyə yetərli olub.

“Heydərbabaya salam” mənzuməsinə saysız-hesabsız nəzirələrin yazılması Şəhriyar poeziyasındakı estetik gözəllik, şairin fitri istedadı ilə yanaşı, xalqımızın öz milli kökünə, milli yaddaşına bağlılığı ilə də əlaqədardır. Şəhriyarın özünün milli təəssübkeşliyi, adi həyat həqiqətini əsl sənət incisinə çevirmək qabiliyyəti *“Heydərbabaya salam”* poemasında orijinal ifadəsini tapdığından əsərə Cənubi və Şimali Azərbaycanda, Türkiyədə, İraqda və digər türk dövlətlərində yüzlərlə nəzirə və cavablar yazılıb. Şairin öz dili ilə desək, əsərə *“...həcmə iki "Şahnamə"dən (Ə.Firdovsinin 120 min misralıq məşhur poeması nəzərdə tutulur-E.İ) çox nəzirə və cavablar yazılıb”* [141].

“Heydərbaba” yüksəkliyi-sənət möcüzəsi” məqaləsində professor Elman Quliyev yazır: “Klassik ədəbiyyatda N.Gəncəvinin “Xəmsə”si nəzirə sahəsində Şərqi dünyasında hansı təsirdə olmuşsa, müəyyən istisnalıqla müasir dövrdə də Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması həmin təsirdə olmuşdur” [101, s.36].

Poema barədə Əhməd Cəfəroğlunun yazdıqları da maraqlıdır: “M. Şəhriyar “Heydərbabaya salam” əsəri ilə Azərbaycan türkünün milli həyatını bütün cəhətləri ilə göstərməyə müvəffəq ola bilmişdir” [179, s.138].

Maraqlı cəhət budur ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar “Heydərbabaya salam” poemasının II hissəsini yazarkən artıq əsərin I hissəsindən təsirlənib nəzirə yazanlar kifayət qədər idi. Əsərinin populyarlığından qürur hissi keçirən şair “səsinə səs verənlər”in çox olmasını Heydərbabanın uğuru hesab edərək əsərin ikinci hissəsində ona hesabat verir:

*Gör hardan mən sənə saldım nəfəsi,
Dedim qaytar sal aləmə bu səsi,
Sən də yaxşı simurq etdin məgəsi,
Sanki qanad verdin yelə, nəsimə,
Hər tərəfdən səs verdilər səsimə* [148, s.54].

*Burda xəyal meydanları genişdi,
Dağlar, daşlar bütün mənə tanışdı,
Görcək mənə Heydərbaba danışdı:
-Bu nə sədi, sən aləmə salıbsan,
Gəl bir görək, özün harda qalıbsan?* [148, s.50]

Xatırladaq ki, “Heydərbabaya salam” poemasının çapından sonra həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanda bu səpkili əsərlər yazmaq ənənə halını alıb. Ana dilimizin güney ləhcəsində şirin dillə yazılmış poemanı ədəbiyyatşünaslar haqlı olaraq geniş mövzu dairəsinə görə xalqımızın milli tanıtımı hesab edirlər. Şairin köksündən qopan, sanki qəlbinin qanı, hisslərinin dililə qələmə aldığı “Heydərbabaya salam”da yurd sevgisi, vətənpərvərlik duyğuları, birlik və azadlığın

təbliği ideyası oxucuların istəyilə üst-üstə düşdüyündən əsər dildən-dilə keçərək bütün türk dünyasını fəth edib, geniş oxucu auditoriyası, sevgisi qazanıb.

Mənzuməyə ilk nəzirə yazanlardan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simaları olan Cabbarbəy Bağçaban, Nüsrətulla Fəthi Atəşbak (Atəşbəyli), İnayətulla Əmirpur, M.S.Cənnətiməqam, Hüseynqulu Coşqun, Əli Azəri, Əli Təbrizi və başqalarının qələmə aldıkları nəzirələrdə *“Heydərbaba”* ovqatı açıq-aydın hiss olunur. Bu nəzirələrin hamısını birləşdirən əsas cəhət yazarların vaxtında M. Şəhriyarın səsinə səs vermələri, ana dilində nəzirə yazmaqla ustad şairi dəstəkləmələri, dayaq durmaları idi. Onlar *“Heydərbabaya salam”*ı ana dilinə *“məlhəm”* adlandırmaqla böyük mənəvi təsir gücünü etiraf edirdilər.

Xalqın ruhunun bədii inikası olan, millətin keçmişdən gələcəyə gedən yolunun təhlilini verən, milli yaddaşın oyadılmasına hesablanan, şanlı tariximizin qəhrəmanlıqlarla dolu səhifələrini varaqlayan, onu incəliklərinə qədər ədəbiyyata, poeziyaya gətirən *“Heydərbabaya salam”* təkcə ədəbiyyatda yox, şüurlarda da bir canlanma, oyanma yaratdı. *“Heydərbabaya salam”* poemasına nəzirə yazanların demək olar ki, hamısı M.Şəhriyarı Güney Azərbaycanda ana dilinin xilaskarı kimi dəyərləndirərək sevinclərini, ürək sözlərini, şairə ehtiramlarını böyük məhəbbətlə, poetik dillə əks etməyə çalışırdılar.

Şəhriyara nəzirə yazanlar arasında tanınmışlarla yanaşı, gənc şairlər də vardı. Bu şeirlər formaca, yazılış üslubuna görə rəngarəng olsalar da, məqsəd və məzmun baxımından yaxın idilər. Ən əsası, nəzirələrin hamısı doğma ana dilində, *“Heydərbaba stili”*ndə yazılırdı ki, ana dilinin vətəndaşlıq kəsb etməsində, geniş yayılmasında, ictimai yükünün artmasında bu amil sonralar mühüm rol oynadı. Tanınmış fars şairləri, ziyalıları əsəri yazıldığı Azərbaycan türkcəsində, orijinalda oxumaq üçün bu dili öyrənirdilər. Bu, Şəhriyar qələminin qələbəsi, sözünün qüdrəti, türk dilinin yayılması demək idi.

*“Heydərbabaya salam”*ı ana dilində qələmə almaqla Şəhriyar həm də Güney Azərbaycanında poema janrının yeni inkişaf yoluna qədəm qoymasına yardımçı oldu. *“Poemadan və Şəhriyarın misilsiz söz sənətindən ilham alaraq Əhməd Sədi Alov “Heydərbabadan Şəhriyara məktub”, Qaflantı “Təpiyin dağı”, “Bir kəndin bir illik*

xatirəsi”, Qafar İftixari “Savalana salam”, Abbas İslami Bariz “El dayağına salam”, Qulam Daravalı “Savalanım”, B.Q.Səhənd “Hörmətli ustad böyük Şəhriyara”, M.S.Şami “Kənd cevizi”, Bəxtiyar Muğanovlu “Ay Savalan”, Əlirza Purbozorg Vafı “Eynaliya salam”, Hacı Əbdürrəhman Təyyar - Dədə Katib “Urmuş gölü”, Şamlı Vəhdani “Ay ciğati, salam”, Hadi Sultani “Pir Səqa nəğmələri”, Əli Əkbər Turabı Həllacoğlu “Eynalı”, H.A.Barışmaz “Çağrılmamış qonaqlar”, M.T.Zehtabi “Rəxşəndənin arzusu”, Professor Qulamhüseyn Bəydili(Beqdeli) “Kohləyə salam”, Əli Kuşan “Heydərbabanın Şəhriyara salamı” adlı böyük həcmli poemalarını, Valeh Dəstpiş “Ustad Şəhriyarla ilk görüş münasibətilə”, Fəxrəddin Məhzun “Qəzəl”, Rza Əfşarpur “Ay Şəhriyar”, Tofiq Qafari, Hüseyn Düzgün, Əli Təbrizi, Mirismayıl Cabbarinejad, İ.Əmirpur, Qasım Cahani, Səttar Zərdabi, Məsud Ədib, Şəhidi və b. isə M.Şəhriyara ünvanlanmış şeirlərini yazmışlar”[160].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın müasiri olan, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm sima kimi tanınan Həbib Sahirin “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə kimi yazdığı “Məktəb xatirələri” poeması sadəliyi və səmimiyyəti ilə diqqət çəkir. Qeyd edək ki, Həbib Sahir də Şəhriyar kimi türk dilinin yorulmaz təbliğatçısı idi və əsərlərində ana dilinin böyük sevgi ilə tərənnümünə yaradıcılığında geniş yer ayırmışdı. Burada bir haşiyə çıxıb qeyd etmək istəyirik ki, Həbib Sahir ancaq “Heydərbabaya salam” poemasına yox, Şəhriyarın “Türkün dili” şeirinə də nəzirə yazmışdır. Sahirin “Tərəhhata inanma!” şeiri Şəhriyarın “Türki, vallah, analar oxsağı, laylay dilidir” əsərinə cavabdır:

*Bizim türki şirin dildir,
Xoş sədalı zəngin dildir.
Dil günəşdir, işıq saçar,
Səadətə qapı açar.
Yadın dili: “Boyunduruq!”
Bir keçiddir: buruq-buruq...
Kimsə yolun çaşıb azmaz,
Türki deyib, farsı yazmaz [58, s.79].*

Həbib Sahir “*Heydərbabaya salam*” poemasından təsirlənərək yazdığı “*Məktəb xatirələri*” poemasında Şəhriyarın bədii üslubuna sadıq qalaraq şəxsi xatirələrini təsvir etməklə Güney Azərbaycanın, həmçinin İranda yaşayan xalqların taleyini əks etdirməyə çalışmış, buna əsasən nail olmuşdur. Şair poemada uşaqlıq illərinin həzin xatirələrindən kövrələrək onları sevə-sevə yad edir:

*O günlər ki, gün buludu sökərdi,
Yel yollara badam gülü tökərdi,
Şair olan dəftərini bükərdi,
Mədrəsəyə səhər erkən gedərdik,
Xan Nazimə təkrin, təzim edərdik [58, s.24].*

Sahir də ustadı Şəhriyar kimi xalqın nıcatını birgə fəaliyyətdə, milli özünüdərkdə, mübarizlikdə görür, ana dilində yazıb yaratmağın milli oyanışa səbəb olacağı qənaətinə gəlir:

*Bəxtiyarlıq təkbaşına olarmı?
Xalqın könlü sevincilə dolarmı?
Cəhənnəmdə açan güllər solarmı?
Yalnız əkən, yalnız biçən məhv olar,
Özü töküb, özü içən məhv olar!
Gəlin dostlar, biz yaxından danışaq,
Doğma şerin rəvacında çalışaq,
Elimizin atəşiyə alışıq...
Karvan keçər, yol üzərə kül qalar,
Bağcabandan çiçək qalar, gül qalar [58, s.27].*

Şəhriyarşünas alim Esmira Fuad “*Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi*” məqaləsində qeyd edir ki, M. Şəhriyar “*Heydərbabaya salam*”-ına həsr olunmuş cavab və nəzirələr içərisində Məhəmməd Əli Saibi, Bulud Qaraçorlu Səhənd və Əlirza Purbozorg Vafinin poemalarını daha çox bəyənməmişdir. “*Məhəmməd Əli Saibi şairin üslubuna, vəzn və qafiyə sisteminə sadıqlıq göstərmiş, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, bədii portret yaratmaq ustalığını, ritm oynaqlığını davam etdirmişdir*” [160].

*Qırx beş ildir Təbrizdən mən çıxalı,
Xinov tutub boğazımı sıxalı,
Qüssəvü-qəm səbr evimi yıxalı,
Day görmədik bir gülən üz zamanda,
Ağız dadı anlamadıq cahanda [160].*

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ünlü simalarından sayılan Ə.P.Vafı “Eynalıya salam” poemasında Eynalı dağını Heydərbaba kimi vətən obrazında verir, onunla könül həmdəmi kimi dərdləşir, vətəninin ağrı-acılarını bölüşür: “Poemanın daha bir özəlliyi “Fədaiyane-xəlq (21 Azər)” hərəkətinin qəhrəmanlarını yetişməkdə olan nəslə, xalqa tanıtmaq, tariximizi, keçmişimizi, milli kimliyimizi, mənəvi dəyərlərimizi unutmamağa çağırışdır” [160].

“Heydərbabaya salam” əsərinə yazılan nəzirələr içində Şahkar xanım Nəyyirun şifahi xalq yaradıcılığı üslubunda yazdığı şeiri də diqqəti cəlb edir.

*Təbiətdə bir qaydadır əzəldən,
Yaz ki köçdü, yay yurduna yol salar.
Yaşıl məxmər geyər dağlar, dərələr,
İsti günəş hər tərəfə nur salar,
Hər zaman ki, bülbül oxur çəməndə,
Hər zaman ki, dağda çoban ney çalar.
Mən deyərəm: sənə qurban , ay ana,
Tapanmıram yerdə sənə tay, ana! [162].*

Nəzirənin xarakterik xüsusiyyəti sənətkarın realizm ənənələrinə sadıq qalaraq təbiiliyə üstünlük verməsi, sadə, səmimi danışiq dilindən yaradıcılıqla istifadə edərək gözəl təbiət təsvirlərini yaratmasıdır. M.Şəhriyarda olduğu kimi, Şahkar xanım Nəyyir da təbiət təsvirlərini olduqca gözəl poetik dillə qələmə alıb, onun təsvirləri səmimiliyi və orijinallığı ilə diqqət çəkir.

“Ana dilində o ki yazmağa qiyam elədi, doğulduğu anaya sidq ilə salam elədi” deyən Sönməz M.Şəhriyarın 80 illiyinə həsr etdiyi mənzuməsində onu *“Heydərbaba şairi”* kimi belə vəsf edir:

O gün ki, evimizə “Heydərbaba” qonaq gəldi,

*Deyən susuz zəmiyə bir sərin bulaq gəldi,
Anam özü dağ idi, dağ dağa dayaq gəldi,
Qış idi, sanki gətirdi o şən baharı bizə,
Bu səs fəzaları yardı, cahanda səsləndi,
Nəzirə yazmağa mən tək çoxu həvəsləndi,
Əsər yoğunladı, cansız fidan vələsləndi,
Yetən çalışdı suvarsın bu bağça barı bizə [155, s.474].*

Arazın bu tayında Şəhriyarın səsinə səs verənlərdən Xalq şairi Süleyman Rüstəmin “Şair qardaşıma məktub”unda “Heydərbabaya salam”ın təsiri açıq- aşkar hiss olunur. Məzmun və forma yaxınlığı göstərir ki, S.Rüstəm bu şeiri sözügedən poemadan təsirlənərək yazmışdır. Diqqət edək:

*Gülşənlərdə çiçəkləri dindirən,
Gözəlləri, göyçəkləri dindirən,
Sevgi dolu ürəkləri dindirən
“Heydərbaban” nə gözəldir, Şəhriyar,
Nə qəsidə, nə qəzəldir, Şəhriyar [155, s.479].*

Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadə 1981-ci ilin yanvar ayında qələmə aldığı “Eyni yaşdayıq” şeirində Şəhriyarın bir şair kimi əzəmətini belə tərənnüm edir:

*Qüdrəti böyükdür elin-obanın,
Vaxt öz axarından geri qalmadı.
Çox küləklər əsdi... Heydərbabanın
Başından bir tük də əskik olmadı [155, s.438].*

Əslən Cənubi Azərbaycandan olan şair Söhrab Tahir M.Şəhriyardan söz açarkən şairi “Şeirimə atasın, yurduma oğul” adlandıraraq yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, mübariz şair kimi təqdim edir, “Heydərbaba”dan təsirlənərək yazır:

*Sözünü gah elə, gah belə dedin,
Dərdini gah şaha, gah elə dedin,
Bülbül gileyini tər gülə dedin.
Şəhriyar! [155, s.477]*

Maraqlı məqam budur ki, “*Heydərbabaya salam*” əsərinə nəzirə yazanların əksəriyyəti Şəhriyarın ədəbi yolunu təkrar etmiş, ustad sənətkar kimi Heydərbaba dağına müraciət formasını seçmişlər. Şair Tariyel Ümidin aşağıdakı şeiri dediklərimizə bariz sübutdur:

*Heydərbaba, səndən doğma səs gəlir,
Fərhadımdır, külüngüylə daş dəlir?
Şəhriyarın özün kimi yüksəlir.
Nə şafəqdir, səndən belə saçıldı,
Bir şairin bu gün dili açıldı [155, s.482].*

Təbrizli şair Məhəmmədağlı Şəbüstərlinin (Zehtabi) “*Harda türk var, Heydərbaba orda var*” deyimini Şəhriyar yaradıcılığına verilən böyük qiymət adlandırmaq olar. Şair 1988-ci ildə qələmə aldığı “*Şəhriyarın məzarı qarşısında*” şeirində ustad sənətkara olan böyük el sevgisinin sirrini açmağa çalışır:

*Axırda sən sevindirdin ananı,
Qələm alıb yazdın “Heydərbaba”nı,
O dolandı az zamanda hər yanı,
Adın-sanın gər bir idi, oldu min,
Bu şöhrəti sənə verdi öz dilin.
Harda türk var, “Heydərbaba” orda var,
Zənn etməyin bu gül təkə burda var,
Harda o var, sevgi də var, nur da var [155, s.458].*

Şəhriyara nəzirə yazanlar içərisində doğma bacısı Azadə xanım Xoşginabi də var. Onun qardaşının vəfatından az sonra dərin hüznə qələmə aldığı “*Heydərbaba şairi*” şeiri sənətkarlıq cəhətdən, bədii məziyyətlərinə görə kamil sənət əsəri sayılmasa da, ən üstün cəhəti səmimiliyində və Şəhriyara olan dərin sevginin təbii təsvirində, yanıqlı dillə nəqlindədir.

*Heydərbaba, oğlun getdi, da gəlməz,
Daha bir də mənə danışib gülməz,
Şeirlərindən ruhlar pərvazə gəlməz,
Yumuldu o qəmli baxan gözləri,*

Qurtuldu o şirin-şirin sözləri [155, s.430].

Güney Azərbaycan şairi Mirismayıllı Cabbarinəjad-Adlının yazdığı nəzirə daha orijinal formadadır. Bu şeirdə şairin yox, dağın şairə müraciəti fonunda Şəhriyarın böyüklüyü açılır. “*Heydərbaba Şəhriyara deyir*” nəzirəsində oxuyuruq:

*Şair oğlum, nisgillənib ağlama,
Dərdi-qəmi ürəyində bağlama,
Bundan artıq ürəyimi dağlama,
Axar sular baş yuxarı qayıtmaz,
Keçən sular bizə sarı qayıtmaz.
Yaz gələydi, bir dəfə gül dərdəydim,
Ayaq tutub xidmətinə gələydim,
Güllərimi otağuva sərəydim,
Bir görəydim qapın nədən bağlıdır?
Ellər nədən ürəkləri dağlıdır?! [155, s.428-429]*

“*Heydərbabaya salam*” poemasına Şəhriyarın sağlığında nəzirə yazan müasirlərinin əksəriyyəti daha orijinal forma tapa bilmədiklərindən, ustad şairin şeir qəlibindən istifadə etmişlər. Amma buna baxmayaraq, yazılan hər bir əsər ən azı onu qələmə alan sənətkarın fikir və duyğularını əks etdirmək baxımından maraqlıdır:

*Nə oldu ay oğul, sən birdən birə,
Unutduğun eli saldın xatirə,
Çağlayan sulara, əsən yellərə,
Bu qoca Heydərə elədin salam,
Lütfün artıq olsun, aleykəssalam [178, s.48].*

XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəst-xətti olan, fars və ana dilində yazıb yaradan şair publisist-hüquqşünas Hüseynqulu Katibi (Coşğun) “*Heydərbabaya salam*” poemasına yazdığı nəzirəni “*Əziz Şəhriyara salam*” adlandırmışdı. Bu şeir məzmun və forma etibarı ilə Şəhriyarın poemasını təkrarlasa da, ustad sənətkara olan böyük ehtiram hissinə görə oxucunu cəlb edir. Diqqət edək:

*Sözün, şeirin kəmalını göstərir,
Türk dilinin cəlalını göstərir.*

*Şairim Şəhriyar! Bir daha danış,
Danış, qardaşlara, dostlara danış.
Elinə, ölkənə, yurduna danış,
Danış! Qoy xəyalın pərvazə gəlsin,
Şeyda bülbül kimi avaza gəlsin [180, s.149].*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ölümünə həsr olunan şeirlərin əksəriyyətinin Heydərbaba dağına müraciətlə yazılması yazarların Şəhriyar sözünün sehrindən çıxıbilməmələri ilə yanaşı, həm də klassik Şərq şeirində dağı müqəddəs bilmək, onunla dərldəşmək kimi müraciət formasına olan marağı əks etdirirdi. Seyyid Nurəddin Dərafərinin Şəhriyarın ölümündən təsirlənərək yazdığı “*Heydərbaba*” şeirinə diqqət edək:

*Heydərbaba, söz deyənəm nə oldu?
Düz danışan, düz deyənəm nə oldu?
Vüsal deyib gözləyənəm nə oldu?
İstəyinə yetişmədi, nədəndi?
İki parə bitişmədi nədəndi [29, s.72].*

“*Heydərbaba şairi*”nin təsiri ilə yazılan şeirlərdə təkcə formaca deyil, məzmunca da Şəhriyarın poetik üslubunun təkrarı hiss olunur. Qasım Türkanın Şəhriyara ithaf etdiyi şeirə diqqət edək:

*...Daha Heydərbaba çəndən ələ dəsmal alıb ağlar,
Sızıldar, “Şəhriyara”, matəmində sinələr dağlar,
Yelə tapşırmağa, çün sən demişdin yaşlı gözlərlə,
Uşaqlar bir dəstə yox, dəstə-dəstə gül sənə bağlar,
Yatan bəxtin durub, dur, matəmində hər diyar ağlar [155, s.441].*

Bahəddin Karakoç isə belə yazır:

*Qartal düşdü, uçdu arı,
Gün sızlanır zarı-zarı
Şairlərin Şəhriyarı,
Vay, Şəhriyar öldü bu gün [95, s.71].*

Xatırladaq ki, *“Heydərbabaya salam”* poeması ilk dəfə Türkiyədə 1955-ci ildə, *“Azərbaycan”* dərgisində çap edilib. Bu nəşrə maraq böyük olduğundan Türkiyənin tanınmış yazarı və ədəbi tənqidçi Əhməd Atəş *“Şəhriyar və Heydərbabaya salam”* adı ilə əsərin ilk nəşrini 1964-cü ildə Ankarada təkrar çap etdirmiş, nəşrdə Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı, poeziya sənətinin özəllikləri və *“Heydərbabaya salam”* poeması haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Ə.Atəş poemanı yüksək dəyərləndirərək yazırdı: *“Heydərbabaya salam” şairi, məhəlli olduğu qədər, insaniyyəti ilə yalnız Türk ədəbiyyatının şah əsəri sayılacaq bir əsər deyil, bəlkə bütün dünya ədəbiyyatında mövqeyi olan layiqli bir əsərdir*” [40, s.989].

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Şəhriyar irsindən bəhrələnənlər, həmçinin onun yaradıcılığını ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil edən əsas simalar Məhərrəm Ergin, Əhməd Cəfəroğlu, Eldəniz Qurtulan, Səadət Çağatay, Osman Fikri Sərtqaya, Yusif Gədikli, Əhməd Bican Ercilasun və başqalarıdır.

Bu imzalar içində tədqiqatçı alim Yusif Gədiklinin adını ayrıca qeyd etməyə dəyər. Türkiyədə M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığını ətraflı araşdıran, xüsusən, *“Heydərbabaya salam”* poemasını tədqiq edən əsas sima sözsüz ki, Yusif Gədikli olmuşdur. Y.Gədikli *“Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri”* adlı monoqrafiyasında Şəhriyar dühasının böyüklüyündən, yaradıcılığındakı millilikdən söhbət açır, ustadın poeziyasındakı türkçülük ideyalarını yüksək dəyərləndirir.

Bunlardan əlavə *“Xeyrəddin Dökdəmirinin 198 bənddən ibarət “Kocabey”, Fəxri Yınanın “Çiçəkliyə salam”, Zeynalabdin Makasın “Xoş xatirələr” nəzirələri “Heydərbabaya” yazılmış töhfələrdən sayıla bilər. Fəxri Ünan Heydərbabanın vəzn və üslubuna sadıq qalaraq 1981-ci ildə “ Çiçəkliyə salam ” əsərini yazdı:*

*Hey Çiçəkli, ayrı kalmak güc oldu,
Bilirmisin əməklərim heç oldu,
Söylə hələ, gözəllərin nec oldu?
Hey Çiçəkli, o günlərdən nə kaldı?
Nə çoxaldı, nələr var, nə azaldı?
O gözəlmiş günlərimiz nec oldu?* [40, səh.989].

Türk dünyasında M.Şəhriyar yaradıcılığına, o cümlədən, “*Heydərbabaya salam*” poemasına maraq və diqqət hazırkı dövrümüzdə də qalmaqdadır. Türkiyə Cümhuriyyətində nəşr olunan mətbu orqanlarda şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı monoqrafiyalar, bədii irsindən seçmələr, sənətkar haqqında tədqiqlər vaxtaşırı dərc olunur. “*Hece taşları*” aylıq şeir dərgisinin 15 mart 2016-cı ildə nəşr olunan 13-cü sayının bütünlüklə şairə ayrılması dediklərimizə bariz sübutdur. Dərgi “*Heydərbabaya salam*” poeması ilə açılır. Şair Bəhruz Dövlətəbadinin “*Heydərbabaya nəzirə*”si isə ictimai və siyasi məzmun daşıyan, türk dünyasının ağrı-acılarını əks etdirən bir poeziya nümunəsidir. Bu şeir ictimai lirikasının gözəl incilərindən sayıla bilər. Dünya, zaman dəyişsə də, xəbislərin məsləki, niyyəti dəyişmədiyindən əsər öz bədii dəyərini itirmir. Bu günümüzdə də dinc insanlar yurd-yuvalarından qovulur, nahaq qanlar tökülür, islam adı ilə terrorçuluq törədilir, körpə, cavan, qoca bilinmədən məhv edilir. Bu mənzərə Yaxın Şərqdə, İraq Türkünstanında, Əfqanıstanda son onilliklərdə başlanan, hazırda da davam edən qanlı ixtişaşların təsviridir. Türkiyənin də cəlb olunduğu bu münaqişələrdə, separatçılarla mübarizədə ölkəsinin şəhid verməsinə sarsılan şair Heydərbabanın fəryad etməsini, səsini səs verməsinə istəyir:

*Heydər Baba, təyyarələr uçanda
Camaat yurdunu qoyub qaçanda
Ürəyi qan lalələrin açanda
Anaların naləsindən yad elə,
Susub yatma ,baba, bir fəryad elə.
İnsan olan bomba belinə taxmaz ,
Məsum balaları yandırıb yaxmaz,
Ürək yanmayınca gözyaşı axmaz ,
Tanrının qəzəbi mükafatdadır ,
Odur ki, dünyamız bu afattadır.
İnsan xırmanını biçən oraqlar ,
Susuzluqdan parçalanan dodaqlar ,
Adaxlılar adaxlının soraqlar ,*

Əsir tutub gözəlləri seçərlər,

Boyun əyməyənin boynun biçərlər [181, s.4].

Bəhrüz Dövlətəbadi dünyanın sabahına ümidini itirmir, inanır ki, gec ya tez insanlıq qələbə çalacaq, zülmün dünyası tar-mar olacaq:

Daha zulüm bundan fazla olunmaz,

Barışıq olmasa dünya dolanmaz ,

“Atom əsri ihtilaflar qalanmaz”,

Bir gün gələr, qara günlər sovuşar ,

İnsanoğlu bir-birinə qovuşar [181, s.4].

Şəhriyar əzəmətli şairdir. O, fars dilində yazdığı şeirlərində də ruhən türklüyünü qoruya bilib. “Söz nəqqəşi” hamı üçün doğma və anlaşılıqlı dildə yazıb, zəngin söz ehtiyatı ilə oxucularını sehirləməyi bacarıb:

Sən sözləri inci kimi düzmüsən,

Göz yaşı tək kirpiklərdən süzmüsən,

Söz gülünün ən gözəlin üzümüsən:

“Ağ buludlar köynəklərin sızanda”

Bu söz deyilməyib heç bir zamanda [170, s.51].

“Hece taşları”nın 13-cü sayında ədəbiyyatşünas alimlərdən Şahaməttin Kuzucuların “Şəhriyarın həyatı və ədəbi şəxsiyyəti”, Muaz Ərgünün “Məhəmmədhüseyn Behcət Təbrizi”, Nuri Peközün “Heydərbaba şeirinin semantikasi”, Məmməd İsmayılın “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar şeirinin Azərbaycanın hürriyyət mücadiləsindəki yeri” və s. elmi məqalələr dərc edilmişdir.

Şəhriyarın əsərlərindən təsirlənib ona nəzirə yazanların içərisində tanınmış simalar kifayət qədərdir. M.Dilbazi, H.Billuri, Ə.Tudə, N.Xəzri, M.Araz, S.Tahir, Ə.Hüseynli, H.Kürdoğlu, Ə.Vahid, Valeh, Q.Türkan, Ş.Fazil, Ə.Y.Şeyda, M.Gülgün, M.Rahim, S.Rüstəm, M.Şükür, Səhənd, M.Fəxrəddin və başqaları şairin sağlığında və ölümündən sonra M.Şəhriyarın əsərlərinə nəzirələr yazaraq fikir və düşüncələrini ortaya qoyublar.

“Şəhriyarın müasirlərinin Azərbaycan türkcəsində yazmaq meyli məhz həmin əsərin təsiri ilə güclənmişdi, poemaya yazılmış nəzirə və cavablardan başqa, ana dilində bir sıra kitablar da nəşr edilmişdi” [44, s.58].

Yazılan nəzirələr nə qədər çox olsa da, şəhriyarşünas alimlərin fikrincə heç biri *“Heydərbabaya salam”* zirvəsinə yüksəlib, onun qədər populyarlaşa bilməyib. *“Hələ çap olunmazdan öncə əlyazma şəklində yayılan əsər buludsuz göydə çaxmış şimşək təsiri bağışladı. Ümumiyyətlə, “Heydərbabaya salam” Şəhriyarın sənətdə qələbəsidir” [163].*

Onu da qeyd edək ki, M.Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* əsərinə nəzirələr hələ də yazılmaqdadır. GünAz TV-nin 1 dekabr 2017-ci il tarixdə yayımladığı xəbərdə deyilir ki, Güney Azərbaycanın Əhər şəhərində ustad Şəhriyarın *“Heydərbabaya salam”* poemasına nəzirə yazanların Simpoziumu keçirilib. Simpoziuma 5 Azərbaycan əyalətindən çox sayda şair və nəzirəçi qatılıb. İkinci ildir keçirilən Simpoziuma İranın müxtəlif əyalətlərində yaşayan şair və nəzirə yazanlardan 35 əsər göndərilib və Cəfər Xusuinin *“Heydərbaba məktəbi”* kitabının təqdimatı keçirilib: *“248 səhifəlik kitab Əxtər nəşriyyatı tərəfindən 1000 nüsxədə çap olunub. Heydərbaba məktəbi” kitabı “Heydərbabaya salam” poemasının məzmunu və ona yazılan nəzirələrdən bəhs edir. Bu əsərdə ustad Şəhriyarın poemasına yazılan 100-dən çox nəzirə təqdim olunub” [52].*

Bu məlumatdan aydın görünür ki, əsərin yazılmasından iki qərindən çox keçsə də, *“Heydərbabaya salam”* hələ də populyarlığını, aktuallığını itirməyib. Bir il ərzində təkcə Şəhriyarın vətəninə-Güney Azərbaycanında poemaya onlarla yeni nəzirənin yazılması yazar üçün böyük xoşbəxtlikdir. Hazırkı internet əsrində mütaliəyə marağın kəskin azaldığının hamımız şahidiyik. Amma buna baxmayaraq, Şəhriyar poeziyası təsir gücünü, bədii dəyərini nəinki itirir, əksinə, daha böyük aktualıq kəsb etməklə yaşarlılığını saxlayır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2016-cı ilin oktyabrında Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın xatirəsinə həsr olunan almanax Rusiyada fəaliyyət göstərən *“Şəhriyar”* ədəbi mədəni cəmiyyətinin təşəbbüsülə işıq üzü görüb. SalamNews-in Moskva müxbiri İ.Rüstəmovun verdiyi xəbərə görə, *“Təqdimat mərasimində “Şəhriyar”*

ədəbi mədəni cəmiyyətinin sədri Vasif Məmmədov Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqında məlumat verib, onun Azərbaycan ədəbiyyatına töhfələrindən və ədəbiyyatımızdakı rolundan danışib, kitabda cəmiyyət üzvlərinin ən yaxşı əsərlərinin yer aldığını və iki dildə çap olunduğunu deyib”[131].

İnformasiya portallarında yayılan xəbərlərdə ölkəmizdə də Şəhriyara nəzirələrin yazıldığı barədə xəbərlər oxuyuruq: *“Jurnalist, şair Əyyub Məmmədovun milliyətcə Azərbaycan türkü olan, görkəmli şair Məhəmmədhüseyn Şəhriyara həsr etdiyi “Şəhriyar” adlı şeiri fars dilinə tərcümə edilərək İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehran şəhərində fəaliyyət göstərən məşhur “Xudafərin” dərgisinin 183-cü sayında çap olunub”*. Gənc şairin M.Şəhriyara həsr etdiyi şeirində həm ustad sənətkara dərin hörmət, həm də *“Heydərbabaya salam”*in təsiri aydın duyulur:

*Azadlıq məlhəmin çəkib yaraya
Vətən nisgilinə dərman edirdi
O taylı-bu taylı doğma elinə,
Ürəyi qubarlı salam deyirdi.
Heydərbaba onsuz qalib gileyli
Öz elində olub indi yadelli
Sarıbaba düşüb xeyli aralı,
Səsi gəlmir, qəlbi olub yaralı [5].*

Cənub bölgəsində yaşayan daha bir şairin, əslən Yardımlı rayonundan olan İqbal Nəhmətin *“Heydərbabaya salam”* poemasına yazdığı nəzirə səmimi, maraqlı deyim tərzli, orijinallığı ilə diqqət çəkir:

*Heydər baba, dil damağa dirəndi,
Yaxşılardan yoxa çıxdı, ələndi,
İki qardaş bir həsrətə bələndi,
Aramızda məftilləri düzdülər,
Canımızı canımızdan üzdülər.
Heydər baba, kəpənəyin xallısı,
Nə gözəldi bizim elin yallısı,
Nə cür oley dodaqların ballısı,*

*Bu dodaqdan o dodağa göndərim,
Güllərimi yollarına əndərim [121].*

İqbal Nəhmət nəzirəsində yurdun qəhrəmanlıqla dolu şanlı keçmişinə də diqqət çəkərək Şah İsmayılı ehtiramla yad edir:

*Heydər baba, bir üzüyük, qaşı yox,
Yurdumuzun yazılmayan daşı yox,
Qoy bilsinlər tariximin yaşı yox,
Şah İsmayıl şahlığına qayıtsın,
Təbrizimi, Zəncanımı ayılsın.
Heydər baba, Yardımlıdan o yana,
Ərdəbilin qayaları dayana,
Bəs nə deyim bu nisgilə doyana?
Ayrılığın dərdə saldı İqbalı,
Zirvəsindən uzaq saldı qartalı [121].*

Xatırladaq ki, 1998-ci ilin aprelində İranda keçirilən Beynəlxalq Şəhriyar Konqresində Azərbaycanlı olan şair və yazıçılar, alimlər də iştirak edib. Nümayəndə heyətinin tərkibində olan şair Şahmar Əkbərzadənin oxuduğu şeir Azərbaycanı bütöv görmək istəyən Şəhriyarın “*Ayrılıq*” mənzuməsinin məntiqi cəhətdən bədii davamı olduğundan onun qədər təsiredicidir:

*Həmd olsun bu göylərə!
Göylərdir pənahımız.
Yoxsa dərdləşməyə də,
Yer tapmazdı ahımız.
Nə yaxşı göylər varmış,
Sərhədsizdir üstümüz,
Harda birləşərdi bəs
Ərşə çıxan tüstümüz? [59, s.100]*

1998-ci ilin oktyabrında Naxçıvan Dövlət Universitetində Şəhriyarın xatirəsinə həsr olunmuş tədbirdə şairin oğlu Hadi Şəhriyar da iştirak edib. Hadinin gəlişinə həsr

etdiyi şeirdə ədəbiyyatşünas alim-şair Vaqif Məmmədov Şəhriyar nisgilini poetik dillə əks etdirib:

*Yorulduq biz sağa, sola baxmaqdan,
Tikanlı məftilə, kola baxmaqdan,
Səbrimiz tükəndi yola baxmaqdan,
Şəhriyar gəlmədi, övladı gəldi.
Körpülü Arazın bu gün dərdi nə?
Tuş olduq qismətin bu gün mərdinə,
Cəlilin, Cavidin ana yurduna,
Şəhriyar gəlmədi, övladı gəldi [59, s.100].*

Şəhriyar harada yaşamasından, hansı dildə danışib yazmasından asılı olmayaraq, ruhən, kökən azərbaycanlıdır. Ana südü, ana laylası, ata öyüdü onun milli kimliyində, xarakterində silinməz iz qoyub. Şəhriyar milli mənliliyini heç vaxt unutmayıb, ömrünün axırına kimi kənd uşağının saflığını qoruya bilib və həm də bu saflığı poeziyasına hopduraraq sonrakı nəsillərə milli dəyər kimi ötürməyi bacarıb:

*Yaz qabağı gün güneyi döyəndə,
Kənd uşağı qar güllərin sevəndə,
Kürəkçilər dağda kürək züvəndə,
Mənim ruhum elə bilin ordadır,
Kəklik kimi batıb qalıb, qardadır [140, s.239].*

M.Şəhriyar “Heydərbabaya salam” poemasında sadə, sadə olduğu qədər də cəzbedici forma seçib. Salamla başlayan əsər şairin vətəndaşlarına öyüdü, xeyir duası ilə tamamlanır.

*Heydərbaba, ildirımlar çaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə [148, s.37].
Heydərbaba, alçaqların köşk olsun,
Bizdən sonra qalanlara eşq olsun,*

*Keçmişlərdən gələnlərə məşq olsun,
Övladımız məzhəbini danmasın,
Hər içiboş sözlərə aldanmasın!* [148, s.56].

İncəsənət əsərində yaradıcı gücünü ortaya qoyan şəxs böyük kütləyə xitabında şüurlara təsir edə biləcəyini də göz önündə tutmalıdır. Yalnız o zaman sənət əsərinin əsrlər keçsə də, öz aktuallığını qoruya biləcəyini və klassik əsər kimi tarixdə iz buraxacağını qeyd edə bilərik. “*Heydərbabaya salam*” poemasını təkcə bir şairin keçmişinə, ötənlərinə qayıtmaq istəyi, nostalji hissləri kimi dəyərləndirmək düzgün olmazdı. Əsərdə tipikləşdirmə o qədər güclü və canlıdır ki, bir şairin arxasından bir vətən boylanır, o taylı, bu taylı bütöv Azərbaycan görünür:

*Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar* [148, s.47].

M.Şəhriyar vəfat edərkən onun köksündə o dünyaya apardığı bir çox arzu və nisgillərinin içərisində vətənin və millətin azadlığı, qüzey həsrəti dərdi də var idi. Şəhriyarın yaxın dostu Yusif Rəhimi Şəhriyarla bağlı xatirələrində yazır: “*Şəhriyar öləndə Bakı torpağı və bakılının üz sildiği dəsmalı istədi... O, son nəfəsdə: “Məni üzü Bakıya basdırın”-demişdi*”[124, s.45].

Kökü xəlqiliyə söykənən, mayası yurd sevgisi ilə yoğrulmuş, yüksək bəşəriyyəti təbliğ edən, humanizm prinsiplərinin tərənnümçüsü olan Şəhriyar yaradıcılığından danışarkən keçmiş zaman ifadəsini işlətmək doğru olmaz. Yenilənən zamanla birgə bu poeziyanın bizə təbliğ etdiyi ideyalar da təzələnilir, aktuallaşır, hazırkı zaman kontekstində yeni məzmun alır, mövzu zənginliyi ilə zövqləri oxşayır. Şəhriyar poeziyasını cəzbedici edən əsas cəhətlərdən biri də sadə həyat həqiqətlərinin şeirə gətirilməsi, keçmiş xatirələr fonunda insana keçmişinin xatırladılması, dünənlə bu gün arasında əlaqənin milli bağlarla təmin edilməsidir.

Bəli, Şəhriyar qələminin gücü məhz xəlqiliyindədir. *“Şəhriyar nədən yazırsa yazsın, sanki söz ilə rəsm əsəri yaradır. Onun söz gülüstanı xalqın dumduru bulağından qidalanır”* [33, s.23].

“Əsas mayası canlı xalq dili, xalq mənəviyyəti, xalqın milli-mənəvi dəyərləri olan “Heydərbabaya salam” mənzuməsi sözün tam mənasında folklordan, xalqın əsrlərin süzgəcindən keçmiş canlı ünsiyyət dilindən yaradıcı şəkildə bəhrələnməyin ən parlaq nümunəsi, Şəhriyar yaradıcılığının təkamülü, möcüzəsidir. Bu mənada Şəhriyarın anadilli şeirləri üçün ona “Heydərbaba şairi” deyənlər haqlıdırlar” [41, s.48].

Şəhriyar bədii yaradıcılığında dilimizi, milli adət-ənənələrimizi, xalqımızı yaşatdığı kimi, xalqımız da layiqli sənətkarını unutmur, xatirəsini daima uca tutur. İnteqrasiya məkanında hər şeyin sürətlə dəyişdiyi, ədəbiyyatın özünün modernləşməyə məruz qaldığı, ədəbi janrların daim yeniləndiyi bir vaxtda Şəhriyar şeirinə - qərinələr öncə deyilənlərə ehtiyac varmı? Bu sualın cavabı heç də birmənalı deyil. Çünki sosial şəbəkələr mütaliəni, peşəkar ədəbiyyatşünaslığı, jurnalistikanı sürətlə üstələməkdədir. Amma elə bu sosial şəbəkələr üzərindən M.Şəhriyarla bağlı paylaşımların edilməsi, əsərlərinin təbliği də günümüzün ürəkaçan reallığıdır. Bu fakt onu göstərir ki, klassik sənətkarlar üçün zaman-məkan sərhədi yoxdur.

Bu da bir tarixi faktdır ki, Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Sovet Azərbaycanında yaşayan müasirlərinin əksəriyyəti o zaman ancaq Kommunist partiyasının, sovet rejiminin diktə etdiyi, icazə verdiyi mövzulardan yazırdılar. 1937-ci ilin qorxu-hürküsü, xofu hələ unudulmamışdı. Həmin dövrün tanınmış xalq şairlərindən olan S.Vurğunun, R.Rzanın, S. Rüstəmin, M.Rahimin və başqalarının yaradıcılığından Lenin, Stalin, Kommunist partiyası, sovet quruluşu və s. mövzularda olan əsərləri çıxartsaq, dərin bir boşluq yaranar. S.Vurğun kimi qüdrətli söz ustası, ilhamı sonsuz dəniz olan bir şair istedadını *“26-lar”*, *“Komsomol”*, *“Xanlar”*, *“Zamanın bayraqdarı”* kimi sovet quruluşunu təbliğ edən əsərləri yazmağa sərf etdi. Həmin zaman kəsiyində M.Şəhriyar isə *“Heydərbabaya salam”*, *“Səhəndiyyə”*, *“Türkün dili”* kimi xalqın milli yaddaşını oyadan, onu milli birliyə səsləyən əsərlər yazmaqla fars şovinistlərinə meydan oxudu, hakimiyyətə yox, sözün

ilahi hikmətinə baş əyərək xalqını mərdliyə çağırdı, “*Heydərbaba, mərd oğullar doğginən*” deməyə özündə güc tapdı.

Etiraf edək ki, şairlərimiz sovet rejiminin sərt qadağalarına baxmayaraq arasına Cənubi Azərbaycan mövzusunda da müraciət edir, cənubdakı soydaşlarının səsinə səs verirdilər. Xalq şairi Səməd Vurğunun “*Təbriz gözəlinə*” şeiri bu qəbildəndir:

Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?

Baisin evində işıq yanmasın!

Ah, Araz, ah, Araz, vədimiz hanı?

Bir ürək ikiye parçalanmasın!..

Ayırdı bir vurğu əzəldən bizi...

Parladı şahların qan rəngli tacı,

Sıxlaşan bir duman aldı Təbrizi;

Fələk bəxtimizə baxdı qıyqacı [164, s.210].

Bir çox müasirlərindən və poetik rəqiblərindən fərqli olaraq, öz sözü ilə XXI əsrə adlamağı bacaran, zamanın sınağından və ədəbi döyüşlərdən uğurla çıxan “*Söz gülşəninin bülbülü*” adlandırılan Şəhriyar “*Haqqa doğru nə qaranlıq isə, el məşəliyəm mən, əbədiyyət gülüyəm mən*” [159, s.281] deyimində heç də yanılmırdı. Ustad sənətkar yaxşı bilirdi ki, haqq aşıqləri, haqq aşıqları həmişə-xalq durduqca yaşayıb, yaşayacaq da...

Şəhriyar sözü, yaradıcılığı təkcə bədii irs kimi deyil, bu xalqın milli –mənəvi varlığının, kimliyinin, milli yaddaşının təcəssümü, təbərriki kimi əzizdir, qiymətlidir. Şəhriyar sözü özünün də dediyi kimi ilahidən, ərşi-ələdan gələn səsdir:

Mən daha ərşi-əla kölgəsizək başda tacım var,

Əldə Musa kimi Firona qənim bir ağacım var,

Hərəcim yox, fərəcim var

Mən Əli oğluyam, azadələrin mərdi, muradı

O qaranlıqlara məşəl, o işıqlara hadi,

Həqqə, imana münadi [148, s.68].

Məşhur fransız mütəfəkkiri Bualonun “*şeyrin fikri bizə çatmırsa, mənası qaranlıqdırsa, oxucu əsnəyir, mürgüləyir və bu da qətiyyəən təəccüblü deyildir, çünki*

boş və mənasız əsər bizi tez yorur, belə kitabları oxumur, qatlayıb bir kənara tullayırıq” [18] fikri orta əsrlər poeziyası üçün olduğu kimi, müasir poeziya, o cümlədən, M.Şəhriyar poeziyası üçün də aktualdır. “*Şair ola bilməzsən anan doğmasa şair*” deyən ustad sənətkar təkcə doğulduğu XX əsrin deyil, bütün zamanların dahi söz ustası kimi şərq və dünya ədəbiyyatı tarixinə adını qızıl hərflərlə həkk edib. Şəhriyar vətəndaş mövqeyindən heç vaxt geri çəkilməyən şəxsiyyət kimi, mübariz şair kimi xalqın, çoxsaylı oxucularının ürəyində əbədi məskən salıb.

Qeyd edək ki, həqiqət axtarışı dünya yaranandan insanlığı düşündürən ən vacib məsələ olub. Atəşpərəstlik dövrünün dini kitabı “*Avesta*”da Zərdüştün dilindən deyilən :

Bizə düzlük , doğruluq ver.

Vicdanlı et bizi sən,

Müqəddəs et bizi sən,

Bizə üstün həqiqət ver.

Bizə doğru deyilən

Müqəddəs kəlmələr ver [3, s.87]

-həqiqət amili Şəhriyar üçün müqəddəs həyat amalı və onu müasirlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri idi. Ustad sənətkarın əsərlərində həyat həqiqəti o qədər güclüdür ki, oxucu harda yaşamasından, milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, şairin yaşadığı dövr, ictimai-sosial şərait, XX əsrin İranı, şairin şəxsi həyatı barədə əsərlərində tam dolğun məlumat ala bilir.

Doğulduğu xalqa qəlbən bağlı olan, milli soy-kökünü heç vaxt unutmayan, milli dəyərləri sevə-sevə təbliğ və tərənnüm edən, vahid Azərbaycan eşqi ilə yazıb yaradan ustad sənətkarı yaşarı edən zəngin bədii irsi, kamil şəxsiyyəti və fitri istedadıdır. Zaman sübut etdi ki, M.Şəhriyar “*Əbədiyyət gülüyəm mən*” – deyimində haqlı imiş. Onun ömrü söz xəzinəsinin ömrü qədərdir!

Nəticə

Giriş, üç fəsil, yeddi paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarət olan tədqiqatın “*Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasının mövzu dairəsi və problematikası*” adlı I fəslinin “*M.Şəhriyarın Azərbaycandilli ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixinə ümumi nəzər*” yarımbaşlığında ustad sənətkarın təvəllüd tarixi, həyat yolu, təhsili, yaşam tərz, orta və ali məktəb illəri, ilk şeirləri və ilk kitabları, anadilli əsərləri barədə deyilən fərqli fikirlər ümumiləşdirilərək bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, irəli sürülən bütün mülahizələr konkret dəlillərlə əsaslandırılmışdır.

Birmənalı şəkildə demək olar ki, M.Şəhriyarın anadilli əsərlərinin nəşri “*Heydərbabaya salam*” əsəri ilə başlayıb. İki hissədən ibarət olan poemanın ilk yetmiş altı bəndlik hissəsinin yazılması, əsasən, 1950-51-ci illər kimi qəbul olunmuş, bəzi müəlliflər isə əsərin ilk hissəsinin yazılma ili kimi 1952-ci ili məqbul hesab etmişlər.

Şəhriyarşünaslıqda poemanın birinci hissəsinin ilk dəfə neçənci ildə və harada çap olunması barədə fikir ayrılığı vardır. Biz bir çox tədqiqatçıların fikirlərini sərf-nəzər edərək “*Heydərbabaya salam*”ın ilk dəfə 1954-cü ilin mart ayında nəşr olunması fikrinə şərik olduğumuzu bildirmişik.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ədəbi irsi ilə Azərbaycan Respublikası oxucularının (keçmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası – E.İ.) tanışlığı 1958-ci ildən başlanmış, bu tarixdən etibarən ədibin əsərləri respublikamızda həm nəşr, həm də tədqiq edilmişdir ki, dissertasiyada bu barədə konkret faktlara əsaslanmaq və müqayisələr aparmaqla geniş məlumat verilmişdir.

Dissertasiyada M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı, respublikamızda çap olunan bütün əsərləri müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb olunmuş, İranda, Türkiyədə və Azərbaycan Respublikasında çap olunan mötəbər kitab nəşrləri tutuşdurulmuş, şairin anadilli əsərlərinin yer aldığı “*Əbədiyyət gülüyəm mən*” adlı şeir toplusu əhatəli nəşr kimi dəyərləndirilmişdir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli əsərlərinin tədqiqinə şairin sağlığında başlanmış, bu problem konkret mövzu kimi seçilməsə də, müxtəlif tədqiqatlarda bununla bağlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Biz bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işlərini aşağıdakı üç qrupa bölərək dəyərləndirmişik: məqalələrdə anadilli əsərlərə münasibət; şairin anadilli əsərlərinin tədqiqi kitab və monoqrafiyalarda; dissertasiyalarda problemin tədqiqi.

Məqalələrin sayının həddindən artıq çox olduğunu nəzərə alaraq, biz yalnız əsas hesab oluna bilən və həm də sırf problemlə bağlı məqalələr üzərində dayanmış, kitab və dissertasiyalarda Şəhriyar yaradıcılığının təhlilinə imkan daxilində münasibət bildirmişik.

Bu qənaətə gəlmişik ki, M.Şəhriyarın anadilli poeziyasının tədqiqinə həsr olunmuş kitabların nəşrinə XX əsrin sonlarında başlanmışdır. Biz bu kitabları iki qismə bölmüşük: 1) Sırf M.Şəhriyara həsr olunmuş kitablar; 2) Əsas tədqiqat obyektini M.Şəhriyar olmasa da, şairin yaradıcılığından da bəhs edən kitablar.

Birinci qrupa akademiklər Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Budaq Budaqov, professorlar Himalay Qasimov, Elman Quliyev, Əjdər Ağayev, Fikrət Seyidov, filologiya elmləri doktoru Esmira Şükürova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məsiəğa Məhəmmədi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dürdanə Nağıyeva, Türkiyə tədqiqatçısı Yusif Gədiklinin adı bəlli kitablarını, ikinci qrupa isə akademik Nizami Cəfərov, filologiya elmləri doktoru Sabir Əmirov, professor Almaz Əliqızı və professor Vüqar Əhmədinin kitablarını daxil etmişik.

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Şəhriyarın şəxsiyyəti və poetik irsi dissertasiyalar üçün də tədqiqat mövzusu kimi seçilmiş, bu mövzuda fəlsəfə doktorluğu, həm də elmlər doktorluğu dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Həmin elmi tədqiqatlardan nümunə olaraq Elman Quliyev, Nazim Rizvanov, Yusif Gədikli, Esmira (Fuad) Şükürova, Məhərrəm Əlidust və Gülnaz Şahinin dissertasiyalarını tədqiqata cəlb etmişik.

Fəslin “*Şairin anadilli əsərlərinin əsas mövzuları. Vəzn və yanrlar*” adlanan ikinci paraqrafında ədibin həm əruz, həm heca vəznli, həm də sərbəst formada yazdığı əsərlərə münasibət bildirilmişdir. Belə nəticəyə gəlmişik ki, klassik Şərq

poetik ənənələrinə və zəngin Azərbaycan folkloruna bağlı olan sənətkar yaradıcılığında əruz və heca vəznli şeirlərin yazılmasına daha çox üstünlük vermişdir.

Dövrünün yüksək savada, dərin biliyə malik, Azərbaycan və fars dilləri ilə yanaşı, fransız və ərəb dillərini də mükəmməl bilən ziyalı, iki dildə şeir yazan sənətkarı olan ustad Şəhriyarın yüksək erudisiyası yaradıcılığının mövzu dairəsi cəhətdən geniş olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur. Şəhriyar əsərlərində XX əsrin sənətkar qarşısında qoyduğu yeni, mürəkkəb suallara cavab axtarmağa çalışmış, Azərbaycan xalqı ilə bərabər bütün İran və dünya xalqlarının taleyini düşünmüş, cəmiyyətdə baş verən heç bir hadisəyə biganə qalmamış, bəşəriyyəti, insanlığı narahat edən məsələləri bütün yaradıcılığı boyu diqqətdə saxlamışdır. Şəhriyar poeziyasının mühüm hissəsini memuar səciyyəli saymaq və epistoluar ədəbiyyata aid etmək olar. Bu əsərlərin hər birində çoxsaylı ictimai-siyasi, milli və s. məsələlər işıqlandırılmış, dövrün problemləri ön planda əks etdirilmişdir. Bizdən əvvəl bu mövzu ilə bağlı fikir söyləyən tədqiqatçıların yazdıqlarına hörmətlə yanaşmış və şairin əsərlərinin başlıca mövzularını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişik:

1. İctimai-siyasi şeirlər
2. Məhəbbət şeirləri
3. Avtobioqrafik səciyyəli şeirlər
4. Ana dili uğrunda mübarizəyə səsləyən şeirlər
5. Məktublar, ithaflar
6. Dini-fəlsəfi şeirlər

M.Şəhriyarın anadilli poeziyasının təhlili zamanı gəldiyimiz qənaət belədir ki, şair əsərlərinin müəyyən qismini əruz, bir qismini heca vəznində, bəzisini isə İranda yeni şeir- ağ şeir deyilən sərbəst şeir şəklində yazmışdır.

Konkret nümunələr gətirmək, şeirlərin təfiləsini göstərməklə belə nəticəyə gəlmişik ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar klassik şeir şəkilləri olan qəzəl, qəsidə, qitə, müxəmməs, müsəddəs və müstəzad janrlarında yazdığı əsərlərində əruz vəzninin müctəs, müzare, səri, xəfif, rəcəz, ən çox da həzəc və rəməl bəhrindən istifadə etmişdir.

M.Şəhriyar anadilli şeirlərinin müəyyən qismini heca vəznində yazmış, bayatı, gəraylı, qoşma janrlarına üstünlük vermiş, daha çox 7, 8, 10, 11-lik heca sitemindən istifadə etmişdir ki, biz yarımbaşlıqda nümunələrlə fikirlərimizi əsaslandırmışıq.

Ustad sənətkar anadilli poeziyasında əruz və heca vəznindən gen-bol istifadə etsə də, ara-sıra onun əsərlərində sərbəst şeirin də elementlərini görmək olur. Doğrudur, Şəhriyarın əsərlərinin formasındakı sərbəstlik sırf sərbəst şeirin kanonlarına tam uyğun deyil. Burada heca və əruzun xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə hiss olunur. Bu əsərlərin tədqiqi zamanı gəldiyimiz nəticə belədir ki, M.Şəhriyarın bu sıraya daxil olan əsərlərinin vəznə daha çox qarışıq vəzn təsiri bağışlayır. Yəni bu əsərlərdə misraların uzun və qısalığı, qafiyələrin səpələnməsi olmasa, bunlara sərbəst şeir demək olmaz. Bu xüsusiyyəti biz şairin məşhur *“Səhəndim”* poemasında və az-çox da *“Xan nənə”* şeirində görürük.

Şairin lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarışları, azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsi geniş şəkildə tədqiq olunmuş, fars şovinizminin İranda Azərbaycan türklərinin həyatında oynadığı mənfi rol barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Məlum olduğu kimi M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığı, əsasən, XX əsrin 50-80-ci illərini əhatə edir və bu illər həm İranda azərbaycanlılara qarşı irtica illəri, həm də Azərbaycan xalqına nisbi azadlıqlar verən İran İslam İnqilabının hakimiyyətə gəldiyi dövrə təsadüf edir.

Tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, haqqında söhbət gedən illərin poeziyasının başında (XX əsrin 50-80-ci illəri – E.İ.), şübhəsiz ki, M.Şəhriyar və onun anadilli əsərləri dururdu. 1954-cü ilə *–“Heydərbabaya salam”* poemasının çapına qədər İranda kifayət qədər tanınan, fars dilində yazdığı əsərlərinə görə *“zəmanəsinin Hafizi”* hesab edilən M.Şəhriyarın şöhrəti bu əsərin çapından sonra misli görünməmiş dərəcədə artıb. Cənubi Azərbaycanda milli kimlik məsələsinin qabardılmasında, milli yaddaşın oyadılmasında və milli şüurun formalaşmasında müstəsna əhəmiyyəti olan *“Heydərbabaya salam”* poeması dəfələrlə İran, Azərbaycan, Türkiyə və digər ölkələrdə çap olunaraq müəllifinə böyük şöhrət və ölümsüzlük qazandırıb.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasını, xüsusilə onun milli kimlik məsələsi ilə bağlı əsərlərini *“Heydərbabaya salam”* poeması ilə məhdudlaşdırmamış, *“Türkün dili”*, *“Dərya elədim”*, *“Azadlıq quşu”*, *“Varlıq”*, *“Şəhriyarın cavabı”*, *“Süleyman Rüstəm”*, *“O taydan gələnə”*, *“Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”*, *“Qaçaq Nəbi”* və s. bu kimi əsərləri tədqiqata cəlb etməklə fikirlərimizi əsaslandırmağa çalışmışıq.

M.Şəhriyarın XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq yazdığı anadilli poetik əsərlərini sərf-nəzər edərkən belə qənaətə gəlmişik ki, bu əsərlərin əsas mövzularından biri, bəlkə də birincisi milli kimlik məsələsi, onun bədii inikası, milli şüurun formalaşmasına, azərbaycançılıq ideologiyasına, milli-bəşəri məfkurəyə xidmət olmuşdur.

Gəldiyimiz əsas nəticə budur ki, M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı, ana dili, vətənpərvərlik, millətçilik ruhlu şeirləri azərbaycançılıq, türkçülük məfkurəsində bir dirçəliş yaratsa da, hakim zümrə tərəfindən birmənalı olaraq mənfi qarşılanmış, ustad sənətkar ömrü boyu ciddi təzyiqa məruz qalmışdır. Amma bütün bunlara baxmayaraq irticaçı hakimiyyət M.Şəhriyarı aradan götürməyə ehtiyat etmiş, xalqın öz sənətkarına olan sevgisindən, elin qəzəbindən çəkinmişdir. M.Şəhriyarın təkə doğulduğu məkanda deyil, Arazın bu tayında da, ümumiyyətlə, Azərbaycanda, bütün türk dünyasında populyar olması şovinist siyasət yeridən fars hakimiyyətini ehtiyatlı davranmağa, Şəhriyarın gündən-günə artan nüfuzu qarşısında güzəştə getməyə məcbur etmişdir.

Gəldiyimiz digər bir qənaət bundan ibarət olmuşdur ki, Cənubi Azərbaycan poeziyasında M.Şəhriyar qədər həyatının keçmiş məqamlarına-milli yaddaşa bağlı olub həmin yaşantıları şeirə gətirən və bununla da milli kimlik hissini qabardılması və milli şüurun formalaşmasına xidmət edən ikinci bir sənətkar tapmaq mümkün deyil.

Şairin əsərlərini sərf-nəzər edərkən belə bir nəticəyə gəlmişik ki, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, tarixi keçmişə bağlılıq M.Şəhriyarın anadilli əsərləri üçün doğma mövzulardan olmuşdur. Xalqın qəhrəmanlıq tarixinə müraciət edərkən, şair, heç şübhəsiz ki, ilk əvvəl milli özünüdərk və milli kimlik məsələsini qabardır,

oxucularını baş vermiş tarixi hadisələrdən ibrət götürüb gələcək barədə düşünməyə, milli birliyə səsləyir, Azərbaycançılıq ideyasını dəstəkləməklə yanaşı, həm də bu ideyanı geniş təbliğ edir.

Gəldiyimiz daha bir nəticə bundan ibarətdir ki, M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının ən önəmli cəhəti və şairin poetik irsini əbədiyaşar edən məsələ, heç şübhəsiz, bu əsərlərdə Azərbaycan xalqının tarixinin gercək əksidir, milli dəyərlərə, soy-kökə sadıqlığın tərənnümüdür, həyat həqiqətlərinin real təsviri ilə yanaşı, millətin tarixində böyük rol oynayan hadisələrin, olayların ətraflı təhlilidir.

Apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar anadilli poeziyasında olduqca humanist, tolerant, bəşəri və milli dəyərlərə eyni dərəcədə sadıq olan qüdrətli söz ustası, işlətdiyi sözün dəyərini, yerini bilən, toxunduğu mövzuları ustalılıqla əks etdirməyi bacaran söz sərrafıdır. Onun poeziyası humanizm ideyalarına söykənən, müharibə qızıqdıranlara, xalqlar arasında nifaq toxumu səpənlərə qarşı nifrət tərbiyə edən çağırış ruhlu poeziya kimi də dəyərlidir. Bu humanist poeziya təbliğ etdiyi yüksək amallara, ideyaya görə bütün zamanlar üçün gərəklidir. Vahid vətən problemi Şəhriyar poeziyasında əvvəldən axıradək böyük mənə və ideya kəsb edir. Parçalanmış Azərbaycan, vətənin birliyinə çağırış mövzusu Şəhriyar yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçərək aparıcı və ardıcıl səciyyəyə daşır. Şeirlərində sosial və inzibati əkslikləri, imperializmi və onun yerli əlaltılarını tənqid edib şahlıq üsuli-idarəsinə qarşı müxlifətdə olan, İran İslam İnqilabı ərəfəsində inqilabçılarla həmrəylik nümayiş etdirən şair rejimin xalqa düşmən, şovinist mahiyyətini söyləməkdən çəkinməmiş, hakim zümrənin yox, xalqın yanında dayanmaqla ona mənəvi dayaq olmuşdur.

M.Şəhriyarın anadilli şeirlərində milli kimlik və milli yaddaşın inikası məsələlərindən danışarkən, şairin türklüyə, türk dilinə və Türkiyəyə olan münasibəti məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, *“Türkün dili”*, *“Dərya elədim”*, *“Türkiyəyə xəyali səfər”*, *“Türk övladı, qeyrət vaxtıdır”* şeirləri problematika baxımından ətraflı şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin ilk paraqrafı bütünlüklə şairin *“Vətəniyyə”*si hesab olunan *“Səhəndim”* poemasına həsr olunmuşdur. Burada poemanın yazılma

səbəbləri, mövzusu, məzmun, ideya və sənətkarlıq məsələləri ətraflı şərh olunmuş, poemanın milli kimlik və ictimai şüurun formalaşmasındakı rolundan danışılmış, irəli sürülən fikirlər əsərdən gətirilən sitatlarla möhkəmləndirilmişdir.

Gəldiyimiz nəticəyə görə, poemanın son hissələri, demək olar ki, parçalanmış Azərbaycanın ən ağırılı məsələlərindən olan ayrılıq probleminə həsr olunmuşdur. Ustad sənətkar onun səsinə Şimali Azərbaycan şairlərinin həvəslə səs verdiyini dağların dağlara dayaq durması, Arazın sularının durularaq qaranlıqlara çırağ tutması, aydın şəfəq olması, “*o tayın nərəsi*” kimi obrazlı ifadələrlə əks etdirmiş və məsləkdaşlarının bu dəstəyini yüksək dəyərləndirmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin ikinci və üçüncü paraqraflarında məşhur “*Heydərbabaya salam*” poemasından bəhs olunmuşdur. İkinci paraqrafda “*Heydərbabaya salam*” poemasında yaddaşa qayıdış və milli özünüdərk”, üçüncüsündə isə “*Heydərbabaya salam*”ın təsir dairəsi” məsələsi müfəssəl şərh olunmuşdur.

Belə bir nəticəyə gəlmişik ki, “*Heydərbabaya salam*” poeması şairin həm öz keçmişinə, həm də yaşamış olduğu həyatın özünə səyahət etmək, hadisələri nağıl etmək yolu ilə qələmə alınmış avtobioqrafik bir əsərdir və M.Şəhriyar bir şair kimi nəyə qadir olduğunu “*Heydərbabaya salam*” əsərində tam gücü ilə göstərə bilmişdir. Yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab edilən poemanın təsir gücü isə, hər şeydən əvvəl, təsvirin həyatiliyində, səmimiliyində, xəlqiliyində, əsərin obrazlı dilindədir.

Üçüncü paraqrafda gəldiyimiz əsas nəticə ondan ibarətdir ki, M.Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*” poeması ədəbiyyat tarixində çox az bədii nümunələrdəndir ki, oxucular arasında bu qədər geniş əks-səda doğura bilmişdir. Əsərin çap olunan kimi həm Güney, həm Qüzey Azərbaycanda tezliklə dillər əzbəri olması, Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq türk dünyasına, daha sonra bütün dünyaya sürətlə yayılması M.Şəhriyar qələminin qüdrətindən xəbər verir. “*Heydərbabaya salam*”ın möhtəşəmliyi ondadır ki, əsər hər birimizin keçmişimizə, iç dünyamıza ayna salır, qayğısız uşaqlıq çağlarımızı, ata-analı, babalı-nənəli dünyamızı, o dünyanın şirin, kövrək olaylarını xatırladır. O günlər və o günləri əks etdirən əsərlər hər birimizə ona görə əzizdir ki, həmin dönəmlərin bir daha geri qayıtması mümkünsüzdür, acılı-şirinli

xatirədir. “*Heydərbabaya salam*” sanki kövrək xatirələrimize bir cığır salıb, işıq tutub, xəyallar dünyasının xoşbəxt sakininə çevirdiyinə görə hamımıza əzizdir.

“*Heydərbabaya salam*” poemasında hər şey var-millilik, bəşəriyyət, humanizm, zəngin mövzuya biçilən bitkin forma, musiqili ritm, obrazlı ifadə, estetik gözəlliklə təbii gözəlliyin harmoniyası, güclü şeiriyət və ən başlıcası –səmimiyyət! Məhz bu səbəblərdən “*Heydərbabaya salam*” əsəri yazıldığı gündən bu çağımıza qədər dünya şeir sənətində ən parlaq poeziya nümunəsi olaraq qalmaqdadır və poemaya yeni-yeni nəzirələrin yazılması da bunun sübutudur. Bu bir həqiqətdir ki, belə dahiyənə əsəri ancaq fitri istedad sahibləri yarada bilərlər.

M.Şəhriyarın “*Heydərbabaya salam*”nın Güney Azərbaycanında poema janrının yeni inkişaf yoluna qədəm qoymasına yardımçı olması, əsərə həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycanda xeyli nəzirələrin yazılması dissertasiyada ətraflı təhlil olunmuşdur.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində gəldiyimiz nəticə budur ki, “*Heydərbabaya salam*” əsərinə nəzirə yazanların əksəriyyəti M.Şəhriyar şeirinin təsirindən qurtula bilməmiş, ustad sənətkar kimi Heydərbaba dağına müraciət formasını seçmiş, amma yazılan nəzirələrin heç biri “*Heydərbabaya salam*” yüksəkliyinə çata bilməmiş, onun kölgəsində qalmışdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, M.Şəhriyar bu günümüzdə də populyar şairlərdən biri olaraq qalır. Sosial şəbəkələrin gündəmdə olduğu, modern üslubda yazılan əsərlərin daha çox oxunduğu hazırkı dövərdə belə istedadlı sənətkarın bədii irsinə marağın azalmamasını Şəhriyar sözünün ilahi sehri ilə izah etmək olar. Hər bir söz adamının ömrü isə miras qoyduğu söz xəzinəsinin ömrü qədərdir...Bu mənada Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar poeziyası əbədiyaşar, söz sərrafının özü isə ədəbiyyatın əbədiyyət zirvəsində dayanmağa haqq edən dahi sənətkardır. Azərbaycan xalqı belə dahi sənətkarları, kamil söz sahibləri, klassikləri ilə böyükdür, qüdrətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Ağayev, Ə. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: pedaqoji görüşləri / Ə.Ağayev. – Bakı: “Mütərcim”, – 2013. – 161 s.
2. Axundlu, Y. Ədəbi portretlər: / Y.Axundlu. – Bakı: “Elm”, – 2009. – 412 s.
3. Avesta: / tərc.ed.Həmid. X – Bakı: “Apostrof” nəşriyyatı, – 2017. – 236 s.
4. Ayrılarımı könül candan / Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı (tərt.ed. A.Əliqızı, X.Hümmətova) – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 1998. – 204 s.
5. Azərbaycanlı gənc yazar Əyyub Məmmədovun şeiri İranda dərc olunub: [Elektron resurs] / [https:// movqe.az/](https://movqe.az/) –Bakı: – 25 dekabr 2019. URL: <https://www.movqe.az/news/medeniyyet/148347>.
6. Azəroğlu, B. “Yandırılan kitablar” // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, – 1982, 24 fevral.-s.4.
7. Baxşəliyeva, G. “Milli ruhun təntənəsi” // G.Baxşəliyeva. – “Azərbaycan şərqşünaslığı” –2011. №2 (6), – s. 3-6 .
8. Bayramzadə, S. “İran hakim dairələrinin Cənubi Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti sahəsindəki siyasəti (1947–1978–ci illər)” / S. Bayramzadə. – “Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri” – Bakı: “Elm”, –1991. – 196 s.
9. Beqdeli, Q. “Azadlıq və humanizmin böyük carçısı” / Q.Beqdeli. – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, –1977–ci il, № 9. – s.176-185.
10. Beqdeli, Q. “Heydərbaba”nın ikinci cildinin nəşri // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1964, 4 iyul – s.4.
11. Beqdeli, Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar / Q.Beqdeli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1963. – 40 s.
12. Beqdeli, Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqında //“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1965, 6 fevral – s.2.
13. Beqdeli, Q. Şəhriyarın poeziyası (M.Şəhriyarın “Seçilmiş əsərləri”nə müqəddimə) / Q.Beqdeli. – Bakı: Azərənəşr, – 1966. – 278 s.

14. Beqdeli, Q. Vətənpərvər şair // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1961. №10, – s.180-190.
15. Belinski, V. Seçilmiş məqalələri / V. Belinski. – Bakı: “Gənclik”, – 1979. – 228 s.
16. Billuri, H. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar / H. Billuri. – Bakı: “Elm”, – 1984. – 156 s.
17. Billuri, H. Şəhriyaramız, ustadımız: M.Şəhriyarın son dövr yaradıcılığı // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1989. №1, – s. 165-168.
18. Bualo, N. Poeziya sənəti / N. Bualo. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2006. – 112 s.
19. Budaqov, B. “Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət” / – B. Budaqov. – Bakı: “Oğuz eli”, – 1998. – 30 s.
20. Cəfərov, N. Azərbaycan Ədəbi Dil: Şimalda və Cənubda. Seçilmiş əsərləri (5 cildə). / – Bakı: “Elm”, – c.1. – 2007, –352 s.
21. Cəfərov, N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar / N. Cəfərov. – Bakı: “Elm”, – 1990. – 128 s.
22. Cəfərov, N. Hər şey mədəniyyətdən başlanır // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1989, 22 sentyabr – s.6.
23. Cənubdan səslər / tərt.ed. Məmməd zadə. H – Bakı: “Yazıçı”, – 1987. – 198 s.
24. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası / tərt.ed. Əkbərov. Z, Əhmədov. T, Abdullayev. B və b. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1988. – III cild. – 552 səh.
25. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası / tərt.ed. Mənafi. M, Əkbərov. Z, Qasımov. R – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1983. – II cild, – 580 səh.
26. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası / tərt.ed. Əkbərov. Z, Aslanov. M, Əhmədov. T və b. – Bakı: “Elm”, – 1994, IV cild. – 404 s.
27. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: Tədqiqlər / tərt.ed. Qəribli. İ – Bakı: “Elm və təhsil”, – I cild. – 2015. – 200 s.
28. Dadaşzadə, M. A. Şəhriyara salam // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1966, 12 noyabr. -s.4.

29. Dərafərin, S. N. "Heydərbaba" //– Bakı: "Azərbaycan şərqşünaslığı", – 2011. – № 2(6). – s.72.
30. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / – tərt.ed. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: "Maarif", – 1978. – 199 s.
31. Əhməd, V. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı / V.Əhməd. – Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, – 2006. – 338 s.
32. Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950–2010) / V.Əhməd. – Bakı: MBM, – 2014. – 419 s.
33. Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni mərhələ (2001-2010-cu illər) / V.Əhməd. – Bakı: 2010. – 84 s.
34. Əhmədov, T. Ustad Şəhriyarın xatirəsi // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, – 1989, 28 aprel. -s.4.
35. Əkbərzadə, Ş. Gün o gün olsun ki... // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, – 1981, 12 yanvar . –s.4.
36. Əlidust, M. "Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ədəbi irsi" / -filol. üzrə fəlsəfə doktoru dis. – Bakı: – 2004. -138 s.
37. Əliqızı, A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / A.Əliqızı. – Bakı: Azərnəşr, – 2007. – 268 s.
38. Əliyev, Ə. Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır //– Bakı: "Azərbaycan" jurnalı, – 1976. №2, – s.74-79.
39. Əliyev, R. Şəhriyarla görüşlərim // Tehran: "Varlıq" jurnalı, –1979. № 5, – s.50.
40. Əliyeva, N. "Heydərbabaya salam"a Türkiyədə yazılan cavablar"// Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci illiyinə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi konfransı (materiallar). – Qafqaz Universiteti, – Bakı: – 17-18 aprel 2015. – s. 988-989.
41. Əlizadə, C. Şəhriyarın həyat salnaməsi (farscadan tərcümə edən A. Rüstəmov) //– Bakı: "Azərbaycan şərqşünaslığı" ("Şəhriyar-105: xüsusi buraxılış), – 2011. №2(6), – s.14.

- 42.Əlizadə, N. “Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbi” //– Bakı: “Azərbaycan şərqşünaslığı” —2011. №2(6). s.19-26.
- 43.Əmirov, S (Nəbioğlu). Vüsalın qanadında / S.Əmirov. – Bakı: “Elm və təhsil”, 2013. – 199 s.
- 44.Əmirov, S. Cənubi Azərbaycan milli demokratik ədəbiyyatı (1941–1990) / S.Əmirov. – Bakı: “Elm”, – 2000. – 257 s.
- 45.Əmirov, S. Zamanın sifarişi, poeziyanın cavabı //– Bakı: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, –1983, 3 iyun. – s.6.
46. Gədikli Y. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri / Y.Gədikli. – Bakı: “Yom yayınları”, – 2007. – 192 s.
- 47.Gədikli, Y. “Şəhriyarın həyatı və sənəti (Türkcə divanı əsasında)” – filol.e.n.dis. – Bakı: – 1994 .-122 s.
- 48.Güntay Gəncalpla müsahibə[Elektron resurs] / “teleqraf.com”, – 29 aprel, 2015. <http://teleqraf.com/news/art/53378>.
49. Hacıyeva, M. Ədəbi qaynaqlar / M.Hacıyeva. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2014. – 242 s.
- 50.Hacıyeva, Y. M. Şəhriyar poeziyasının folklor qaynaqları //– Bakı: “Ulduz” jurnalı, – 1983. №4, s.40-44.
- 51.Hacıyeva,Y. İran İslam İnqilabından sonra cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi (1979–2005–ci illər) / Y.Hacıyeva. – Bakı: “Elnar–2016” MMC, – 2017. -300 s.
- 52.“Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə yazarların Simpoziumu keçirilib:[Elektron resurs]-Günaz tv/1dekabr 2017 saat 23:45.– <https://www.gunaz.tv/az/new/heyder-babaya-salam-poemasina-nezire-yazanlarin-simpoziumu-kecirilib-eherde-goruntu-101130> .
- 53.“Heydərbaba ilə necə tanış oldum” (farscadan tərcümə edəni Q.Beqdeli) – //”Ulduz” jurnalı –1967. №12, – s.54-59.
- 54.“Heydərbabaya salam” // – “Yüksəliş” qəzeti, –1964, 30 oktyabr. - s.4.
- 55.“Heydərbabaya salam” poemasından bir parça / Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik (tərt.ed. Soltan Hüseynoğlu) – Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, – 2001. – 267 s.

56. Heyət, C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu) / C. Heyət. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2013, – 286 s.
57. Heyət, C. Varlığımız. / C. Heyət. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2014. – 99 s.
58. Həbib, S . Seçilmiş əsərləri / – S. Həbib. – Bakı: “Lider” nəşriyyatı, – 2005. – 192 s.
59. Həbibbəyli İ. Ustad Məhəmməd hüseyn Şəhriyar / İ. Həbibbəyli. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1993. – 136 s.
60. Xəlilzadə, F. Cənublu şairlərin əsərləri rus dilində çıxdı // – “Azərbaycan” qəzeti, 2005, 27 noyabr. –s.4.
61. İbrahimi, F. Azərbaycanın qədim tarixindən / – F. İbrahimi. – Təbriz: – 1946. – 59 s.
62. İbrahimov, M. Cənub sovqatı // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1981. №5, – s.6-17 .
63. İbrahimov, M. Cənubda dirçəliş // – Bakı: – “Azərbaycan” jurnalı, –1980. №1, – s.35-47.
64. İbrahimov, M. Heydərbaba şairi // – Bakı: – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1963, 14 dekabr. –s.2.
65. İbrahimov, M. Heydərbaba şairi // – Bakı: – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1963, 21 sentyabr. –s.2.
66. İbrahimov, M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən / M. İbrahimov. – Bakı: – 1966. – 184 s.
67. İbrahimov, M. Qaranlıqdan işığa // – Bakı: – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1982, 27 avqust. –s.4-5.
68. İbrahimov, M. Qızıl səhifələr // – Bakı: – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1986, 13 iyun. –s.6-7.
69. İbrahimov, M. Ölməz şair // – Bakı: – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1988, 30 sentyabr. –s.7.
70. İbrahimov, M. Parlaq sənət nümunəsi // – Bakı: – “Kommunist” qəzeti, –1990, 3 fevral. –s.4.
71. İbrahimov, M. Sarı sim / M. İbrahimov. – Bakı: – Azər nəşr, – 1958. – 300 s.

72. “İnqilab yolunda” jurnalı // – Təbriz: – 1980. №6, – s.33.
- 73.İsmayıl, M. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar şeirinin Azərbaycanın azadlıq mübarizəsindəki yeri // – Hece taşları. Aylıq şeir dərgisi,- 2016. №13, s. 10-13.
- 74.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın lirikasında tarixə baxış və milli kimlik axtarırları” //–“Filoloji Elmlər İnnovativ Tədqiqatlar kontekstində” mövzusunda Beynəlxalq elmi – praktiki konfrans (materiallar) – Bakı Slavyan Universiteti: – 24 dekabr 2020-ci il, – s.247-249.
- 75.İsmayılova, E. “M.Şəhriyar yaradıcılığında ana dili mövzusu” //– Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda XII Beynəlxalq elmi-praktik konfrans (materiallar). – Bakı Slavyan Universiteti: –30 aprel 2021-ci il, – s.179-182.
- 76.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması anadilli yaradıcılığının zirvəsidir” //– “İnteqrasiya mühitində Azərbaycan elminin qarşısında duran vəzifələr” mövzusunda gənc tədqiqatçıların (magistrant və doktorantlar) respublika elmi konfransı(materiallar). – Lənkəran Dövlət Universiteti: – 21 dekabr 2018, – s.126-128.
- 77.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın “Səhəndiyyə” poemasında milli–mənəvi dəyərlərin qorunmasına və milli birliyə çağırış” //– Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş “Tədris prosesində elmi innovasiyaların tətbiqi yolları” mövzusunda respublika elmi – praktik konfrans (materiallar). – Lənkəran Dövlət Universiteti: – 7-8 may 2019, – s.167-169.
- 78.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın anadilli əsərləri yeni topluda” //– Lənkəran Dövlət Universiteti: – “Elmi xəbərlər” jurnalı. –Humanitar elmlər bölməsi, – 2018. №2, – s.86-91.
- 79.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında məhəbbət mövzusu” //– Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanda xalq, dövlət və ordu birliyinin gücü” adlı onlayn

- Respublika elmi konfransı (materiallar). – Lənkəran Dövlət Universiteti: – 7 may 2021, – s.179-181.
- 80.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın əsərlərində Azərbaycançılıq ideyalarının tərənnümü”//– “Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans (materiallar), – Sumqayıt Dövlət Universiteti: – 04-05 dekabr 2018, – s.446-448.
- 81.İsmayılova, E. “M.Şəhriyarın lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarışları. Azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsi” //– Lənkəran Dövlət Universiteti: – “Elmi xəbərlər” jurnalı. – “Humanitar elmlər bölməsi”. – 2019. №1, – s.52-58.
- 82.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Analar oxşaması” şeirində vətənpərvərlik hisslərinin tərənnümü” //– Türkiyə: –Turan Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergisi, – 2021, №49, cild 13, – s.26-29.
- 83.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının təsir dairəsi” //– Lənkəran Dövlət Universiteti: – “Elmi xəbərlər”. “Humanitar elmlər bölməsi”. – 2020. – №1, – s.84-90.
- 84.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında azadlıq, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü” //– Lənkəran Dövlət Universiteti: “Elmi xəbərlər” jurnalı, Humanitar elmlər bölməsi, – 2018. №1. – s.114-118.
- 85.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında təbliğ etdiyi vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ideyalarının müasir həyatımızda tərbiyəvi rolu” //–Türkiyə: –Turan Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergisi – 2020. 12-ci cild. – №48, – s.85-89.
- 86.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli şeirlərinin əsas mövzu dairəsi” // E.İsmayılova. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti “Elmi xəbərlər” jurnalı. – 2019. №1, – s.69-77.
- 87.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında multikulturalıq və tolerantlıq elementləri”//–“Müasir təlim

- texnologiyalarının tətbiq olunmasının təhsilin keyfiyyətinə təsiri” mövzusunda gənc tədqiqatçıların respublika elmi–praktik konfransı (materiallar). – Lənkəran Dövlət Universiteti: – 24 dekabr 2019-cu il. – s.136-138.
- 88.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında Qafqaz mövzusu” //– Bakı:– AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun keçirdiyi Qafqazşünasların II Beynəlxalq Forumu (materiallar), – 2020. II cild, –s.418-423.
- 89.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığında milli yaddaş aparıcı mövzu kimi” //– Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Azərbaycan İnşaat və Memarlıq Universitetində böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr edilmiş Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransı (materiallar). – Bakı: – 3-4 dekabr 2019-cu il. II cild, – s.95-96.
- 90.İsmayılova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycandilli ədəbi irsinin nəşri və probleminin araşdırılması tarixinə ümumi nəzər” //–Lənkəran Dövlət Universiteti: – “Elmi xəbərlər” jurnalı, “Humanitar elmlər bölməsi” – 2019 . – №2. – s.31-37.
- 91.İsmayılova, E. “Milli yaddaş və onun yaratdığı milli özünüifadə ənənəsi M.Şəhriyar poeziyasının baş və aparıcı mövzusu kimi” // – “İnformasiya, elm, texnologiya və universitet perspektivləri” mövzusunda doktorantların və gənc tədqiqatçıların onlayn respublika elmi konfransı (materiallar)– Lənkəran Dövlət Universiteti. – 2020.18 dekabr. – s.186-188.
- 92.İsmayılova, E. “Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının nəşr tarixindən” //– Lənkəran Dövlət Universiteti: – “Elmi xəbərlər”. – “Humanitar elmlər bölməsi”. – 2021, – №1, – s.26-32.
- 93.İsmayılova, E. “Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ında Novruz adət–ənənələri” //– 525.az. – 2018. 28 fevral. –s.6.
- 94.İsmayılova, E.“M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında Novruz adət–ənənələrinin təsviri və tərənnümü” // – Ümummilli lider Heydər

- Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Müasir inkişaf mərhələsində elm, təhsil və istehsalatın vəhdəti” mövzusunda keçirilən respublika elmi-praktik konfransı (materiallar).– Lənkəran Dövlət Universiteti, – 2018. 7-8 may. – s.91-92.
- 95.Karakoç, B. Gün sızlayır Şəhriyara //– Bakı: “Azərbaycan şərqşünaslığı”, – 2011. №2(6). –s.71.
- 96.Qasemi, İ. Şəhriyar şeiri haqqında bəzi qeydlər //– Bakı: — “İran filologiyası məsələləri” jurnalı, 2011. № 2– s.244.
- 97.Qasimov, H. Azərbaycan şeirinin poetikası / H. Qasimov. – Bakı: – Nurlan – 2008. – 385 s.
- 98.Quliyev, E. “Heydərbabaya salam” necə varsa / E.Quliyev. – Bakı: “Adiloğlu”, – 2004, – 148 s.
- 99.Quliyev, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığının təkamülü milli problemlər kontekstində”: / filol.elmləri doktoru dis.– Bakı: – 2004. -296 s.
- 100.Quliyev, E. Heydərbaba yüksəkliyi – sənət möcüzəsi (M.Şəhriyarın kitabına ön söz) / E.Quliyev. – Bakı: “Adiloğlu”, – 2004,-94 s.
- 101.Quliyev, E. Heydərbaba yüksəkliyi – sənət möcüzəsi //– Bakı: “Azərbaycan şərqşünaslığı”, – 2011. №2(6). –s.35-39.
- 102.Quliyev, E. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar / E.Quliyev. – Bakı: “Mütərcim”, – 1999, – 180 s.
- 103.Quliyev, E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül / E.Quliyev. – Bakı: – “Elm”, – 2004. –280 s.
- 104.Quliyev, E. Şəhriyar yaradıcılığı milli–mənəvi dəyərlər kontekstində //– Bakı: “Azərbaycan məktəbi”, – 2016, – №5. –s.82-87.
105. Quliyev, T. Şəhriyarın ana dilli şeirlərinin vəzni // – “Şəhriyar” qəzeti, – 1992, 26 noyabr. – s. 4.
106. Məhəmmədi, M. Şəhriyar və XX əsr İran ədəbi mühiti // 525-ci qəzet.- 2011, 3 dekabr.- s.24-25.
- 107.Məhəmmədi, M. Şəhriyar və zəmanəmiz / M.Məhəmmədi. –Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, – 2015, – 80 s.

- 108.Məmmədli, P. “Cənubun söz sərrafi” //– Xalq qəzeti, – 1998, 28 aprel. –s.5.
- 109.Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. I hissə / P.Məmmədli. – Bakı: “Sabah”, – 2015, – 200 s.
- 110.Məmmədova, R. “M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət hadisələri və obyektlərinin bədii – emosional dərkə //– “Qafqaz Universiteti konfransının materialları”. – Bakı: – 2015, 17-18 aprel – s.990-991.
- 111.Məmmədzaadə, H. “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi //– “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1965, 16 yanvar. s. 4.
- 112.Məmmədzaadə, H. Şəhriyar Təbrizi //– “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1958, 11 oktyabr. – s.3.
- 113.Məmmədzaadə, H. Şəhriyarın anadilli şeirləri (M.Şəhriyarın “Külliyati-divani-türki” kitabına müqəddimə) / H.Məmmədzaadə. – Tehran: “İnteqarə-Neqah-İnteqarə-Zərrin” nəşriyyatı. Birinci çap, – 1367 (1988), – s.5.
114. Min beş yüz ilin Oğuz şeiri antologiyası./ İkinci kitab / tərt.ed. Anar – Bakı: Azərnəşr, – 2000, – 1116 s.
- 115.Mustafayev, V. Cənubi Azərbaycan Milli şüuru (XX əsrin I yarısı) / V.Mustafayev. – Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, – 1998, – 157 s.
- 116.Müsəddiq, M. Aman ayrılıq //– “Azərbaycan müəllimi” . – 1982, 27 yanvar. – s.4.
- 117.Nəbdil, Ə. Əsərləri / Ə.Nəbdil. Bakı: “Qolıt-Okup” QSC, – 2009, – 167 s.
- 118.Nağıyeva, D. Şəhriyarın dili / D.Nağıyeva. – Bakı: “Adiloğlu”, – 2011, – 235 s.
- 119.Nəbiyev, B. Şəhriyar kəlamının vüsəti / B.Nəbiyev. –Bakı: – “Nafta-Press”, – 1998-ci il, – 37 s.
- 120.Nəfisi,S. Tərcümeyi-hal və müqəddimə (“Şəhriyar fars dilli ədəbiyyatşünaslıqda” kitabında – tərcümə edən Sabir Nəbioğlu) / S.Nəfisi. – Bakı: –“Nurlan”, –2006, – 184 s.

121. Nəhmət, İ. “Ustadımız Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə”: [Elektron resurs] / djb.az/. –12 aprel, 2019. URL: <https://djb.az/yazarlar/27703>.
122. Nikəndiş, N. Şəhriyarın xəlvət dünyası / N.Nikəndiş. – “Pərivər” nəşriyyatı, – 1379 (1990). –III cild, – 447 s.
123. Parçalanmış millətin harayı (Həsət şeirləri və bayatıları- tərtd. Ə.Rəhimli)/ – Bakı: “Nurlan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi – 2007. 656 s.
124. Rəhimli, Ə. Milli oyanışda Şəhriyar poeziyasının rolu // Ə.Rəhimli. – Bakı: –2011, – “Azərbaycan şərqşünaslığı”, №2(6). –s.39-46.
125. Rəsulzadə, M.Ə. Ədəbi bir hadisə //– Ankara: “Azərbaycan” dərgisi, –1955, – №4-5. –s.40-41.
126. Rizvanov, N. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik”: / Filol.elmləri namizədi diss./ – Bakı: –1983. –154 s.
127. Rizvanov, N. Şəhriyar yaradıcılığında gülüş //– Azərb SSR EA-nın xəbərləri (Dil, ədəbiyyat, incəsənət seriyası), –1985-ci il, –№2. – s.44-48.
128. Rizvanov, N. Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik //– Azərb SSR EA-nın xəbərləri (Dil, ədəbiyyat, incəsənət seriyası), –1981. №2, – s.44-50.
129. Rizvanov, N. Şəhriyarın mübariz poeziyası //– “Ulduz” jurnalı, 1981. №1. – s.51-58.
130. Rizvanov, N. Vətənpərvər şairin yeni töhfəsi // N.Rizvanov. – “Azərbaycan” jurnalı, – 1982. №5. – s.178-180.
131. Rüstəmov, İ. Moskvada M.Şəhriyarın xatirəsinə həsr olunmuş almanax çap edilib / [Elektron resurs]– salamnews.org, –2016. –10 oktyabr. <https://salamnews.org/az/news/print/239570>.
132. Sabir, M.Ə. Hophopnamə. I cild / M.Ə.Sabir. – Bakı: “Şərq–Qərb” nəşriyyat evi – 2004, – 480 s.
133. Seyidov, F. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın pedaqoji görüşləri / F.Seyidov. – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, – 2001, – 88 s.
134. Səhənd, B. Q. Sazımın sözü / B.Q.Səhənd. – Bakı: – “Yazıçı”, – 1984, – 251 s.

135. Sərhəngi, Ə. Şəhriyar albomu //–Tehran: – “Varlıq” jurnalı, – 1988, – №69(3), – s.129.
- 136.Şahin, G. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığının poetik qaynaqları”:filol.üzrə fəlsəfə doktoru dis. /– Bakı: –2008.-146 s.
- 137.Şeyda, Y. Ədəbiyyat ocağı / Y.Şeyda. – Təbriz: “Nobel” kitabxanası, – 1987, – 696 s.
- 138.Şəhriyar, M. “Azərbaycan” // – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1958, 11 oktyabr. –s.3.
139. Şəhriyar, M. Aman ayrılıq / M.Şəhriyar.-Bakı: – “Yazıçı” nəşriyyatı, – 1981, – 106 s.
- 140.Şəhriyar, M. Əbədiyyət gülüyəm mən / M.Şəhriyar. – Bakı: – “Elm və təhsil” nəşriyyatı, – 2017, – 286 s.
- 141.Şəhriyar, M. Gəldim sizi görməyə / M.Şəhriyar. – Bakı: – Kitab Cəmiyyəti “Ulduz” eksperimental müəssisəsi, – 1992, -64 s.
- 142.Şəhriyar, M. Heydərbabaya salam (ikinci hissə) //– “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1965, 6 fevral. –s.2.
- 143.Şəhriyar, M. Heydərbabaya salam //– “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1963, 14 dekabr. –s.2.
- 144.Şəhriyar, M. Heydərbabaya salam: / tərt.ed. Quliyev.E.– Bakı: – “Adiloğlu”, – 2004.-94.s.
- 145.Şəhriyar, M. Heydərbabaya salam / M.Şəhriyar. – Bakı: Azərnəşr, – 1964, – 23 s.
- 146.Şəhriyar, M. Heydərbabaya salam / M.Şəhriyar. – Təbriz: – Çapxanəyi “Ziba”, – 1332(1954).-52 s.
- 147.Şəhriyar, M. Külliyyatə-divani-türki / – Tehran: – “Enteşarat-e negah-enteçarat-e zərrin”, – 1367 (1988), –320 s.
- 148.Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri / tərt.ed. Rizvan N., Quliyeva X, Qəribov.İ – Bakı: – “Avrasiya–Press”, – 2005, – 480 s.
- 149.Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri / tərt.ed.Həbibbəyli.İ. – Bakı: – “Çaşıoğlu”, – 2004.-272.s.

- 150.Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri / Rizvan N.,Quliyeva X, Qəribov.İ – Bakı: – “Elm”, – 2000, – 492 s.
- 151.Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şəhriyar. Bakı: – Azərənəşr, –1966, 278 s.
- 152.Şəhriyar, M. Türkcə divanı / M.Şəhriyar. – Bakı: – “Beynəlxalq Əlhuda” nəşriyyatı, – 2003, – 248 s.
- 153.Şəhriyar, M. Türkcə divanı / M.Şəhriyar.- Bakı: -“Əlhuda-Sabah”,- 1993,- 216 s.
- 154.Şəhriyar, M. Türki divanı külliyyatı /müqəddimə Məmmədzadə.H. – Tehran: –“Zərrin”, - 1367 (1988), – 316 s.
- 155.Şəhriyar, M. Yalan dünya / M.Şəhriyar. (tərt.ed. H.Billuri, N.Rizvan) – “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, – 1993, – 496 s.
- 156.Şəhriyar, M.Azərbaycan türkcəsi ilə külliyyatı / tərt.ed.Məmmədzadə. H – Tehran: – “Zərrin”-2001, -406 s.
- 157.Şəhriyarın qələm dostu Zahidinin dediklərindən (“Şəhriyar fars dilli ədəbiyyatşünaslıqda” kitabında (tərcümə edəni Sabir Nəbioğlu)) / – Bakı: – “Nurlan”, – 2006,- 184 s.
- 158.Şıxıyeva, S. Şəhriyarın “Divani-türki”sində irfani düşüncələrin ifadəsi //– “Hikmət” jurnalı, – 2006, – №9. – s.52-54.
- 159.Şükürova, E. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: həyatı, mühiti, yaradıcılığı” / E.Şükürova. –Bakı: – “Azərbaycan Ensiklopediyası”, -1998, -144s.
160. Şükürova, E. F. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi [Elektron resurs] /– xalqcebhəsi.az –10 yanvar, 2019. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2019/yanvar/627422>.
- 161.Şükürova, E. Şəhriyar poeziyasında xalq həyatı / E.Şükürova. – Bakı: – 1996, – “Qızıl Şərq”, – 60 s.
162. Şükürova, E.F. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi [Elektron resurs] / E.F.Şükürova. – xalqcebhəsi.az, – 11 yanvar, 2019.URL: <https://www.xalqcebhəsi.az/news/southazerbaijan/32708>.

- 163.Şükürova, E.F. M.Şəhriyar. Biblioqrafiya /E.F.Şükürova (tərt.ed. E.Şükürova). – Bakı: – 2017, – 486 s.
- 164.Şükürova, E.F. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: həyatı, mühiti, yaradıcılığı / E.F.Şükürova. – Bakı: – “Maarif” nəşriyyatı, – 1998, – 224 s.
- 165.Şükürova, E.F. Söz sərrafı Şəhriyar / E.F.Şükürova. – Bakı: –“Avrasiya-Press”, – 2010, – 304 s.
- 166.Şükürova, E. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (Ədəbi mühiti, həyatı və yaradıcılığı) / E.Şükürova. – Bakı: – “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat və Poliqrafiya mərkəzi, – 1998, – 144 s.
- 167.Tahir, S. “Heydərbabaya salam – Səlam bər Heydərbaba” //– “Ədəbiyyat qəzeti”, – 1993, 4 iyun.- s.2.
- 168.Təbrizli, S. Şəhriyar körpüsü //– “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1982, 3 aprel. –s.6.
- 169.Ulutürk Xəlil Rza. Şəhriyar Təbrizi (“Ədəbi tənqid” kitabında) / X.R.Ulutürk. – Bakı: – “Mütərcim”, – 2003, –157 s.
- 170.Ustad Şəhriyarın seçilmiş əsərləri // – Bakı: – “Azərbaycan” qəzeti, – 2000, 8 sentyabr. –s.4.
- 171.Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. II cild / B.Vahabzadə. – Bakı: – “Öndər” nəşriyyatı, – 2004, – 320 s.
- 172.Vəliyev, K. “Heydərbaba, gedənlərin gəldimi?” /K.Vəliyev.– Bakı: – “Yazıçı” nəşriyyatı,-1986, -301 s.
- 173.Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri. I cild / S.Vurğun. – Bakı: – “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, – 2005, – 264 s.
- 174.Zamanov, A. Qara xəbər //– “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, – 1988, 30 sentyabr. – s.7.

Türk dilində

175. Akpınar, Ə. Y. Şehriyarın Behcetabad hatırası // Ə.Y.Akpınar . İstanbul–
ekim 1977 . – say 77, – s.22-24.
176. Akpınar, Ə. Y. Rahim beye mektup // Ə.Y.Akpınar. – Türkiyə: Ocaq, –
1972. №3, – s.63-69.
177. Bağçaban, C. “Heydərbabanın dilincə Şəhriyara” // – İstanbul: “İstanbul
Universitesi ədəbiyyat fakültəsi yayınları”, – Edebiyyat fakültesi Basma
evi. – 1971. №1633, –273 s.
178. Cəfəroğlu, Ə. Şair Şəhriyar // – Ankara: “Türk kültürü araşdırmaları”
dərgisi. – 1964. №1, – s.133-141.
179. Coşqun, Ə. “Şəhriyara salam” //– İstanbul: – İstanbul universitesi ədəbiyyat
fakültəsi yayınları, – 1971. – №1633, – 273 s.
180. Dövlətabadi, B. “Heydərbabaya nəzirə” // – Türkiyə: Hece taşları. – Aylıq
şeir dərgisi, – 15 mart 2016. – №13. – s.4.
181. Ergin, M. Azeri Türkcesi / – İstanbul: Edebiyat Fakultesi Basımevi , –
1971. – 271 s.
182. Gedikli, Y. Şehriyar və bütün türkce şiirleri / Y.Gedikli. – İstanbul: 1990. I
basqı. – 432 s.
183. Heyət, C. Şəhriyar. Türk dili //– C.Heyət. – Ankara: ekim 1988. – say 422,
– s.212.
184. Kafkasyalı, A. İran Türkləri / A.Kafkasyalı. – İstanbul: – 2010, Bilgeoğuz,
– 972 s.
185. Şükürova, E. F. Muhammed Hüseyn Şehriyar / E.F.Şükürova. – İstanbul:
Peon kitab, – 2014, – 357 s.

Rus dilində

186. Антология поэзии Южного Азербайджана / Составители:
Эльмира Ахундова и Хураман Гулиева– Баку: – ЮРД, – 2005. 364 с.
187. Бромлей, Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В.Бромлей. – Москва: –1983,
– 181 с.

188. Жигалина, О. Этносоциальная Эволюция Иранского общества / О. Жигалина. – Москва: – Восточная литература, –1996, – 261 с.
189. Исмаилова, Э. “Родноязычное творчество Махаммадгусейна Шахрияра в исследованиях Турции” //– Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) Ежемесячный научный журнал, – Moskva: – 2020, –№10, – с.46-50.
190. Исмаилова, Э. “Тема единого Азербайджана в творчестве М.Шахрияра на родном языке” //– Центр перспективных научных публикаций, международная научно-практическая конференция, мировая и российская наука: проблемы и достижения, – Москва: – 2021. – с.67-71.
191. Логашева, В.Р. Туркмены Ирана / В.Р.Логашева. – Москва: – Наука, – 1976. – с.141 (160 с.).

İngilis dilində

192. Ismailova, E. “Praise of human feelings in M. Shahriyar's poem “Sahandiya” //– Sankt-Peterburq: – 2021. – Восточно Европейский научный журнал. – №5(69). – p. 37-40.

Fars dilində

193. Atəşbak, N. F. “Yad-e-əz Heydərbaba” / N.F. Atəşbak. – Təbriz: Kitabxaneyi-Firdovsi, 1343 (1964). – 115 s.
194. Əlizadə, C. Elə həmin sadəlikdə və gözəllikdə / C.Əlizadə. – Tehran: - “Mərkəz” nəşriyyatı, -1336 (1957). – 425 s.
195. M.Şəhriyarın “Ettelaat” qəzetinin müxbiri C.Məcəbiyə müsahibəsi // – Tehran: – “Ettelaat” qəzeti, h.şəmsi 1350, – 1976, – №13557. – səh.18.
196. Yadə əz Heydərbaba // – Təbriz: – “Kitabxaneye-Firdovsi”, – “Yoldaş” jurnalı, – 1979-cu il, – №8. – s.64.